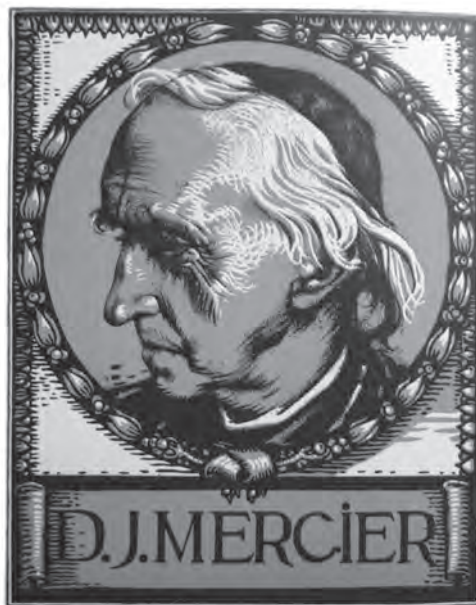

EIGEN SCHOON EN DE BRABANDER

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VAN HET
KONINKLIJK HISTORISCH GENOOTSCHAP
VAN
VLAAMS-BRABANT EN BRUSSEL

Kardinaal Mercier

KONINKLIJK HISTORISCH GENOOTSCHAP VAN VLAAMS-BRABANT en BRUSSEL V.Z.W.

Maatschappelijke zetel: Kapellestraat 36 - 1730 Asse

(V.Z.W. opgericht in 1926 en gewijzigd 27.9.2005. De statuten werden gepubliceerd in de bijlagen van het Belgisch Staatsblad op 28.3.2006)

Stichter: Dr. fil. Jan Lindemans. †

Erevoorzitter: Jan Verbesselt. †

Voorzitter van de Raad van Bestuur en hoofdredacteur:

Dr. hist. Jaak Ockeley, Kapellestraat 36, 1730 Asse (02/452 53 73).

E-mail: jaak.ockeley@skynet.be

Ondervoorzitter: Prof. dr. hist. Jean-Paul Peeters

Redactieraad: Pieter Cnops, Frans Meskens, Dr. Jaak Ockeley, Prof. dr. Jean-Paul Peeters, Prof. dr. Eddy Put, Prof. dr. Eddy Van de Voorde, Wim Van der Elst, Prof. dr. Fernand Vanhemelryck.

Secretaris: Prof. dr. Eddy Van de Voorde

Penningmeester: Dr. jur. Wim Van der Elst

Verzending en Archief: Fr. Meskens, Windekindstraat 3, 1850 Grimbergen (02/269 45 75)

E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be

UITGAVEN

I. TIJDSCHRIFT: EIGEN SCHOON EN DE BRABANDER

Prijs jaarabonnement: Leden: **25.00 euro** - Buitenland (E.U.) **35.00 euro** - Met factuur **28.00 euro**

Steuende leden: **40.00 euro** - Beschermende of ereleden: **60.00 euro** (verzending inbegrepen)

Bestellingen bij

- Frans Meskens, Windekindstraat 3, 1850 Grimbergen, Tel. 02/269 45 75,

E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be

- Bestelbon/facturering: Penningmeester: W. Van der Elst, Meiselaan 91, 1020 Brussel-Laken,
Tel. 02/268 72 16, E-mail: wim.van.der.elst@skynet.be

Bankrek.: 434-3122591-68 van Kon. Historisch Genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel.

Aandacht! Bij de bestelling van de hiernavolgende uitgaven dienen ook port- en verzendingskosten te worden betaald.

De volgende jaargangen zijn nog volledig te verkrijgen: XXXIII (1950), XXXIX (1956), XL (1957), XL (1959), (1971, 1972, 1975, 1976, 1977, 1978, 1981, 1982, 1983, (1985 tot en met 2003), 2005, 2006: Prijs per jaargang (=12 nrs.) €26,00. Onvolledige jaargangen, zolang de voorraad strekt: afzonderlijk te berekenen (naar rata van ± €2.15 per deelnummer).

II. STREEKMONOGRAFIEËN EN ANDERE GESCHIEDKUNDIGE STUDIEËN

Jan VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*. Deel I: €25.00.; dl II tot VIII elk €20.00; dln X, XI, XIII, XIV elk €25.00; dln. XV tot XVIII elk €30.00; dl. XIX €35.00; dln. XX en XXI elk €32.00; dl. XXII €35.00.; dl. XXIII €37.00; dln. XXIV, XXV, XXVI, & XXVII elk €32.00.

Jan VERBESSELT, *Oude cijzen, munten en maten*, €5.00 - *De bevolkingslagen te Asse*, €3.80.

- *De Zeven Erfheren van Laken*, €3.80 - *Het Domein van de abdij van Nijvel te Bollebeek*, €2.50

- *Het Domein van Chèvremont-Aken te Vilvoorde*, €10.00 - *Meiseniers en Buitenpoorters in de ammanie Brussel rond 1356*, €3.80 - *Drie Augustijnerpriorijen in Zoniën*, €6.50 - *Verdwenen en verplaatste dorpscentra*, €1.50 - *De indeling van de Brabantse parochies in 1803*, €2.50 - *Het Kadaster, studiebron voor dorpsgeschiedenis* (jgn 1986 en 1991, of €52.00).

J.P. PEETERS, *Zoutleeuw, centrum van lakennijverheid*, (jg. 1982) €26.00

G. RENSON, *Het Jezüetencollege te Halle*, €5.00

E. INDESTEGE, *De Broeders van het gemene leven te Brussel*, €1.50

J. VANDER VELPEN, *Geschiedenis van Hoegaarden, 1959, (184 blz.)* €13.00.

A. SCIOT en V. VERSTEGEN, *Geschiedenis van Attenroden-Wever (1947)*, €15.00

Kardinaal Engelbrecht Sterckx, veertiende aartsbisschop van Mechelen (1792-1867)

Dom Wilfried Verleyen o.s.b.

A. Simon, professor aan de filosofische faculteit, van het *Institut St. Louis* in Brussel, publiceerde in 1950 in het Frans een uitmuntende en uitvoerige biografie van deze prelaat en situeerde hem ook in zijn tijd. Hij opteerde in de lijn van zijn milieu voor een uitgesproken belgicistische benadering. In de meer dan een halve eeuw, die sindsdien verstreken is, werden bepaalde kwesties van het aartsbisschoppelijk bestuur zoals het Stevenisme degelijker bestudeerd zodat we dit aan de hand van T. Van Biervliet's studie beter kunnen belichten. Voor de Vlaamse Beweging die A. Simon nauwelijks vermeldde, deden we een beroep op de studie van L. Wils over kanunnik David. De belangstelling van A. Simon voor de voorouders en het dorpsmilieu van de prelaat was ook beperkt.

Wij gingen ter plaatse in het schilderachtige Oppem een kijkje nemen.

Familie en jeugd

Engelbrecht Sterckx werd op Allerzielen 2 november 1792 geboren te Oppem-Brussegem in de omgeving van Brussel. Het patronaat van Oppem dat afhankelijk was van de parochie Meise, behoorde aan de abdij Grimbergen. In de grootse, maar onbewoonde en vervallen pastorie hangt nog een portret van Oppems beroemdste zoon. De ouderlijke hoeve achter het koor van het schilderachtige St.-Stefaankerkje staat er steeds, het oude *Hof te Ophem*, de kern van het dorp, nu hotel *bed&breakfast* en omgedoopt tot Sterckxhof en Sans-Souci. In het stemmige kerkje bewaart men een neogotisch schrijn met de relieken van de H Avidia-Irena die de kardinaal uit Rome meebracht. En aan de Hasseltbergstraat staat nog steeds de achzijdige kapel van O.-L.-Vrouw van Loreto, in 1851 opgericht door de kardinaal en zijn beide zussen, Elisabeth en Isabella. Hij was het zesde en jongste kind van Willem S., die burgemeester van Brussegem werd, en van Barbara Leemans, die behoorde tot het oude Brabantse geslacht Van Hamme. Zij voltooide

haar opvoeding bij de cisterciënzerinnen in de voorname abdij Terkameren bij Brussel. De familie was welgesteld, want B. Leemans bezat in 1835 ongeveer 34 ha. grond. Langs haar kwam de hoeve aan Sterckx. De broer van de kardinaal was eveneens burgemeester van Brussegem. Zowel langs vaders- als langs moederskant stamde hij af van Serhuyghs, een van de zeven Brusselse patriciërsgezachten.

De familie telde talrijke geestelijken. Een oom langs vaderskant, Jan Baptist S., werd pastoor van het hospitaal van Leuven en in 1824 gepresenteerd voor één van de vacante bisdommen; een neef, Filips Nerinckx, was pastoor van Sint-Catharina in Brussel; een kozijn, Jozef Aerts, promoveerde tot deken van het metropolitaan kapittel en een andere, Karel Crockaert, was particulier secretaris van de kardinaal.

Enige dagen na de geboorte van de kardinaal veroverden de Franse republikeinen voor de eerste maal de Oostenrijkse Nederlanden; hij zou onder vijf regimes leven. Van 1805 tot 1808 kreeg hij middelbaar onderwijs te Edingen in het college van de Augustijnen dat in 1802 heropend was, van 1808 tot 1809 in de stedelijke middelbare school te Leuven in het gewezen universitaire college van de H. Geest. Deze stond sinds dat jaar onder leiding van kanunnik Van Damme, gewezen professor van filosofie aan de afgeschafte universiteit. Hij behaalde er de eerste prijs voor Latijn, maar slechts een accessit voor wiskunde. Ook een prijs voor de studie van de keizerlijke catechismus. Daarna studeerde hij, wellicht twee jaar, filosofie bij Jan Baptist Liebaert, gewezen eerste professor in de *Lelie*, één van de vier pedagogieën van de vroegere Artesfaculteit. Deze voegde aan het stereotiepe getuigschrift dat dateert van 1811, toe: *Hic juvenis pacis amans* (Deze jongeman houdt van de vrede). Kenmerkend ook voor zijn episcopaat!

In 1811 trad hij samen met achttien gezellen, meestal boerenzonen zoals hij, in het Groot-Seminarie te Mechelen, toen onder leiding van de omstreden vicaris-generaal Huleu. Het aartsbisdom verkeerde in een erbarmelijke toestand. Ofschoon paus Pius VII de door Napoleon benoemde aartsbisschop De Pradt had bekrachtigd, weigerde de keizer hem de bulle te overhandigen, om reden van de uitdrukking *motu proprio*. Zodoende kon hij geen bezit nemen van de aartsbisschoppelijke zetel en werd het bestuur waargenomen door twee kapittelvicarissen, de kanunniken Huleu en Forgeur, die bij iedere gelegenheid in hun pastorale brieven de lof van de geëxcommuniceerde keizer zongen,

De Dorpsdries van Oppem in 1690.
Grimbergen, Kaartboek van de abdij, ingekleurde pentekening
van landmeter Jan van Acoleyen, 1690, 80 x 72 cm.

Bemerke de St.Stefanuskerk die werd bediend door een witheer van Grimbergen. Rechts van het woord "Ophem" en over de straat de pastorie er gebouwd onder abt de Velasco. Links van de kerk het oude Hof te Oppem, stamhoeve van het gelijknamig geslacht, waar kardinaal Sterckx zijn jeugd doorbracht. De ouders van de kardinaal Guiliam Sterckx (zn. van Joos Sterckx, pachter op het Hof te Bullenberg in St.-Martens-Lennik, en van Anne Nerinckx) en Barbara Leemans (dr. van Jan Baptist Leemans, pachter op het Groothof te Amelgem, en van Geertrui van Hamme) waren eerst pachter op het Groothof te Amelgem, daarna op het Hof te Oppem. Guiliam Sterckx was meier en nadien burgemeester van Brugsegem-Oppem-Ossel en is overleden in Oppem op 27 januari 1819. Barabara Leemans is overleden in Oppem op 30 juli 1850, 93 jaar oud. Zij werden begraven aan de oostzijde van de kerk, waar de grafsteen bewaard bleef met daarop: "Hier ligt begraven den eersaemen Guilielmus Sterckx, in zijn leven pachter van Hamelgem en meyer der Gemeente van Brussegem-Opphem-Osselt, overleden den 27 januari 1819, in den ouderdom van 60 jaren en zijn wettige huisvrouw Barbara Leemans, overleden den 30 juli 1850 in den ouderdom van 94 jaren. R.I.P.". Na het overlijden van Barbara Leemans verdeelden de erfgenamen de ouderlijke nalatenschap die een waarde bereikte van 246920 F, en bestond uit ca. 57 hectare grond, wieden, bossen, inclusief drie hoeven.

zelfs toen hij dat jaar zijn zoon uitriep tot koning van Rome, terwijl hij de paus gevangen hield.

Het theologisch onderwijs bereikte een dieptepunt. In ijltempo werden de seminaristen klaargestoomd voor de priesterwijding. Een van de professoren was zelf nog seminarist. S. onderscheidde zich steeds als eerste van zijn jaar. Zijn begaafdheid bleef niet onopgemerkt. Hij werd subregent en vanaf 1813 was hij tevens pro-secretaris van het aartsbisdom. Op 18 februari 1815 werd hij te Brussel, slechts 22 jaar oud, met dispensatie, door Mgr. Van de Velde de Melroy, bisschop van Roermond, tot priester gewijd.

Zijn opgang naar het episcopaat

In 1815 werd hij al professor aan het Groot-Seminarie. Achtereenvolgens doceerde hij H. Schrift, logica en moraaltheologie. Dankzij zijn persoonlijke inpanning en methodische geest verwierf hij toch een degelijke kennis. Hij neigde tot het rigorisme. Op zijn verzoek werd hij in 1821 benoemd tot pastoor van Boechout. Hij was er een voorbeeldig zielenherder door veelvuldig en persoonlijk contact met zijn parochianen, door zijn verzorgde preken en zijn streven naar organisatie. Hij bekommerde zich ook om de luister van de eredienst. Zijn aandanken bleef er bewaard tot in het midden van de 20ste eeuw. In 1824 volgde al, tegen zijn zin, de promotie tot pastoor-deken van de Antwerpse kathedraal, waar hij het onderwijs van de arme kinderen bevorderde en de zondagsscholen zoveel mogelijk uitbreidde.

Sinds 1825 was hij één van de meest toegewijde medewerkers van de zwakke aartsbisschop de Méan die, onder zijn invloed, meer en meer weerstand begon te bieden tegen de druk van koning Willem I op de kloosters en het katholiek onderwijs. S. stelde alles in het werk om, zonder de katholieke beginselen prijs te geven, tot een oplossing te komen die enerzijds de vrijheid der erediensten eerbiedigde en anderzijds het koninklijk gezag erkende. In 1827 werd hij door de aartsbisschop tot vicaris-generaal aangesteld, maar pas in 1830, op de drempel van de Belgische revolutie, door de koning erkend. Hij schreef de minuten van de Franse brieven van de aartsbisschop die enkel de taal verbeterde. In 1827, na het afsluiten van het concordaat met koning Willem I, werd hij naar Den Haag gezonden om er de kwestie van het filosofisch college voor de seminaristen te regelen. De audiëntie met de koning bleef zonder resultaat. De opheffing van het *Collegium Philosophicum* en het

Aartsbisschop François Antoine de Méan (1759-1831).
Mechelen, Klein Seminarie, Matthieu Ignace van Brée, 86 x 69 cm.
Copyright Kikirpa, Brussel.

Na moeizame onderhandelingen, werd in 1817 op voorstel van César de Méan, diens broer François Antoine Marie Constantin, graaf de Méan de Beurieux (geb. Saive 6 juli 1759), gewezen prinsbisschop van Luik, tot aartsbisschop van Mechelen benoemd. Suffragaan met recht van opvolging bij zijn oom prinsbisschop van Hoensbroeck in 1786, werd hij op 16 augustus 1792 diens opvolger. Vluchtte voor het Franse invasieleger in juli 1794 naar Regensburg van waaruit hij zijn niet door de Fransen geannexeerde gebiedsdelen Megen en Ravenstein bestuurde. De Méan weigerde aanvankelijk, n.a.v. het Concordaat, vrijwillig ontslag te nemen in Luik maar stemde uiteindelijk toe in 1801. Tijdens het Congres van Rastadt (1797-1799) en dit van Wenen (1814-1815) deed hij vergeefse pogingen om het herstel van het prinsbisdom Luik te bekomen. Uiteindelijk werd hij op 28 juli 1817 door Willem I benoemd tot aartsbisschop van Mechelen, wat hij bleef tot zijn overlijden op 15 januari 1831. Zijn verzet tegen het absolutisme van Willem I stond in schril contrast met de toegeevende houding die hij in 1816 aannam t.o.v. het afleggen van de eed van trouw aan de Grondwet van 1815.

verlof tot heropening van de Klein-Seminaries in 1830 was toch aan het persoonlijk contact van de koning met Mgr. Van Bommel, bisschop van Luik, en met S. te danken. In 1828 slaagde hij erin het vertrouwen te winnen van internuntius Capaccini die eerst aan de katholieken hun onverdraagzaamheid verweet; als staatssecretaris was deze later een grote steun te Rome. Ze werden vrienden voor het leven.

Na het uitbreken van de Belgische Revolutie bleef S. eerst gereserveerd maar fungeerde vervolgens als contactpersoon tussen de aartsbisschop en de katholieke leden van het Nationaal Congres. Zijn prestige bij de unionisten, zowel liberalen als katholieken, was groot. Deze invloed werd nog versterkt toen hij in 1831, na het overlijden van de aartsbisschop, vicaris-capitularis werd. Ofschoon hij deze functie moest delen met de tachtigjarige Forgeur, had hij vanaf 25 januari 1831 feitelijk het lot van het aartsbisdom en zelfs van de Belgische Kerk in handen.

Aartsbisschop van Mechelen

Ofschoon hij dus de aangewezen opvolger van prins de Méan scheen, werd zijn benoeming zeer bemoeilijkt. In de Congregatie der buitengewone aangelegenheden werd er langdurig over beraadslaagd. Sommige kardinalen waren bevreesd dat hij zich te welwillend zou tonen tegenover de liberale instellingen van België. De H. Stoel verwierp inderdaad de Belgische grondwet die de liberale vrijheden aanvaardde en een eed van trouw voor het vervullen van sommige burgerlijke ambten eiste. Toen zond S. een lang pleidooi aan Capaccini, waarin hij zeer behendig poneerde dat apostolisch opportunisme van de katholieke congresleden vergde, voor de grondwet te stemmen. De vereiste eed zou slechts burgerlijk gelden. Hij benadrukte dat er geen volledige scheiding van Kerk en Staat zou zijn, doch slechts wederzijdse onafhankelijkheid van beide machten. Zodoende werd een veroordeling van de Belgische grondwet door de H. Stoel voorkomen en het grote beletsel voor de benoeming van S. weggenomen.

Op 24 februari 1832 benoemd, werd hij op 7 april geïnstalleerd door kanunnik Forgeur, senior van het kapittel, en 's anderendaags tot bisschop gewijd door Mgr. Delplancq, bisschop van Doornik, met assistentie van Mgr. Van Bommel en Mgr. Van de Velde, respectievelijk bisschop van Luik en Gent. Geen tussenkomst van het burgerlijk gezag. Weliswaar was er weinig enthousiasme bij de orangistische

Mechelse burgerij, zodat men noodgedwongen een beroep deed op de burgerwacht en de schoolkinderen om de metropolitane kerk te vullen. Als devies koos hij: *Pax vobis*. De Méan had op aandringen van koning Willem I de titel *Primas Belgii* hernomen die bij de oprichting van het nieuwe Mechelse diocees, na het concordaat van 1801 niet meer toegekend was. Onder het Hollands Bewind werd de titel in het Frans vertaald *primat des Pays-Bas*. S. vertaalde *primat de la Belgique*, maar bewaarde in het Nederlands tot 1839 *primaet der Nederlanden*. Ondanks het verlangen van koning Leopold I weigerde de H. Stoel het primaatschap daadwerkelijk te herstellen, omdat er geen reële macht meer aan verbonden was en er meerdere ondergeschikte aartsbisdommen vereist waren, zoals destijds Kamerijk en Utrecht. Wel mocht S. nog de naakte titel voeren, maar de H. Stoel negeerde deze zelf in officiële stukken. In tegenstelling met zijn voorgangers, behalve Hauchin en Hovius in de 16de-17de eeuw, behoorde S. niet meer tot de adel.

De aartsbisschop en de staat

Een aantal gemakkelijke akkoorden

De eerste jaren in het teken van het Unionisme waren gunstig voor het katholicisme. De kwestie van de verborgen kerkelijke goederen die aan de nationalisatie onder het Frans Bewind ontsnapt waren, kon tamelijk gemakkelijk in der minne geregeld worden. Ze kwamen aan de Kerk volgens het pauselijk voorstel, maar de staat maakte aanspraak op het surplus van 100.000 fr.

De oprichting van de katholieke universiteit

De bezorgdheid van S. ging vooral naar het onderwijs en hij kon, gesteund door de bisschoppen, een katholieke universiteit openen, wat zeer belangrijk was. Voorlopig gevestigd te Mechelen, telde ze bij haar opening in 1834 tachtig studenten. De jonge autoritaire rector De Ram kreeg, dankzij S., een grote bevoegdheid en werd benoemd voor het leven, in tegenstelling met de jaarlijkse wisseling in de vroegere kerkelijke universiteit. Het bestuur was overigens volledig in handen van geestelijken en S. domineerde. Er waren slechts drie faculteiten: theologie, filosofie en wetenschappen. Weliswaar zag S. zich genoodzaakt in 1835 de wet op het hoger onderwijs te aanvaarden zonder

godsdienstonderricht in de staatsuniversiteiten. Dit om de Leuvense universiteit in staat te stellen de vereiste diploma's uit te reiken. S. meende toen dat de staatsuniversiteiten zouden verdwijnen! Hetzelfde jaar werd de katholieke universiteit al overgebracht naar Leuven en S. verkreeg zelfs de afschaffing van de staatsuniversiteit die er onder het Hollands Bewind opgericht was. Hij was echter tegen een pauselijke universiteit zoals in het *ancien régime* en vond het eerst niet nodig een Romeinse goedkeuring te vragen. De Leuvense Universiteit lag hem nauw aan het hart en hij verdedigde haar krachtdadig, onder meer tegen de kritiek van sommige ultramontaanse bisschoppen en jezuïeten op het door Lamennais geïnspireerde onderwijs van sommige professoren en op het gedrag van de studenten die de zondagsmis verzuimden, de vasten niet onderhielden en slecht befaamde kroegen bezochten.

Het lager en middelbaar onderwijs

In 1842 bereikte hij dat het onderricht in de godsdienst van de meerderheid der leerlingen in het lager openbaar onderwijs verplicht werd, wat er praktisch het monopolie van de katholieke godsdienst verzekerde. Aanvankelijk verzette hij zich tegen de wet van 1850 op het middelbaar onderwijs, die onderricht in de godsdienst van de leerling voorschreef, zodat er ook protestantse en Joodse bedienaren zouden onderwijzen. In het besef dat er altijd katholieke leerlingen in de staatsscholen terecht zouden komen, opteerde hij in 1854 voor een compromis. Dankzij de z.g. 'Conventie van Antwerpen', kon hij priesters onder bepaalde voorwaarden benoemen.

Andere voordelen voor de Kerk

S. poogde regelingen en zelfs wetten te verkrijgen die als het ware een katholieke stempel op de constitutionele vrijheden zouden drukken. Hij verkreeg onder meer vrijheid van de militaire dienst voor de seminaristen, autonomie der kerkfabrieken, vrijheid voor het financieel beheer der religieuze congregaties, goedkeuring van de staat voor de uitbreiding van het aantal parochies, erkenning der seminaries als instellingen van openbaar belang, tussenkomst van de burgerlijke overheid in de huisvestingskosten van de pastoors en de bisschoppen. De andere bisschoppen, de regering en koning Leopold I hebben hem hierbij geholpen, maar zijn rol was beslissend.

Bij de voorbereiding van de wetten zorgde S. ervoor, de nodige katholieke meerderheid in het parlement voor zich te winnen. Ofschoon geen voorstander van een confessionele partij, streefde hij er toch naar, mede op aandringen van de koning, dat de katholieken in de Kamers één front zouden vormen om de belangen van de godsdienst en van de conservatieven te beschermen. Daartoe steunde hij de katholieke congressen die in 1863, 1864 en 1867 te Mechelen werden gehouden, ondanks een zekere reserve van de H. Stoel. Toen de oorspronkelijke politieke bedoeling werd opgegeven, bleef hij ze leiden om de coördinatie van het gehele apostolaat te bevorderen.

De nederlagen

Vanaf het liberaal congres van 1846 werd het moeilijker. Midden in de strijd die zich tegen het einde van zijn episcopaat in België ontwikkelde in verband met de fundaties voor de openbare liefdadigheid en de studiebeurzen, het voorafgaan van het burgerlijk aan het kerkelijk huwelijk, de scheiding van andersdenkenden op de kerkhoven, bleef hij kalm en geduldig. Weliswaar verzette hij zich soms krachtig tegen sommige inbreuken van de regering, zodat op 6 februari 1867, enkele maanden vóór zijn overlijden, een deurwaarder in het aartsbisschoppelijk paleis verscheen in verband met de studiebeurzen. Zijn weerstand bleef passief, hij spande zich in om contact te zoeken en tijd te winnen. Hij steunde koning Leopold I in zijn streven naar verzoening en eendracht. De H. Stoel zou na zijn dood toegeven met betrekking tot de fundaties en de kerkhoven.

Zijn relatie met koning Leopold I

Hij was bevriend met de koning en zou zelfs een poging doen om hem te bekeren tot het katholicisme. Toen de vorst in 1865 doodziek was, zond hij hem een brief, maar kwam te laat. De brief met een beroep op het verlangen van de overleden eerste Belgische koningin, de zeer godsdienstige Marie-Louise, bleef ongeopend liggen. Leopold I stierf als lutheraan.

Interne kerkelijke activiteit

Problemen met het kapittel

S. kwam in conflict met het kapittel dat vasthield aan de voorrechten van het *ancien régime* die volgens hem door het concordaat met Napoleon afgeschaft waren. De kanunniken klaagden dat ze buiten het bestuur van het aartsbisdom en de administratie van de goederen der kathedraal werden gehouden. Pas in 1865 werd het Romeins ceremonieel ingevoerd. S. hield van luister in de eredienst. Overigens verkreeg hij in 1846 de parse mozetta (schoudermanteltje) voor de kanunniken. Ze bleven gedispenseerd van het reciteren van de metten en lauden, wat de Franse aartsbisschop de Roquelaure destijds verkregen had.

De seminaries

In de jaren veertig streefde hij naar een verbetering van de vorming in de seminaries. Hij gaf nieuwe statuten. Wekelijks waren er achttien lessen. De huur van het huis te Laken, dat hij bij testament aan het Groot-Seminarie vermaakte, moest besteed worden aan de bibliotheek. Hij werkte persoonlijk aan de nieuwe uitgaven van de oude *Theologia Mechliniensis*, sinds de 18de eeuw uitgegeven onder de naam van Petrus Dens, professor aan de Leuvense universiteit en president van het seminarie, die was gestart als lector in de abdij Affligem.

Naast het Klein-Seminarie te Mechelen, stichtte hij er nog twee andere: te Neerwaver in de gewezen priorij van de Affligemse benedictijnen en te Hoogstraten in het vroegere clarissenklooster.

De lagere clerus en de pastoraal

Hij werkte ook mee aan de herziening van de catechismus uit de 17de eeuw en legde de eerste redactie voor aan de pastoors. Er was een uitgave voor de kinderen en één voor de volwassenen, *Verklarende Catechismus*. Deze catechismus zou in gebruik blijven tot 1930. Wat de sociale verhoudingen betrof, deed hij een beroep op de rechtvaardigheid en de naastenliefde.

Hij legde aan de clerus een jaarlijkse retraite op en reorganiseerde in 1836 de geestelijke conferenties. Zijn disciplinaire maatregelen, door zijn opvolgers verenigd tot de eerste diocesane statuten, waren vooral geïnspireerd door de zorg voor morele bescherming. Hij wenste voor zijn clerus een burgerlijke levensstandaard, in overeenstemming met de mentaliteit van zijn tijd. Hij droeg bij tot de vorming van een waardige, goed onderrichte en geëerbiedigde geestelijkheid. Er werden 24 dekenaten opgericht, waarvan de dekens jaarlijks vergaderden om nauwkeurige instructies te ontvangen. Zelf doorkruiste hij voortdurend zijn uitgestrekte bisdom, het equivalent van 50 Italiaanse, schertste hij. Tot op het einde van zijn leven weigerde hij een coadjutor en verklaarde dat hij pas zou aftreden, wanneer hij niet meer in staat was zelf het vormsel toe te dienen. Jaarlijks vormde hij 25 à 30.000 kinderen, in geheel zijn leven wel een miljoen. Hij bevorderde ook de volksmissies, oorspronkelijk in handen van de seculieren. Kanunnik de Montpellier, later bisschop van Luik, had veel succes. Eveneens de redemptorist Dechamps, die S. zou opvolgen.

Hij was geen vernieuwer maar insisterde onder meer op de herwaardering van de kerkelijke verloving. In 1859 herstelde hij al de door het concordaat met Napoleon afgeschafte broederschappen. Nieuwe werden opgericht. In 1863 waren er 900 in het totaal. In 1854 had hij er al 60 van de Onbevleete Ontvangenis opgericht. Vooral die van de Gedurige Aanbidding en van de Sint-Pieterspenning lagen hem nauw aan het hart. Hij werkte persoonlijk aan de kalender om het hele jaar door in een parochie de aanbidding te verzekeren. Aan de sociale wantoestanden poogde hij op paternalistische wijze te verhelpen; hij was geïnteresseerd in de Vincentianen, de St.-Vincentiusgenootschappen die de behoeftigen ter hulp kwamen.

Oprichting van het Belgisch College te Rome

In 1844 stichtte hij te Rome in een gewezen klooster van sacramentinnen bij het Quirinaal het Belgisch College, waar priesters zich in de theologie en het kerkelijk recht konden specialiseren. Hij was de voornaamste weldoener en schonk 27.943,29 fr. In 1851 stichtte hij er een beurs van 10.000 fr. voor het onderhoud van een student van het aartsbisdom. Hij stond er echter op, dat alle seminaristen eerst hun vorming in het Mechelse seminarie zouden krijgen.

De religieuzen

S. was de mening toegedaan dat de bisschop alleen verantwoordelijk was voor het gehele apostolische werk van zijn bisdom. Sinds het concordaat met Napoleon hadden de bisschoppen bestuurd zonder rekening te houden met de privileges van de exempte orden. Zij waren geëvolueerd tot de tegenhangers van de prefecten op kerkelijk gebied. In 1832 vroeg S., mede in naam van zijn suffraganen, aan de H. Stoel, de vóór hun verdrijving door de Franse Republiek exempte religieuzen, voortaan onder de jurisdictie van de bisschoppen te plaatsen. Toen de paus daar niet op inging, verlangde hij restricties op de exemptie. De paus wilde hem wel tot hun apostolische visitorator benoemen, maar S. was zo wijs een religieus voor te stellen. Op suggestie van de andere bisschoppen werd echter Fr. Th. Corselis, vicaris-generaal van Brugge, benoemd. Als seculier was hij echter minder geschikt voor die functie. De jezuïeten en de redemptoristen waren overigens niet aan hem onderworpen. S. geraakte vooral in conflict met de jezuïeten naar aanleiding van de cursus filosofie in hun *Collège Notre-Dame* te Namen, wat in 1845 een openlijke strijd met zijn geliefde Leuvense Universiteit veroorzaakte. Overigens deed hij een beroep op hen voor retraites en dergelijke. In 1846 richtte hij een verzoek tot de H. Stoel om de religieuzen aan de apostolische leiding van de bisschoppen te onderwerpen, evenwel zonder resultaat. Ook later poogde hij nog hun activiteit naar buiten uit onder zijn gezag te krijgen. Bij ieder bezoek aan Rome, zelfs na de oprichting van de Congregatie van de Religieuzen, kwam hij erop terug; in 1867, enkele maanden vóór zijn dood, werd de kwestie van het statuut der regulieren nogmaals naar voren gebracht.

Ook met de premonstratenzers van de weleer zo machtige Brabantse abdijen waren er wrijvingen in verband met de aanstelling van hun kanunniken in de zielzorg. Anderzijds is het wel merkwaardig dat in geen enkel ander bisdom zovele abdijen hersteld werden als in het aartsbisdom. Onder zijn episcopaat vijf van premonstratenzers en één van cisterciënzers. De benedictijnen van Affligem die eerst te Dendermonde herbegonnen, zouden pas in 1870 onder zijn opvolger in een zijvleugel van de gewezen prelatuur te Hekelgem wederoplevend. Superior Jozef Vael besprak het herstel te Affligem echter al in 1867 met kardinaal Sterckx te Rome. Hij vond bij hem gulhar-

Kardinaal Engelbert Sterckx (1792-1867) in vol ornaat.
Mechelen, Groot Seminarie, Hendrik Houben, 1880, 242 x 112 cm.

Ofschoon Jean Arnold Barrett, vicaris-generaal van Luik, voorstander was van Charles Joseph Benoît de Mercy d'Argenteau, tot dan nuntius in Beieren, een prelaat met een "*réputation de ne pas aimer le travail, ...de tousjours vivre avec les grands*", was het niettemin vicaris-generaal Engelbert Sterckx (geb. Brussegem Oppem 2 november 1792) die op 24 februari 1832 werd benoemd door de H.Stoel. Reeds 11 april 1831 had paus Gregorius XVI Sterckx als "*le meilleur ecclésiastique de toute la Belgique*" aangewezen als de meest geschikte kandidaat voor de opvolging van de Méan. Sterckx werd gewijd op 8 april 1832 en daags nadien ook plechtig geïnstalleerd, werd kardinaal op 23 oktober 1838 en zal tot zijn overlijden op 4 december 1867 het aartsbisdom besturen. De verzoening tussen de principes van de liberale vrijheden en het katholicisme is in grote mate aan hem te danken.

tige aanmoediging en volle verzekering van alle mogelijk hulp. In 1842 bevorderde hij de terugkeer van de franciskamen te Halle, de conventuelen in plaats van de vroegere recollecten. Hij steunde ook het herstel van de oratorianen, wat echter niet slaagde.

Overigens waardeerde hij het religieuze leven. In de periode 1832-1867 werden in het aartsbisdom meer dan 160 kloosters en scholen van religieuzen opgericht. Te Mechelen stichtte Mgr. Scheppers de congregaties van de Broeders en Zusters van O.-L.-Vrouw van Barmhartigheid die uitbreidden in andere landen en van pauselijk recht werden. Vooral de zustercongregaties vermenigvuldigden zich. S. spande zich persoonlijk in voor het Instituut Paridaens te Leuven en de Dochters van het H. Hart van Maria te Antwerpen. Hij steunde ook de Dames van Maria; een nichtje werd hun eerste pensionaire te Mechelen. De religieuzen van het Kind Jezus te Nijvel en de ursulinnen van Tildonk genoten eveneens zijn bijzondere aandacht.

Het vrij onderwijs

Pas nadat zijn pogingen om de suprematie van de katholieke godsdienst in het lager en middelbaar staatsonderwijs te verzekeren mislukt waren, begon hij het vrij onderwijs te ontwikkelen. Een uitzondering was wel het merkwaardige *Institut de commerce et d'industrie de St-Louis de Gonzague*, dat hij al in 1838 te Mechelen stichtte. In 1858 werd het naar Brussel overgebracht en voorzien van een filosofische faculteit. Een noodoplossing onder druk van Rome die niet beviel aan de Leuvense universiteit. S. steunde het met zijn persoonlijk vermogen, zij het in de vorm van een lening.

Hij bevorderde de *collèges patronnés*, de gemeentelijke colleges die volledig onder bisschoppelijke controle stonden. Hij spande zich in voor de pedagogische en methodologische vorming van de leraars. Vicaris-generaal Van Hemel, zijn grote toeverlaat op dit gebied, klaagde in 1843 over de gebrekkige kennis van het Frans en wenste deze taal, eerder dan het Latijn, als voertaal in de recreaties. De liberale scholen waren superieur op dit gebied en men keek neer op het groot aantal priesters die het Frans slecht spraken en schreven. Pas in zijn laatste levensjaren begon S. nieuwe bisschoppelijke colleges te stichten, onder meer dat van St.-Rombout te Mechelen.

De Vlaamse beweging

S. was opgevoed in het Vlaams, zijn catechismus werd eveneens in zijn moedertaal opgesteld en tot op het einde van zijn leven schreef hij soms minuten die zijn secretaris Goossens in het Frans vertaalde. Overigens schreef S. het Frans niet altijd correct. Voor de toediening van het Vormsel vroeg hij de vormelingen volgens hun moedertaal te scheiden. Hij verkoos wel zich tot de gelovigen te richten in een volkse taal en weigerde in te gaan op de suggestie van Mgr. Van Bommel, bisschop van Luik, een meer litterair Nederlands te gebruiken dat meer aanleunde bij het Hollands.

De Vlaamsgezinde Xavier De Ram en Jan David, die in zijn jeugd te Lier en te Eindhoven onderricht in het Latijn kreeg van de Affligemse monnik Petrus Van den Gheyn, werden respectievelijk rector en hoogleraar bij de oprichting van de Katholieke Universiteit. Door toedoen van kanunnik Van Hemel die als de rechterhand van S. in het katholiek onderwijs een grote rol speelde, kregen de voorstanders van de eenheid van spelling in Noord en Zuid de steun van het aartsbisdom. De beruchte spellingsoorlog in 1839 eindigde met de nederlaag van de West-Vlaamse en Antwerpse particularisten. L. Wils heeft in zijn werk *Kanunnik Jan David en de Vlaamse Beweging* dit, in tegenstelling met A. Simon, grondig belicht.

Na de wijding in 1864 van Mgr. Faict tot bisschop van Brugge richtte S. zich in het Nederlands tot de aanwezigen in tegenstelling met de nieuwe bisschop die het Frans gebruikte. In 1864 vroeg S. ook aan de aartsbisschop van Parijs de toelating om er een kerk te bouwen voor de Vlamingen in de wijk waar er het meest woonden.

De metropoliet en zijn suffraganen

Zijn rechten als aartsbisschop gebruikte S. met discretie. Het lag echter niet in zijn karakter er afstand van te doen, maar hij hoedde er zich voor te overdrijven. Hij hield er niet van zich te mengen in de zaken van andere diocesen. Ofschoon men traditioneel aan de Mechelse aartsbisschop een belangrijke rol toekende, onder meer bij de bisschopsbenoemingen, liet de H. Stoel de voorstelling van de kandidaten door de bisschoppen en de kapittels steeds in het vage. Tot tweemaal toe, in 1858 en in 1862, stelde S. voor, de kapittels te machtigen, om de kandidaat aan te bevelen bij de H. Stoel.

Jaarlijks vergaderden de bisschoppen minstens eenmaal te Mechelen, in stilte om de liberalen niet te prikkelen. De Leuvense rector was er ook, daar de professoren er benoemd werden. De H. Stoel spoorde de nuntii aan, de vergaderingen volledig bij te wonen. Ondanks de druk van de H. Stoel ging S. nooit over tot het houden van een diocesane synode of een provinciaal concilie. Het laatste dateerde van 1667. Hij wilde de vijanden van het geloof niet irriteren. Naar aanleiding van de veroordeling van het traditonanisme van Ubaghs en zijn talmen met de afkondiging van dit vonnis, kwam S. in conflict met twee ultramontaanse bisschoppen, Mgr. Malou van Brugge en Mgr. de Montpellier van Luik. Zij riepen zelfs hun priesterstudenten uit Leuven terug, schortten in 1843 de jaarlijkse collecten voor de universiteit op en verweten aan S. dat hij de universiteit alleen bestuurde, wat in feite waar was.

Het Stevenisme

S. stelde zich welwillend op tegenover de Stevenisten die de door Napoleon benoemde Franse bisschoppen en hun opvolgers niet wilden erkennen. Ze waren en zijn vooral in de streek van Halle vertegenwoordigd. Vooral Frans Winnepenninckx, gewezen pastoor van Leerbeek, had grote invloed. Toen Constant De Vilder van Gits in 1832 naar Rome wilde gaan om de kwestie aan paus Gregorius XVI voor te leggen, weigerden de bisschoppen van Gent en Doornik hun steun omdat zij in het verzoekschrift niet als bisschoppen erkend werden. S. stemde eerst toe, maar zocht later een verontschuldiging na zijn raad gehoord te hebben. In 1833 ging C. De Vilder toch met de steun van Lodewijk Glorieux uit Kortrijk en werd ontvangen door de paus die hem schriftelijk bevestigde dat de Belgische bisschoppen in vereniging waren met de H. Stoel. Na onenigheid met Glorieux geraakte hij in geldnood en Sterckx zond hem 50 fr. Ook Mgr. Van de Velde van Gent steunde hem. Na zijn terugkeer gaf S. hem twee brieven respectievelijk voor de deken van Halle en de pastoor van Leerbeek. Hij geraakte echter niet binnen bij Winnepenninckx door de schuld van diens fanatieke huishoudster, een begijn uit Edingen.

Op maandag van de Goede Week 1838 zond S. een brief aan Winnepenninckx; als een vader drukte hij de hoop uit hem spoedig in de liefde van Christus te mogen omhelzen. Toen er geen antwoord kwam, verzocht hij P.J. Van Hemel, pastoor van Opwijk en deken van Asse, een oude vriend van Winnepenninckx, de brief persoonlijk te Leerbeek af te

geven. Deze geraakte er evenmin binnen en kon slechts enige woorden wisselen met de dienstbode, nadat hij met zijn voet het sluiten van de deur had verhinderd. Twee dagen vóór Kerstmis werd de brief langs de post besteld. Dat S. zelf vruchteloos zou hebben aangeklopt bij Winnepeninck zoals ook A. Simon beweert, wordt door T. Van Biervliet in zijn werk *Het Stevenisme in Vlaanderen* niet aanvaard.

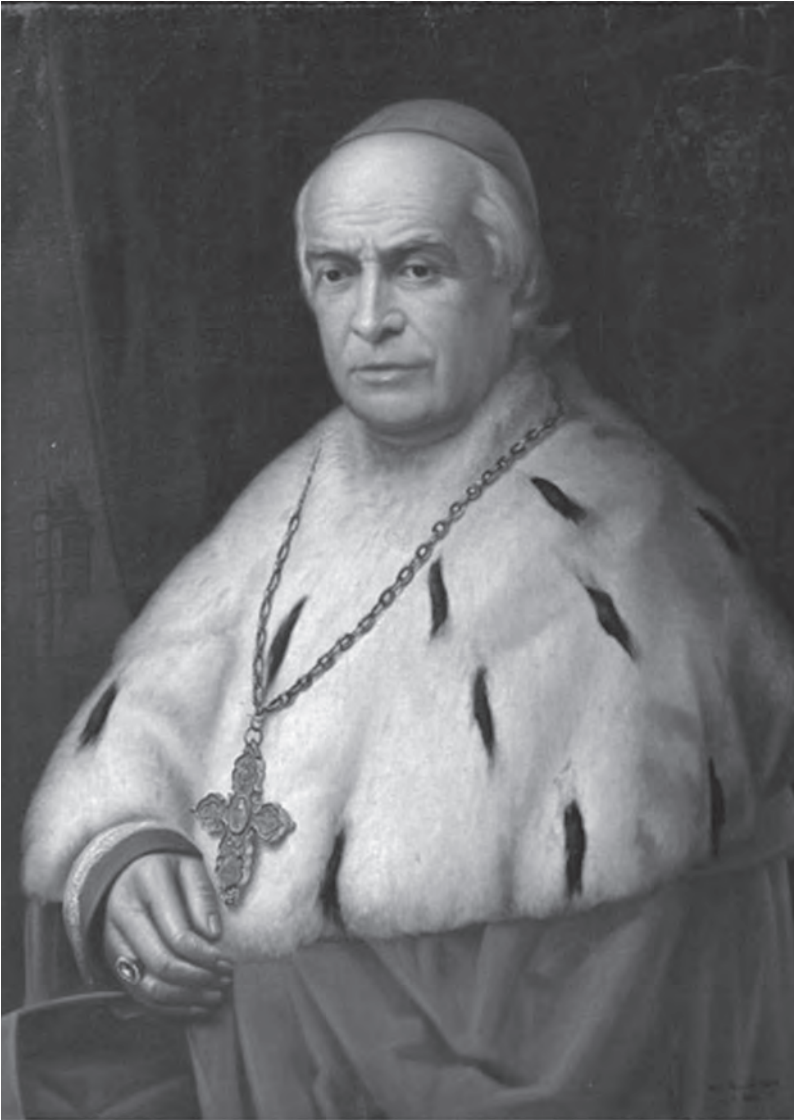
In 1839 kon S. te Tildonk bekeerde Stevenisten het vormsel toedienen. Hij assisteerde er pontificaal in de mis die bij die gelegenheid werd opgedragen. Na een brief van paus Pius IX aan de vooraanstaande Stevenist Jan Frans Van Bossuyt, schreef S. op 1 mei 1855 aan de pastoors om alle Stevenisten met de grootste liefde en inschikkelijkheid te ontvangen. Hun goede trouw en onwetendheid verminderden hun schuld en vrijwaarden hen voor de kerkelijke ban. Aldus T. Van Biervliet in tegenstelling met A. Simon die Winnepeninckx een apostaat noemt. Een tweede brief van paus Pius IX aan J. Fr. van Bossuyt volgde op 26 mei 1855 met een afschrift voor S. dat deze op de kansel te Halle liet voorlezen. S. gaf dus blijk van veel begrip voor de Stevenisten. Hij had immers persoonlijk de verwarring in zijn jeugd meegemaakt.

De H. Stoel

Zijn verheffing tot kardinaal in 1838 ging buiten hem om. Hij getuigde later: 'Ik heb die promotie niet gezocht'. Koning Leopold I was er een voorstander van om reden van het prestige van het jonge koninkrijk in het buitenland dat lang argwaan bleef koesteren en omwille van de consolidatie van de nationaliteit. De speciale toelage waarvoor S. insisterde, werd tamelijk gemakkelijk verkregen, zelfs met de steun van sommige liberalen, maar zou in 1848 afgeschaft worden. Ook de grote invloedrijke vriend van S. in Rome, staatssecretaris Capaccini, steunde het verzoek bij de H. Stoel. Het voorrecht van de katholieke vorsten om de baret op te zetten, werd wel handig omzeild, daar Leopold een lutheraan was. S. kreeg als titelkerk St. Bartolomeüs op het Tibereiland zoals destijds zijn voorganger, kardinaal Granvelle, eerste aartsbisschop van Mechelen. De eerste reis naar Rome was een grote belevens voor S., want hij had zijn diocees nog bijna niet verlaten, tenzij voor pontificale plechtigheden en destijds voor zijn haastige reis naar Den Haag. De reis langs Lyon, de Mont Cénis en Turijn per koets duurde veertien dagen. In Rome werd hij hartelijk ontvangen door paus Gregorius XVI die hem omhelsde en op 13 september 1838

in het consistorie zelf de baret opzette. De Romeinen bewonderden de mooie Vlaamse kardinaal. Onmiddellijk na de ceremonie kondigde hij, op het papier met gulden rand dat hij voor prins en koning gebruikte, aan zijn moeder zijn promotie aan en dankte haar voor zijn opvoeding. Na zijn terugkeer bleef hij, in afwachting van de plechtige intocht te Mechelen, vijf dagen bij haar te Oppem. Op 23 oktober 1838 werd hij te Mechelen schitterend ontvangen met kanongebulder, detachementen voetvolk en ruitery ... 's Avonds was de stad verlicht en in het seminarie tevens vuurwerk. Hij zou nog vijfmaal naar Rome gaan. In 1846 nam hij de boot te Marseille, maar kwam te laat voor de keuze van paus Pius IX. In 1854 werd hij uitgenodigd door de paus om de proclamatie voor te bereiden van het dogma der Onbevleete Ontvangenis, waarin hij steeds had geloofd. Onderweg raakte hij op de woelige zee zeeziek. Bij zijn aankomst in de Kerkelijke Staten werd hij te Civita Vecchia met zes kanonschoten verwelkomd. Te Rome voorkwam de machtige staatssecretaris Antonelli zijn protocolair bezoek en de paus deed hem plaats nemen in zijn koets. Op een feestmaal in de Vaticaanse bibliotheek met 300 genodigden kreeg hij de ereplaats, rechts van de paus. Hij keerde ditmaal terug per koets, boot en trein. In het gebrandschilderd raam dat in 1860 in de kruisbeek van de metropolitane kerk als gedachtenis aan de dogmaverklaring werd geplaatst, staat hij afgebeeld naast de paus. In 1862 ging hij voor de canonisatie van de Japanse martelaren, in 1865 voor de heiligverklaring van St. Jan Berchmans en in 1867, het jaar van zijn overlijden, voor de canonisatie van de martelaren van Gorcum. Hij meende aan één van hen, Franciscus van Roye, langs moederskant verwant te zijn. Zijn genegenheid voor de paus groeide vooral in zijn laatste levensjaren.

Nochtans bleef de H. Stoel lang talmen om de constitutionele inschikkelijkheid van S. volledig te aanvaarden. Men bleef in Rome hopen dat de Belgische oplossing zich niet zou veralgemenen en de apostolische voordelen van de staatskerken elders gehandhaafd zouden blijven. Het nieuwe regiem scheen vermetel en kon gevaarlijke gevolgen hebben in de Kerkelijke Staten. Bovendien had de Italiaanse revolutionaire beweging vertakkingen tot in Brussel toe. De bij verstek door de Oostenrijkers ter dood veroordeelde markies Giuseppe Arconati Visconti van Milaan, bevriend met de schrijver Silvio Pellico en graaf Giovanni Arrivabeni, verleende in zijn kasteel te Gaasbeek, aan deze laatste gastvrijheid en ontving er andere Italiaanse patriotten in ballingschap.

Kardinaal Engelbert Sterckx (1792-1867).
Mechelen, Klein Seminarie, Victor Vervloet, 1928, 87 x 70 cm.

Kardinaal Sterckx was een imponerende figuur. Nuntius Pecci, de latere paus Leo XIII typeerde Sterckx als: “voorkomend, hoffelijk en menselijk, positief en koppig van mening”.

Sterckx bewoog zich ongedwongen in Laken als een prins van de Kerk, bewust van zijn waardigheid en gesteld op zijn rechten. Hij bezat een goede gezondheid, was vreedzaam van temperament, optimistisch, tegemoedkomend en meestal goed gehumeurd.

S. verkoos zijn zaken zoveel mogelijk zelf te regelen. Hij hield de Leuvense universiteit onder bisschoppelijk toezicht, beschermde de professoren die er van beschuldigd werden de veroordeelde leer van Lamennais aan te hangen, ontkende zulks en vond de vrees te Rome overdreven. Ook professor Ubaghs, veroordeeld wegens traditionalisme, bleef hij zo lang mogelijk beschermen. Hij was overtuigd van diens goede trouw. Zelf meer pastor dan theoloog, ontging hem wellicht tevens de grond van het dispuut. Ook wat de kwestie van het middelbaar onderwijs betrof, achtte hij een tussenkomst van de H. Stoel eerst niet opportuun en nam hij pas contact met de staatssecretaris, toen het niet meer anders kon. Hij vreesde de traagheid van de H. Stoel en bovendien, was men er radicaal tegen de gemengde scholen. Slechts in geval van noodzaak meende hij een beroep op de H. Stoel te moeten doen. Bij interne diocesane problemen, diende men zich eerst tot hem te richten. Hij kon moeilijk dulden dat de H. Stoel beslissingen voor zijn bisdom trof zonder hem te eerst te raadplegen. Aan een uitdrukkelijk bevel, onderwierp hij zich echter onmiddellijk. Hij mistrouwde de omgeving van de paus en sommige rapporten. Zoals rector De Ram meende hij dat de Italianen de Belgische zaken niet begrepen. De ultramontanen bleven tot op het einde van zijn bestuur tegen hem te Rome stoken.

De nuntiatuur

Na 1830 waren veel liberalen en ook sommige katholieken tegen een herstel van de nuntiatuur, maar koning Leopold was er vóór om reden van het prestige van de nieuwe staat en om de actie van de bisschoppen te kunnen bundelen. Hij kreeg de steun van Metternich die, langs de nuntius van Wenen om, de H. Stoel beïnvloedde. Ofschoon de koning meende dat de bisschoppen ontevreden zouden zijn, vielen de meeste nuntii voor hen mee. De eerste twee waren enkel internuntii. Fornari die de actie van de bisschoppen wilde leiden, ontgoochelde. Deze internuntius stelde zich niet tevreden met een bemiddelende en verzoenende rol, maar streefde ernaar de verlangens van de koning en regering de doen uitvoeren. Ofschoon S. hem bij zijn verheffing tot nuntius tot bisschop wijdde, werd zijn positie onhoudbaar, mede door zijn hooghartig en prikkelbaar karakter. Pecci, de latere paus Leo XIII, zo teer, dat men hem als totaal versleten beschouwde – hij zou nog zestig jaar leven – koos partij voor de bisschoppen, wat dan weer zijn terugroeping onder druk van de regering veroorzaakte. Hij kon moeilijk als superieur van de bisschoppen fungeren volgens de wens van de koning, daar volgens een oude

gewoonte het centrum van het godsdienstig leven in Mechelen lag en de aartsbisschop hardnekkig aan het oppergezag vasthield. Dit liet hij aan de staatssecretaris weten. Merkwaardig hoe Pecci na het mislukken van zijn diplomatieke carrière en zijn aanstelling tot aartsbisschop van Perugia het tot paus zou brengen! Ook onder zijn opvolgers slaagde de nuntiaatuur er niet in, volgens de wens van de koning, de politico-religieuze scheidsrechter van het land te worden. Ze bleef slechts een tussenpersoon tussen Rome en de bisschoppen en deze handhaafden naar het voorbeeld van S. dikwijls een rechtstreeks contact met de H. Stoel.

Sterckx en het buitenland

Het verdrag van de XXIV artikelen in 1839 waardoor gedeelten van Limburg en Luxemburg aan koning Willem I afgestaan werden, veroorzaakte veel beroering, niet enkel in België maar ook daarbuiten. Metternich stond gereed om krachtdadig de orde in Europa te handhaven en Pruisen vreesde de onrust in Rijnlandse provincies. Vooral de katholieken, met onder hen veel geestelijken in het noorden van België, boden verzet, onder meer de Leuvense rector en een aantal professoren. De laatsten trokken zich wel terug, maar de studenten bleven ageren. De aartsbisschop en de hoge geestelijkheid oefenden een vredelievende invloed uit en het verdrag werd in de Kamer aanvaard. De sympathie die de vervolgte katholieken van het Rijnland in België ondervonden, heeft wel hun weerstand gesterkt.

Bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland speelde S. een doeltreffende rol. Sinds de troonbestijging van koning Willem II in 1840 steunde hij de onderhandelingen met de H. Stoel ofschoon hij het initiatief aan Capaccini liet. Hoewel de aandacht van S. op de eerste plaats uitging naar zijn bisdom, vergat hij nochtans niet de belangen van de universele kerk. Hij verleende zijn medewerking bij de oprichting van het Amerikaans College te Leuven. In 1852 besprak hij met Mgr. Spalding, toen bisschop van St. Louis en later aartsbisschop van Baltimore, de organisatie van een seminarie in België voor het apostolaat in Noord-Amerika. Hij was voor de vestiging te Leuven, waar het in 1857 tot stand kwam. Hij werkte ook mee aan de stichting van de Congregatie van Scheut en propageerde het Werk van de Voortplanting van het Geloof, gevestigd te Lyon. Dit verwaarloosde Noord- en Oost Europa, wat S. pogde te verhelpen. Weliswaar weigerde hij zijn steun aan de diocesane priester Helsen toen die, al in 1832, een college van de

Romeinse Congregatie van de Voortplanting van het Geloof te Leuven wilde oprichten, daar hij zijn clerus goed in hand verkoos te houden.

Publicaties

De belangrijkste publicaties van S. zijn de *Herderlijke Brieven*, waarin vaak dezelfde thema's terugkeren: vooral de opvoeding en het christelijk onderwijs van de jeugd, ook de boetvaardigheid en de godslastering. In 1848 publiceerde hij anoniem een stamboom van zijn moeder: *Généalogie de Dame Barbe Leemans*. In 1859 verscheen, eveneens anoniem te Antwerpen *La convention d'Anvers, considérée dans son origine, son but ou essence, ses succès*, een pleidooi van het door hem voorgestelde en verkregen akkoord betreffende de wet op het middelbaar onderwijs van 1850, waarvan hij het succes overdreef. Zijn werkje, *La Constitution belge et l'encyclique de Grégoire XVI. Deux lettres de son Eminence le Cardinal Archevêque de Malines sur nos libertés constitutionnelles*, verschenen te Mechelen in 1864, vond een zeer grote weerklank, niet enkel in België maar ook in het buitenland. Het kan beschouwd worden als het charter van het liberale katholicisme in België. Zijn schets van de politiek-godsdienstige geschiedenis van het onafhankelijke België tot 1865, *De la liberté de l'Eglise catholique en Belgique*, bleef onuitgegeven.

Zijn persoonlijkheid

S. imponeerde werkelijk in zijn kardinaalsornaat dat zijn gestalte vergrootte. De grote bisschopsring werd opvallend tentoongesteld. Meestal is hij glimlachend afgebeeld, kalm, welwillend, met een natuurlijke distinctie. Werkelijk een prins van de Kerk, ofschoon niet van aristocratische afstamming. Ongedwongen bewoog hij zich aan het koninklijk hof te Brussel. Werd hij niet door nuntius Pecci getypeerd als voorkomend, hoffelijk en menselijk, positief en koppig van mening? Hij was bewust van zijn waardigheid en gesteld op zijn rechten, niet bereid er iets van prijs te geven. Hij durfde ook wel eens arglistig en dubbelzinnig te werk gaan om een goed doel te bereiken.

Hij genoot een goede gezondheid, was tamelijk zwaarlijvig, had zin voor orde en maat. Zijn geest was op de praktijk gericht. Vreedzaam van temperament, van natuur optimistisch, tegemoetkomend, meestal goed gehumeurd. Hij hield van rake gezegden, noteerde er zelfs in zijn notitieboekjes. Ook raadsels. Hij bewonderde de goede causeurs, zoals

de redemptorist Dechamps die zijn opvolger werd en diens broer. Hij was geen asceet en waardeerde een goede tafel. Wanneer hij te Mechelen of op zijn buitengoed ontving, offereerde hij de beste wijnen. Hij hield van diners met vrienden en familie, op Sint-Engelbrecht en andere gelegenheden, te Laken, Brussel of Leuven, bij verwanten. Hij ontving met distinctie: wit porselein met gulden bies, zilverwerk gemarkeerd met zijn wapen. Hij was eenvoudig en beminnelijk, zond aan minister Theux loten en de beste vruchten van zijn door de prins de Méan aangelegde tuin. Zijn biograaf A. Simon stelt zich voor hoe hij in de tuin en ook langs de door hem aangelegde brug over de Melaan peren en appels ging keuren zoals in de grote ouderlijke hoeve te Oppem of rondkuierde in de dreven van zijn pastorie nabij de mooie kerk van Bouchout. Hij had wel iets van de pastoor van de bloeiende wijngaard uit het werk van F. Timmermans.

Hij kon hartelijk zijn, zoals blijkt uit zijn correspondentie met de, tijdens de onderhandelingen voor het herstel van de hiërarchie, in ongenade gevallen Nederlandse politicus Van Horst en de vernederde Leuvense professor Ubaghs. Toch kon hij soms zijn gevoelens doen zwijgen zoals bij het weigeren van de wijdingen aan een seminarist die onvoldoende Latijn kende. Te Rome onderhield hij een drukke correspondentie met zijn zussen en kozijnen. Hij hechtte zich vooral aan Engelbrecht Crockaert bij wie hij te Brussel op bezoek kwam, wanneer hij er er moest pontificeren.

Zijn werkkraft was zeer groot. Als pastoor-deken te Antwerpen en vicaris-generaal in de Hollandse tijd bewees hij bijna onder zijn werk. Ook de eerste vijf jaren van zijn episcopaat met de reorganisatie van geheel het bisdom waren zeer vermoeiend. In 1838 ging het rustiger, ofschoon hij wel trekken van een perfectionist vertoonde. Zelfs een eenvoudige vriendschappelijke brief kon hij zeven of achtmaal herbeginnen. Hij was uiterst voorzichtig en beleefd in de lijn van zijn tijd. Hij bleef kalm. Het moet zijn tijd hebben. Hoor, zie en zwijg. Hij had een groot vertrouwen in de goddelijke voorzienigheid. Ofschoon een groot administrator, verkoos hij zoveel mogelijk persoonlijk contact. Lang bleef in Mechelen de herinnering leven aan de kardinaal die wandelend in de lanen brevierde en devote prentjes aan de kinderen uitdeelde. Hij was gemakkelijk te benaderen, ontving dagelijks van 9 tot 11 u. en nodigde zijn bezoekers dikwijls uit aan tafel.

Zijn apostolaat schuwde de excessen van de ijver waartegen hij zijn clerus ook waarschuwde. Toen zijn neef op een diner te Rome geërgerd was door de mondaine toiletten, riposteerde hij eenvoudig: Men hoeft er niet op te letten, 't is de mode van het land. Toen de hofmaarschalk hem bij gelegenheid van het huwelijk van de kroonprins raadpleegde of de dames de mis konden volgen in avondtoilet, had hij geen bezwaren. Hij kon zich aanpassen aan de omstandigheden. In 1862 vroeg hij aan de H. Stoel om priesters die meer dan vijf uur dienden biecht te horen, te dispensereren van het bidden van de metten en lauden en ook van de vasten, maar liep een weigering op.

Hij was een goede financier. Als pastoor te Boechout en te Antwerpen insisterde hij voor de volledige uitbetaling van zijn traktement en hij protesteerde, toen de Kamer hem zijn kardinaalstoelage ontnam. Voor het *Institut St. Louis* te Brussel gaf hij grote sommen uit zijn eigen fortuin, weliswaar met het recht deze met interest eventueel terug te vorderen. Hij onderscheidde zich als weldoener van zijn metropolitaanse kerk, zij het niet altijd kunsthistorisch verantwoord zoals bij de vermindering van het Sacramentshuis uit de 18de eeuw. De vooravond van zijn vertrek naar Rome, op 7 mei 1865, maakte hij zijn testament. Zijn huis te Laken had hij al in 1860 aan het Groot-Seminarie vermaakt. Bij de dood van zijn negentigjarige moeder in 1850 erfde hij meer dan 14 ha. grond. Hij legateerde aan de kerk van Oppem een stuk grond aan de Kleppenstraat en de rest van zijn grondbezit aan zijn zussen en de kinderen van een overleden zus.

Op het einde van zijn episcopaat zag hij de toekomst somber in: ongelof en onverschilligheid grepen snel om zich heen, belangrijke groepen leken weg te glijden van het geloof en in de greep te komen van vrijzinnige ideeën. Het pessimisme van S. scheen een erkenning van een volkomen mislukking van de traditionele pastoraal.

Zijn overlijden

Zijn dood kwam tamelijk onverwacht, want hij meende de kracht te hebben om zo lang te leven als zijn moeder. Op 26 november 1867 liep hij een verkoudheid op gedurende de rouwdienst in Sint-Goedele voor de in de slag van Mentana geneuvelde zouaven. Hij kreeg long- en leverproblemen en overleed op 4 december 1867. Vijftigduizend personen kwamen zijn gebalsemd lijk in het aartsbisshoppelijk paleis groeten.

Kardinaal Victor August Dechamps (1803-1883).
Westmalle, Abdij, C. Le Haye, ca. 1870, 67 x 48 cm.

Nog geen week na het overlijden van kardinaal Sterckx, werd op 8 december 1867 tot zijn opvolger aangewezen Victor Auguste Isidore Dechamps (geb. Melle 6 december 1810), broer van de gewezen eerste minister Adolphe Dechamps. Daags voor kerstmis 1867 werd hij benoemd en 15 maart 1875 verheven tot kardinaal-priester met als titel St.-Bernard aan de Thermen. Hij was priester-redemptorist en voordien vanaf 1865 bisschop van Namen. Kardinaal Dechamps heeft tijdens de eerste schoolstrijd met volle inzet het vrij onderwijs verdedigd. Hij is overleden in Mechelen op 29 september 1883.

Op de uitvaart met militaire eer in de metropolitane kerk, verscheen geen enkele minister. Mgr. Dechamps, bisschop van Namen die zijn opvolger werd, schreef de lijkrede die een kanunnik uitsprak. Na de vijf absouten, gezongen door de nuntius en de bisschoppen bleef het lijk tentoongesteld in het koor. Pas 's avonds na het dodenofficie, door het kapittel gezongen in de gesloten kerk, werd het in een mahoniehouten kist gelegd en clandestien in de grafkelder van de aartsbisschoppen onder het hoogaltaar neergelaten. Dit gebeurde tegen de wet in die verbod in de kerken te begraven of graven te openen. De deken van het kapittel werd verantwoordelijk gesteld en veroordeeld tot 26 fr. boete. Bij de clandestiene nachtelijke opening van de grafkelder in 1906 hing de kardinaalshoed nog verkleurd en verformfaaid boven de broze kist. Daar S. volgens zijn testament geen grafmonument wenste, werd er enkel een altaar ter ere van zijn patroon de H. Engelbrecht opgericht met een gedenkplaat.

S. is wel de belangrijkste Mechelse aartsbisschop van de Hedendaagse Tijd, volgens kardinaal Mercier de tweede stichter van het aartsbisdom. Een tegenhanger van aartsbisschop Hovius in de 17de eeuw. Boven alles was hij een diepgelovig man.

Bibliografie:

Openen van de crypte van St. Rombouts in 1906, van J. Gooris (R. Kokken, internet, 23-12-2005).

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, 2n, *Vlaams Brabant, Halle Vilvoorde*, Gent, 1975.

R. BOUDENS, *De Kerk in Vlaanderen. Momentopnamen*. Averbode, 1994.

P. DE SOMER, *Een visie op de universiteit*, Leuven, 1985.

J. LAENEN, *Histoire de l'Eglise Métropolitaine de Saint-Rombaut à Malines*, 2 dl., Mechelen, 1920.

A. SIMON, *Le Cardinal Sterckx et son temps*, dl. I, *L'Eglise et l'Etat*, Wetteren, 1950; *L'Eglise dans l'Etat*, Wetteren, 1950.

ID., art. 'Sterckx, Engelbrecht, aartsbisschop van Mechelen, kardinaal, primaat van België', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 2, 1966, 819-831.

L.J. ROGIER en N. DE ROOY, *In vrijheid herboren. Katholiek nederland 1853-1953*, 's Gravenhage, 1953.

T.A. VAN BIERVLIET, *Het Stevenisme in Vlaanderen* (Keurreeks van het Davidsfonds, nr. 101), Leuven, 1966.

K. VAN ISACKER, *Mijn land in de kering 1830-1980*. Dl. I: *Een ouderwetse wereld 1830-1914*, Antwerpen, 1980.

A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles*, dl. 2, Brussel, 1855.

G. WILLEMS, *O.L.V. van Affligem*, Brussel, 1924.

L. WILS, *Kanunnik David en de Vlaamse Beweging van zijn tijd* (Keurreeks van het Davidsfonds, nr. 67), Leuven, 1957.

Kardinaal Goossens en priester Daens

Fernand Vanhemelryck

Het conflict tussen de gedreven, idealistische maar wispelturige en vaak ondoorgroendelijke priester Daens en de conservatieve katholieken en kerkelijke overheden is overbekend. Zijn spectaculair optreden, zijn succes, de hardnekkigheid waarmee hij bestreden werd en zijn dramatische afgang, spreken tot vandaag zozeer tot de verbeelding dat er op het einde van de vorige eeuw een succesvolle film en recent een populaire musical werd over gemaakt. In alle werken over Daens wordt veel aandacht besteed aan zijn verhouding tot de bisschop van Gent, mgr. Stillemans. Dit is begrijpelijk omdat hij zijn kerkelijke overste was waarmee hij voortdurend geconfronteerd werd en die hem kerkelijke straffen oplegde. In deze bijdrage wordt vooral de relatie tussen priester Daens en kardinaal Goossens en diens houding tegenover de Christene Volkspartij belicht.

Op 17 juli 1827 werd Petrus Lambertus Goossens geboren in de Brabantse landelijke gemeente Perk waar David Teniers de Jonge in de 17de eeuw leefde en schilderde. Petrus werd geboren in een welstellend landbouwersgezin op het historische Laathof. Zijn vader was burgemeester. Hij liep school in de gemeenteschool van Perk, in de Franstalige school van Steenokkerzeel en daarna in het kleinseminarie te Mechelen. In 1850 werd hij priester gewijd en na een verblijf als leraar in het pensionaat “De Bruul” te Mechelen, werd hij onderpastoor in de Sint-Romboutsparochie en vervolgens secretaris op het bisdom. In 1878 werd hij door kardinaal Dechamps aangesteld tot vicaris-generaal. Hij was bisschop van Namen toen kardinaal Dechamps op 29 september 1883 overleed. Op 24 maart 1884 werd hij aartsbisschop van Mechelen en op 24 mei 1889 kardinaal¹. Op dat ogenblik bestonden er constant twisten tussen de katholieke parlamentsleden en de “radikaal katholieken”. Deze groep die zich verenigd had in de “Nationale Unie voor

1 Zie voor de biografie van kardinaal Goossens, J. MUYLDERMANS, *Zijne Eminentie Kardinaal. Lambertus Goossens, XVe aartsbisschop van Mechelen. Zijn leven, zijne werken*, Mechelen, 1922; J. LAUWERS, *Zeven eeuwen heerlijkheid Perk-Elewijt. Het mooie land van Rubens en Teniers*, Heule, 1997, p. 295.

het Herstel van de Grieven” (1883) had de bedoeling de invloed van de burgerij bij de opstelling van het politiek programma te vergroten. De parlementaire rechterzijde stond wantrouwig tegenover de “Nationale Unie” die gesteund werd door de bisschoppen van Gent, Brugge en Luik. De breuk tussen beide strekkingen werd vermeden omdat Beernaert op het jaarlijks congres van de “Bond der Katholieke Kringen en Conservatieve Verenigingen” een concreet programma voor de rechterzijde bekend maakte. Met dit programma behaalden de katholieken op 10 juni 1884 een grote verkiezingsoverwinning. Zij zouden de meerderheid een dertigtal jaar bewaren. De volgende jaren werden gekenmerkt door een felle strijd tussen katholieke conservatieven en sociaal vooruitstrevende katholieken. De kerkelijke overheid en de bisschoppen speelden hierin een belangrijke rol want de scheiding tussen conservatieven en progressieven liep ook door het episcopaat.

Paternalisme, corporatisme en sociaal catholicisme

Om de houding van kardinaal Goossens tegenover het daensisme te begrijpen moeten wij eerst het standpunt van de katholieken tegenover het sociale probleem op het einde van de 19de eeuw schetsen. Er bestonden verschillende strekkingen. Het paternalisme meende dat de sociale moeilijkheden konden opgelost worden door de welwillendheid en de christelijke naastenliefde van de patroons tegenover de arbeiders. De katholieke patroons pleitten voor een menselijke houding tegenover de arbeiders. Het vrije spel van de economische krachten mag niets in de weg gelegd worden maar de band van liefdadigheid tussen patroons en arbeiders is wel essentieel. De liefdadigheid wordt een sociale doctrine die systematisch ontwikkeld wordt. Zij schept een evenwichtige wereld waarin iedereen de functie vervult die hem door de voorzienigheid toegewezen werd. Aan de ene kant staan de rijken en aan de andere kant de armen. De suprematie van de enen en de onderwerping van de anderen is het werk van de voorzienigheid en dus onveranderlijk. Het paternalisme legt het ideale type van de patroon en de arbeider vast en bepaalt hun plichten en hun beloning nadat zij die vervuld hebben². De ideale patroon is de fabrieksdirecteur die tegenover zijn arbeiders de verantwoordelijkheid als familiehoofd opneemt en er consequent naar handelt.

2 R. REZSOHAZY, *Origines et formation du catholicisme social en Belgique, 1842-1909*, Leuven, 1958, p. 71 en volg.

In het laatste kwart van de 19de eeuw maakte de leer van het corporatisme opgang. Minister Georges Helleputte, eerste voorzitter van de Boerenbond en voorzitter van het Davidsfonds en de hertog van Ursel waren de voornaamste theoretici van het Belgisch corporatisme. Volgens het corporatisme had de Franse revolutie de trage vooruitgang van de menselijke geschiedenis onderbroken. Zij had de verenigingen die essentieel waren voor een evenwichtig functioneren van de gemeenschap vernietigd en de werklieden zonder onderlinge steun verweesd achtergelaten, blootgesteld aan de moderne, egoïstische wereld. In het verre verleden van de middeleeuwen waarin het katholicisme triomfeerde, zocht men oplossingen voor de toekomst. De sociale vrede hing af van drie elementen: de legitieme wens van de lagere klassen om hun situatie te verbeteren, de geest van zelfverloochening van de hogere klassen die van sommige privileges en materiële voordelen moeten afzien en het geduld van de lagere klassen bij het wachten op lotsverbetering zonder naar het wapen van de opstand te grijpen. De verzoening van de klassen zal er uiteindelijk komen in een maatschappij die hen zal verenigen³.

Op het einde van de 19de eeuw verscheen tenslotte de ideologie van het sociaal katholicisme in een maatschappelijke context waarin het socialisme, het wetenschappelijk denken en de moderne kunststromingen opgang maakten. Vooral het socialisme speelde een grote rol in de ontluiking van de christelijke democratie. Het werd door de katholieken gezien als een bedreiging voor de godsdienst. Zij wilden zijn vooruitgang afremmen door het op eigen terrein te bestrijden en zelf een sociaal programma uit te werken. Na het congres van Mechelen van 1867 en binnen de daar opgerichte Bond van de Belgische Katholieke Werkmanskringen, manifesteerden zich de eerste christen democraten. Maar in 1884 toen Goossens aartsbisschop werd, vierde het paternalisme nog steeds hoogtij bij de katholieke burgerij en het episcopaat.

Kardinaal Goossens en de sociale kwestie

Hoe evolueerde de houding van kardinaal Goossens tegenover de sociale kwestie? Het is duidelijk dat zijn standpunt hierover een invloed uitoefende op zijn mening over priester Daens. In 1889 riep hij te Me-

3 Idem, p. 110.

chelen een diocesaan congres samen om “ons selven juiste rekenschap te geven van den toestand der godsdienstige en liefdadige werken, die in ons aartsbisdom bestaan, om middelen te beramen teneinde die te beschermen, te ontwikkelen en hunne weldaden uit te breiden en eindelijk nog om ze te verbeteren en met de hedendaagse behoeften der bevolking overeen te komen”. Zo omschreef kardinaal Goossens de opdracht. In feite was heel het congres paternalistisch geïnspireerd. Tijdens de eerste jaren van zijn episcopaat was hij er vooral om bekommerd de eenheid onder de katholieken te bewaren. Hij stond zeer wantrouwig tegenover de “Nationale Unie voor het herstel der grieven” omdat hij in die groep een gevaar zag voor de katholieke regering. Vermits deze groep zich bezighield met de sociale kwestie en sociale congressen organiseerde, stond hij ook hier tegenover nog argwanend. Als kind van zijn tijd en van zijn omgeving meende hij dat er niet kon getornd worden aan het plan van de goddelijke voorzienigheid. Hij was dan ook voorstander van het religieus paternalisme⁴.

In de jaren 1891-1894 groeide het sociaal bewustzijn. In die periode werd er gestreefd naar de uitbreiding van het kiesrecht. Voor de katholieken werd het duidelijk dat men absoluut de stemmen van de arbeiders, ambachtslui en boeren moest proberen te winnen om hun meerderheid in het parlement te behouden. Een tweede belangrijk feit was de uitvaardiging van de encycliek “*Rerum Novarum*” in 1891 waarin de sociale leer van Leo XIII werd uiteengezet. Onder invloed van deze encycliek stapte het episcopaat over van het paternalisme naar het corporatisme. Het algemeen katholiek congres in september 1891 te Mechelen werd geopend met een toespraak van aartsbischop Goossens op basis van de encycliek. Hij had er wel vragen bij. De interpretaties van “*Rerum Novarum*” waren overigens niet overal dezelfde en de duiding van de inhoud en de uitvoering van de richtlijnen verschilden van streek tot streek, ook binnen de katholieke wereld⁵. Maar na preciseringen en een interpretatie van staatssecretaris kardinaal Rampolla, die meer aansloot bij de democraten dan bij de conservatieven, trok kardinaal Goossens als groot bewonderaar van de paus zijn conclusies. Goossens kwam tot het besluit dat de arbeiders

4 M. LANNOYE, *De houding van kardinaal Goossens tegenover het arbeidersvraagstuk en de christen-democratie (1884-1906)*, Leuven, 1973, p. 66, 72.

5 E. GERARD, (red.), *De christelijke arbeidersbeweging in België*, deel 1, Leuven, 1991, p. 81.

Kardinaal Petrus Lambertus Goossens (1827-1906).
Perk, Sint-Niklaaskerk, Jan Willem Rosier, 45 x 37 cm.

Pierre-Lambert Goossens zag het levenslicht op 18 juli 1827 in een welgesteld landbouwersgezin in Perk. Zijn vader was er dertig jaar lang burgemeester. In 1850 werd hij tot priester gewijd. Goossens werd in 1878 vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen en op 1 juni 1883 benoemd tot hulpbisschop van het bisdom Namen. Op 24 juni van datzelfde jaar werd hij verheven tot bisschop van hetzelfde bisdom. Een klein jaar later, op 24 maart 1884, werd hij, in opvolging van kardinaal Dechamps, aangewezen tot aartsbisschop van Mechelen. Door Leo XIII verheven tot kardinaal-priester met de titel van het H.Kruis van Jersualem op 24 mei 1889, is hij overleden in Mechelen op 25 januari 1906. Hij maakte de perikelen mee rond priester Daens en huldigde in 1905 de Nationale basiliek van het Heilig Hart te Koekelberg in.

volwaardige mensen zijn die recht hadden op een billijk loon. Hij verwerkte de basisprincipes van *Rerum Novarum*, verliet het paternalisme en steunde de sociale eisen van de democraten waaronder een minimumloon. Hij werd nu ook voorstander van de uitbreiding van de sociale wetgeving in België. Zijn sociale bekommernis blijkt uit allerlei teksten en toespraken⁶. Hij was er absoluut van overtuigd dat indien de katholieke partij niet aantrekkelijker werd voor de arbeiders zij zeker niet zouden kunnen weerstaan aan de lokroep van de socialisten. Hiermee werd kardinaal Goossens geen strijdend democraat maar hij verloochende het paternalisme en werd de christen-democratie gunstig gezind. Zo konden de arbeiders binnen de katholieke partij en binnen de katholieke kerk gehouden worden. Zijn overtuiging verdedigde hij op voorzichtige wijze⁷.

Kardinaal Goossens en het begin van de moeilijkheden met priester Daens

Op 7 september 1893 werd een grondwetswijziging uitgevaardigd, waardoor een algemeen maar meervoudig, ongelijk kiesrecht werd ingevoerd. Toch steeg het aantal kiezers spectaculair. De evolutie van kardinaal Goossens in de richting van de christen-democratie blijkt uit zijn openlijke verdediging van de uitbreiding van het kiesrecht op een vergadering van conservatieve katholieken in 1893. Reeds in januari had hij aan zijn bisschoppen gezegd dat hij de resoluties van het congres van de Belgische Volksbond met onder meer de vertegenwoordiging van de arbeiders op de kiezerslijsten en de uitbreiding van het stemrecht, zinvol en niet overdreven vond. De invoering van het algemeen stemrecht maakte kardinaal Goossens bewust van het feit dat het voor de eenheid van de katholieke partij absoluut noodzakelijk was dat alle gelovigen van iedere stand hun kandidaten moesten krijgen op een gemeenschappelijke lijst. Aan Woeste liet hij voorzichtig blijken dat de arbeiders billijk vertegenwoordigd moesten worden.⁸.

In dat jaar werd te Aalst de Christene Volkspartij opgericht. Priester Adolf Daens die zijn draai niet had kunnen vinden in de Jezuïetenorde

6 Cardinal Goossens archevêque de Malines, *Choix de Conférences, Discours, Allocutions*, Mechelen, 1906.

7 M. LANNOYE, o. c., p. 128.

8 M. LANNOYE, o.c., p. 102.

noch als parochiepriester noch in het onderwijs en jaren zonder vaste betrekking was, schreef het programma dat in juli van hetzelfde jaar werd goedgekeurd. Naar het oordeel van Lode Wils was hij noch de wegbereider, noch de initiatiefnemer, noch de inspirator, noch de organisator noch de leider van de nieuwe partij. Maar hij werd door de stichters op het voorplan gebracht omdat hij als priester het vertrouwen van de katholieken zou winnen⁹. De Vlaamsch-Christene Volkspartij beklemtoonde de band tussen vlaamsgezindheid en christen-democratie en verbond de sociale beweging van het platteland met die van de industriële centra. Dat een priester zijn handtekening onder een politiek programma zette was voor de conservatieven ongehoord te meer dat hij door de stichting van een nieuwe partij een opstand binnen de katholieken predikte en aanstuurde op een breuk. Terwijl een priester eigenlijk moest ijveren voor de eendracht onder de gelovigen.

Daens werd nu de rechtstreekse tegenstander van Woeste die Aalst als zijn politiek jachtgebied beschouwde en al zijn invloed in de politieke middens, het hof en bij de geestelijkheid aanwendde om de politiek actieve priester te kortwieken. Nadat hij bij bisschop Stillemans van Gent zijn beklag had gemaakt, schreef hij een brief naar kardinaal Goossens (29 september 1893) waarin hij er op aandrong dat de bisschoppen een einde zouden maken aan de pogingen tot scheurmakerij van de daensisten. “Sommige priesters zijn betrokken in de oprichting van nieuwe partijen. Ik vraag Hunne Hoogwaardigheden de bisschoppen, of het niet goed zou zijn hieraan een einde te stellen en van hogerhand elke poging tot tweedracht te verbieden”¹⁰. In zijn gereserveerd antwoord verklaarde de kardinaal dat hij wel bereid was te helpen om de eenheid binnen de katholieke partij te bewaren maar dat die eenheid zou afhangen van het billijk aandeel dat men aan de arbeidersverenigingen zou toekennen bij de aanduiding van de kandidaten bij de verkiezingen. Hij voegde er wel aan toe dat Woeste op de steun van de clerus kon rekenen¹¹. Dit was zeker niet het antwoord

9 L. WILS, *Het Daensisme. De opstand van het Zuidvlaams platteland*, Leuven, 1969, p. 141, 200. Zie over het ontstaan van het daensisme te Aalst en de betekenis van de lokale figuren: F. J., VERDOODT, *Het daensisme in het arrondissement Aalst, Dendermonde*, 1975.

10 Woeste aan Goossens, 29 sept. 1893. Archief Aartsbisdom Mechelen, Fonds Kardinaal Goossens, V, 1.

11 Brief van Goossens aan Woeste, 30 sept. 1893, A.A. Mechelen; FKG, V, 1.

waarop Woeste gehoopt had. De Aalsterse conservatief interpreteerde “het billijk aandeel” zeer beperkt. Volgens Woeste bestonden er verworven posities waaraan men billijkheidshalve niet mocht raken. Te Aalst bekleedden de vier conservatieve kandidaten naar zijn mening een verworven positie zodat de daensisten geen plaats op de lijst kregen. In juli 1894 besloot de volkspartij een eigen kieslijst voor te dragen en toen in september de lijst bekend gemaakt werd stond priester Adolf Daens aan het hoofd. Op 9 december greep er te Aalst een ballottage plaats en werden priester Daens en Woeste verkozen. Op 11 december zat priester Daens voor het eerst in de kamer¹².

Kardinaal Goossens en priester Daens te Rome

De spanningen tussen conservatieven en christen-democraten liepen nu sterk op. De eersten waren van oordeel dat het Vaticaan de spelbrekers tot meer voorzichtigheid en wijsheid moest aansporen. Bisschoppen, politieke leiders en de Belgische vertegenwoordiger bij de Heilige Stoel, baron Whetnall, wezen op het gevaar van de christen-democratie en drongen aan op kordate maatregelen. Voorlopig gebeurde er niets maar op het einde van 1894 besloot Leo XIII orde op zaken te stellen in België. Kardinaal Goossens verbleef vermoedelijk van 24 februari tot 10 maart 1895 te Rome. In tegenstelling tot wat over het algemeen geschreven wordt, werd hij niet naar Rome geroepen maar nam hij zelf het initiatief nadat hij zelf het terrein had verkend¹³. Hij wenste met de paus de middelen te bespreken waardoor de eenheid onder de katholieken zou hersteld kunnen worden. Aan de pauselijke staatssecretaris Rampolla vroeg hij het advies van de paus over de politieke moeilijkheden in België. In het begin van het jaar had Woeste op verzoek van de paus een uitvoerige nota opgesteld die in feite een regelrechte aanklacht was tegen de christen-democratie. Priester Daens werd erin afgeschilderd

12 K. VAN ISACKER, *Het Daensisme*, Antwerpen, 1965, p. 56, 71; Zie over de sociale acties van de Daensisten: M. VAN DE PERRE, *Redt § helpt U zelven § elkander. Of hoe de daensistische beweging de sociale problemen bestreed*, Aalst, 1997.

13 F.J. VERDOODT, *De zaak Daens, Een priester tussen Kerk en christen-democratie*, Leuven, 1993, p. 74. Zie voor verwijzingen naar archiefstukken het doctoraat van F.J. VERDOODT, *Kerk en christen-democratie: de katholieke kerk tegenover de christen-democratie in België, inzonderheid tegenover de door haar als dissident beschouwde priester Adolf daens en diens medestanders (1890-1907)*, Gent, 1988, 2 vol.

niet als de voorvechter van de democratische opvattingen die alle katholieken bijtreden maar als bondgenoot van het socialisme. Invloedrijke vrienden van de democraten zoals Mgr de Harlez, hoogleraar te Leuven, protesteerden bij het Vaticaan over de interventie van Woeste. De hoogleraar waarschuwde kardinaal Goossens voor zijn vertrek naar Rome. “Wanneer Woeste triomfeert zal hij denken dat alles hem toegelaten is. Reeds nu is hij onbeschaamd tegenover de bisschoppen. Wat zal het daarna worden? Indien de Heilige Vader Daens veroordeelt, zullen de werklieden uit verbittering naar het socialisme gaan. Overigens wettigt priester Daens’ optreden geenszins een dergelijke blaam. Hij begon met de Christene Volkspartij nadat Anseele door zijn predikaties het arrondissement begon te teisteren, en Geraardsbergen reeds helemaal in zijn macht lag. Uwe Eminentie zal oordelen wat hij kan doen om de fatale triomf van de leken-paus (Woeste) te verhinderen”¹⁴. Waarschijnlijk werd de tussenkomst van Mgr de Harlez ten gunste van priester Daens enkele dagen later gesteund door rector Abbeloos van de Leuvense universiteit. Drie dagen voor zijn afreis naar Rome overlegde kardinaal Goossens ook met gewezen eerste minister August Beernaert die toen voorzitter van de kamer was en tegenstander van Woeste binnen de katholieke partij¹⁵.

Goossens zou er bij de paus op aangedrongen hebben om zich tot het Belgische episcopaat te richten teneinde een einde te maken aan de verschillende interpretaties van de encycliek “*Rerum Novarum*”. Maar echte knopen werden niet doorgehakt. De toekomst zou uitwijzen dat de nota van Woeste in het Vaticaan wel indruk had gemaakt. De agitatie van de conservatieven hield daarmee niet op. In hun naam vertrok graaf d’ Ursel naar Rome en enkele weken later ontving Leopold II Woeste in audiëntie. Er werd besloten baron van der Elst, kabinetschef van de minister van Buitenlandse Zaken, met een brief naar het Vaticaan te sturen waarin koning Leopold II “met nadruk op het gevaar van de situatie wees” die door de christen-democratie was geschapen¹⁶.

Op 5 mei verklaarde priester Daens tijdens een meeting te Borgerhout dat hij bij de pauselijke gezant te Brussel was geroepen die hem

14 De Harlez aan Goossens, 3 februari 1895, A.A. Mechelen, FKG V, I.

15 F. J. VERDOODT, De zaak Daens, p. 75.

16 K. VAN ISACKER, Het Daensisme, p. 85.

meedeelde dat er voor hem een brief van de paus klaarlag waarin deze aankondigde dat hij Daens wenste te spreken over de toestand in Vlaanderen. In feite was het een kort bericht van S. Nicotra, auditeur van de nunciatuur, waarin priester Daens naar de nunciatuur werd geroepen waar hem werd meegedeeld dat hij zich zo snel mogelijk naar Rome moest begeven. Hij verbleef te Rome van 14 tot 24 mei en werd er vriendelijk onthaald door Mgr Mourey, auditeur bij de Rota, die hem raad gaf. Daens werd door de paus niet ontvangen. Intussen had kardinaal di Pietro, prefect van de congregatie van het Concilie, de zaak Daens in handen genomen. Hij belastte een theoloog met een onderzoek naar de opvattingen en activiteiten van de priester. Net voor zijn vertrek uit Rome kreeg Daens van di Pietro een brief waarin zijn optreden duidelijk werd afgekeurd. Daarin werd verklaard dat veel zaken over zijn publiek optreden, door betrouwbare documenten en getuigenissen aan de Apostolische Stoel bekend waren. Daarom was hij op bevel van paus Leo XIII naar Rome geroepen om hem na een streng onderzoek op een passende wijze te vermanen. Door toedoen van “een theologisch en religieus man” kreeg Daens te horen wat hij moest doen en laten. In zijn schrijven wees di Pietro er op dat hij zijn godsvrucht moest bevorderen en zijn taal matigen “volgens de regels van de rechtvaardigheid, de naastenliefde en de voorzienigheid”. Hij moest steeds zijn priesterlijke waardigheid hooghouden, hij mocht zich niet mengen in vergaderingen van mensen die de burgerlijke maatschappij willen in beroering brengen en hij mocht geen tweedracht zaaien onder de katholieken. Verder moest hij zijn roeping indachtig blijven en zijn bisschop gehoorzamen en heel zijn handelwijze richten naar zijn voorschriften. De hoop werd uitgesproken dat Daens al deze raadgevingen en bevelen zou navolgen “opdat (God verhoede het) wij volgens de klerikale richtlijnen niet zouden moeten overgaan tot andere middelen”¹⁷. De brief liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Priester Daens moest verzaken aan zijn politieke actie wilde hij kerkelijke maatregelen vermijden.

Daens zoekt steun bij kardinaal Goossens

Na zijn ervaringen te Rome stelde de Aalsterse priester zich eerder discreet op. Dit kon niet verhinderen dat hij spoedig opnieuw het mikpunt

17 G. VAN BOCKSTAELE, Briefwisseling priester A. Daens, 1892-1933, Zottegem, 1984, p. 66-88.

werd van de hevige hetze die door de conservatieven en de plaatselijke geestelijkheid tegen de priester werd georganiseerd. Hij oordeelde dat de bisschop van Gent subjectief reageerde op de incidenten na zijn terugkeer uit Rome en richtte zich daarom tot kardinaal Goossens in de hoop daar gehoor te vinden met zijn klachten. Op 11 juni 1895 vroeg hij om een audiëntie. De kardinaal liet Daens weten dat hij op een zaterdagmorgen 15 juni tussen 11 en 12 uur ontvangen zou worden. De priester stelde zich weinig diplomatisch op toen hij op het welwillend antwoord van de kardinaal antwoordde dat de daarop volgende dinsdag hem beter zou passen “omdat hij op zaterdagmorgen meestal veel buitenlieden met vragen diende te ontvangen en reeds om 8 uur te Aalst zou moeten vertrekken om te 11 in Mechelen te kunnen zijn”. Ondanks dit nogal vrijpostig voorstel ging de aartsbisschop in op de wens van Daens. Hij aanhoorde zijn klachten maar verzocht hem tevens niet meer deel te nemen aan meetings in het bisdom Mechelen¹⁸.

In dezelfde periode werd priester Daens sterk in verlegenheid gebracht door de heftige polemiek tussen de daensistische en de conservatieve kranten. Vooral de onjuiste maar voortdurend herhaalde bewering dat de Christene Volkspartij in Rome eerder was aangemoedigd dan afgekeurd was, was bijzonder compromitterend voor de priester. Alhoewel Daens zich na zijn reis naar Rome ver van die polemieken gehouden had, werd hij er toch verantwoordelijk voor gesteld. Reeds op 5 juni 1895 had de bisschop van Gent, mgr. Stillemans, aan Daens gevraagd dat hij afstand zou nemen van de Daensistische pers. In 1895 eiste hij zelfs dat de priester die publiek zou afkeuren. Daens voelde zich verneerd door de houding van Stillemans en trok met zijn grieven opnieuw naar Mechelen om de kardinaal te ontmoeten. Deze was echter afwezig en drie dagen later maakte Daens zijn klachten over per brief. Kardinaal Goossens liet geïrriteerd weten dat hij buiten die aangelegenheid stond en dat Daens zich tot Stillemans moest wenden. Daens zag geen uitweg meer en liet aan Stillemans weten dat hij bereid was een verklaring te verspreiden. Hierin deelde hij mee dat hij op bevel van zijn bisschop verplicht was zich te distantieëren van de overdreven en onvoorzichtige beweringen in de democratische bladen. De speciale stijl van Daens heeft zijn positie ongetwijfeld verzwakt. Zijn brieven waren slordig opgesteld zowel stilistisch als vormelijk en waren doordrongen van wrok, emotie en zelfbeklag. Verder sprong hij slordig en onberekenbaar

18 F.J. VERDOODT, *De zaak Daens*, p. 111.

om met afspraken en toezeggingen wat wrevel opwekte. Ongetwijfeld hebben zijn interventies over zijn conflict met bisschop Stillemans te Mechelen ergernis verwekt. Zijn verklaringen waren ook niet steeds correct zelfs niet tegenover kardinaal Goossens. In een brief van 28 juli aan Goossens meldde hij dat hij zijn verklaring in verband met de daensistische bladen die hij moest doen verschijnen in de pers, reeds had bezorgd aan de kranten. In feite stuurde hij pas dezelfde dag een voorstel van tekst voor advies aan Stillemans en zijn verklaring werd nooit aan de pers bezorgd¹⁹.

Op 30 februari 1896 interpelleerde priester Daens in de Kamer op een schampere wijze over de gemeenteraadsverkiezingen te Aalst in november 1895. Hij oogstte veel succes bij de socialisten toen hij de conservatieven verweet dat zij zich schuldig hadden gemaakt aan omkoperij. Zij dankten hun overwinning aan “de honderden hammen en de myriameters worst”, het bier, het geld en de bedreiging met broodroof waardoor zij druk uitoefenden op de onbemiddelde kiezers. De minister van Binnenlandse zaken Schollaert en Woeste reageerden heftig. Daens liet zich meeslepen door zijn emoties en maakte een politieke fout door de conservatieven en heel de rechterzijde grof aan te pakken. Op 4 februari ging hij nog verder en verweet Woeste in de Kamer dat hij op indiscrete wijze was tussengekomen in de relaties tussen een priester en zijn bisschop. Hij betrok bisschop Stillemans in zijn toespraak en dankte hem omdat die steeds voor hem een altaar had voorbehouden. In feite was de emotionele toespraak van Daens een uitdaging aan de kerkelijke overheid om openlijk partij te kiezen²⁰.

Het optreden van Daens in het parlement bood de conservatieven de gelegenheid voor een nieuwe aanval tegen de priester. Bisschop Stillemans van zijn kant keurde de actie van priester Daens opnieuw af en achtte zijn aanwezigheid in de Kamer “schadelijk voor zijn persoon, zijn priesterlijk karakter en het welzijn van het land”. Hij gaf hem de raad zich uit het openbaar leven terug te trekken. Een uitdrukkelijke en publiek bevel achtte hij echter politiek gevaarlijk en hij won het advies in van het vaticaan. Het episcopaat zat bijzonder verveeld met

19 Ibidem, p. 121.

20 K. VAN ISACKER, *Het Daensisme*, p. 105; F.J. VERDOODT, *De zaak Daens*, p. 137.

Priester Adolf Daens (1839-1907).

Priester Daens kreeg zijn opvoeding bij de jezuïeten in Aalst. In 1859 trad hij in bij de jezuïeten in Drogenen, maar werd in 1871 intslagen. In 1873 werd hij in Gent tot priester gewijd. In april 1893 werd hij medestichter van de Christene Volkspartij in Aalst op basis van Rerum Novarum; grondlegger van het daensisme, dat Vlaamsgezind was. De conservatieve katholieken o.l.v. Woeste betreden Daens hevig. Daens werd herhaaldelijk met sancties gestraft door de kerkelijke overheid. Volksvertegenwoordiger voor zijn partij van 1894 tot 1898 voor Aalst en van 1902 tot 1906 voor het arrondissement Brussel. Hij zette zich in voor de belangen van de boeren, kleine middenstanders, dorpsintellectuelen en arbeiders; voor de werklieden in de steenbakkerijen van de Rupelstreek, voor de 'fransmans' in Oost- en West-Vlaanderen en voor de hopboeren in het Pajottenland. In 1906 werd zijn werk voortgezet door zijn broer Pieter Daens.

de kwestie. Niet iedereen zat op dezelfde golflengte. Mgr. Doutreloux, de bisschop van Luik, meende dat de bisschop van Gent te voortvarend was geweest en stelde voor de zaak te laten rusten. Op 20 februari 1896 vergaderde het episcopaat te Mechelen over de uitvoering van de “Private istruzioni di Sua Santità all’ Episcopato Belga sulla questione sociale”. Het was een document waarin geëist werd dat er een einde zou komen aan de verdeeldheid over de sociale kwestie. De eenheid onder de Belgische katholieken was noodzakelijk en de bisschoppen moesten hun beleid inzake de sociale kwestie bepalen. In de geheime instructies werd onderstreept dat “*Rerum Novarum*” de leidraad moest zijn voor de benadering van het werkliedenprobleem. Maar de geestelijken mochten geen polemieken voeren en geen passies uitlokken als volkstrubunen en partijleiders. Toekomstige priesters moest er op gewezen worden dat zij zich niet mochten laten leiden “door het ijdele van de volksgunst noch door de verwaandheid zich op te werpen als de voorvechters van de sociale hervormingen”. Dit was een duidelijke verwijzing naar priester Daens en de Luikse priester Antoine Pottier. Tijdens de vergadering te Mechelen drong Stillemans er op aan dat Daens het parlement zou verlaten. De bisschoppen van Brugge en Namen gingen hiermee akkoord terwijl de bisschoppen van Doornik en Luik meenden dat de terugtrekking van de priester wel onvermijdelijk was maar best kon gebeuren na de verkiezingen van juli omdat vele christen-democraten zich geïnteresseerd zouden voelen en veel werklieden door de affaire voor de socialisten zouden stemmen. Na enige aarzeling sloot kardinaal Goossens zich aan bij dit standpunt. Kort daarop arriveerde een telegram van staatssecretaris Rampolla waarin de paus oordeelde dat Daens zich moest terugtrekken uit de politiek. Toch bleven de bisschoppen bij hun vroegere standpunten. Vooral de sociaal vooruitstrevende mgr. Doutreloux, kantte zich tegen het onmiddellijk ontslag van Daens uit het parlement omdat dit onder meer een onverdiende toegeving aan de conservatieven zou zijn. Onder zijn impuls en dank zij de steun van enkele katholieke politici werd er gestreefd naar een compromis. Daens zou ontslag nemen op voorwaarde van een financiële schade-loosstelling, integratie van de daensistische lijst in de Katholieke Partij en de opvolging van Daens door de Gentenaar Herman de Baets. In dezelfde periode deed ook koning Leopold II al het mogelijke om Daens te kelderen. Hij drong er bij de nuntius herhaaldelijk op aan dat Rome ten strengste zou optreden tegen Daens en “Het Land van Aalst”. Naar aanleiding van het huwelijk van prinses Henriette met

Emmanuel van Orléans oefende Leopold II opnieuw druk uit op de pauselijke nuntius en verzocht hij ook kardinaal Goossens streng op te treden tegen de priester. Volgens Woeste leidde dit tot een scherp incident tussen de kardinaal en de koning. Goossens was uitermate verrast en gekrenkt door de koninklijke tussenkomst die de indruk gaf dat hij in zijn plicht te kort schoot. Hij verwees naar de nakende bisschoppenconferentie van 20 februari en ondernam niets om tegevoet te komen aan de wens van de koning. Van een regeling in der minne kwam niets in huis²¹.

In 1896 bleven de moeilijkheden met Daens voortduren en bisschop Stillemans trof een aantal maatregelen om de koppige priester te kortwieken. Op 7 mei verzocht hij Daens afstand te nemen van de acties en van de pers van zijn politieke medestanders. Op 20 mei bezorgde mgr. Waffelaert, bisschop van Brugge en aanhanger van de conservatieven, een nota aan de pastoors die van op de preekstoel moest voorgelezen worden waarin hij de gelovigen waarschuwde voor de militanten van de Christene Volkspartij die de katholieken verdelen en verleiden door valse beloften. Op 16 juni verbood hij Daens het mislezen zolang hij niet was ingegaan op een convocatie om zich aan te bieden op het bisschoppelijk paleis in Gent. Op 24 januari 1897 maakte Daens er bij kardinaal Goossens zijn beklag over dat “zijn bisschop mijn familie heeft geruïneerd, mijn broer die vier kleine kinderen heeft, door het schandalig misbruik dat hij had laten maken en nog liet maken van zijn nota’s van blaam of van verwittigingen”²². Dit was wel overdreven want Pieter Daens was een welgesteld burger met een goed inkomen die verschillende huizen bezat, zijn onroerend bezit tot 1904 liet aangroeien en buitenlandse reizen maakte. Het gezin verbleef elk jaar enkele maanden in Blankenberge dat toen een luxueuze badstad was²³. Op 25 juli 1897 verbood Stillemans Daens opnieuw het mislezen gedurende een maand. Deze tijdelijke suspensie was het gevolg van de meetings die hij op 18 juli 1897 te Boom, Niel en Noeveren had gehouden op uitnodiging van het “Syndicaat der Steenbakkers van Boom en Omstreken”. In een emotionele brief aan de kardinaal beklagde Daens zich erover dat Stillemans hem in de

21 F. J. VERDOODT, *De zaak Daens*, p. 115, 141-143.

22 Daens aan Goossens 24 januari 1897, A. A. Mechelen, FKG, V, 5; M. LANNOYE, o.c., p. 180.

23 L. WILS, *Het Daensisme*. p. 18.

ogen van het volk had vernederd zonder aanwijsbare en zeker zonder ernstige reden²⁴.

Daens opnieuw bij Goossens

De conflicten met Stillemans bleven voortduren. Op 4 augustus verbood Stillemans aan Daens kandidaat te zijn bij de verkiezingen en op 5 augustus bedreigde hij Daens met een nieuwe suspensie indien hij op 8 augustus met Plancquaert zou deelnemen aan een meeting in West-Vlaanderen. Op 5 december stuurde Stillemans een aangetekend schrijven naar Daens waarin hij hem verbood nog langer meetings te geven en zijn kandidatuur te stellen bij de verkiezingen van 1898. Daens verklaarde zich bereid niet meer op te komen als kandidaat bij de volgende parlamentsverkiezingen als Rome hem daartoe verplichtte²⁵. Tegen het verbod meetings te geven ging hij bij kardinaal Goossens in beroep. Hij vroeg de steun van de kardinaal om de maatregel in te trekken²⁶. Hij beklagde er zich bij Goossens over dat Stillemans hem verboden had zijn kiezers toe te spreken wat hij een erge zaak vond. Volgens Daens waren Beernaert en de Landtsheere dezelfde mening toegedaan. Hij vond het ongehoord dat men aan een mandataris van de natie, zelfs aan een priester, dit grondwettelijk recht ontzegde. Hij dreigde er tegenover Goossens mee dat hij dit verbod publiek zou maken “wat in de kamer een jammerlijk incident zou veroorzaken”. Daarom vroeg hij de kardinaal of het niet opportuun zou zijn dat zijne eminentie deze maatregel zou intrekken nu hij nog niet gekend was door het publiek²⁷. Goossens bezorgde de brief aan Stillemans die hem hiervoor dankte en de kardinaal aanraade niet te antwoorden tenzij hij het opportuun zou vinden Daens aan te zetten de raad van zijn bisschop, die intussen een bevel was geworden, op te volgen. Een bisschop mag zijn priesters immers niet toelaten permanent betreurenswaardige toespraken te houden die de gelovigen schandaliseren²⁸.

24 F.J. VERDOODT, De zaak Daens, p. 160.

25 M. LANNOYE, o.c., p. 181.

26 Daens aan Goossens, 17 januari 1898, A.A. Mechelen, FBC, 1898.

27 Daens (17 jan. 1898) aan Goossens A.A. Mechelen Provincialia 19 1893-1899.

28 Stillemans aan Goossens 19 jan. 1898, A.A. Mechelen, Provincialia, 19.

Toch stond Goossens aan Daens nog een onderhoud toe om de zaak te bespreken. Het gesprek ging door in het huis van de deken van Sint-Goedele te Brussel.²⁹ Het is niet bekend wat er besproken werd maar ongetwijfeld zal de kardinaal Daens er op gewezen hebben dat alleen de paus het recht had een maatregel van de bisschop van Gent te annuleren en hij daar als kardinaal niet bevoegd voor was. Volgens een persoonlijke nota van kardinaal Goossens had Daens op 24 februari naar de paus geschreven waarop geen antwoord kwam. Volgens de kardinaal wilde de paus niet tussenkomen in zuiver interne zaken en in dit specifiek geval dat een disciplinaire kwestie was, moest priester Daens zich schikken naar elke beslissing van zijn bisschop³⁰. Daens gaf toe en was op 22 mei geen kandidaat voor de Christene Volkspartij. Zijn broer Pieter Daens nam zijn plaats in doch werd niet verkozen. De Katholieke Partij behaalde het grootst aantal verkozenen uit haar geschiedenis maar voor de daensisten viel het resultaat geweldig tegen. Zelfs te Aalst verloor de partij ruim 12% van de stemmen en de zetel van priester Daens ging verloren³¹. Op dat ogenblik was de breuk tussen het daensisme en de katholieke opinie nog niet definitief.

Kardinaal Goossens zoekt een eervolle betrekking voor Daens in Brussel

Intussen verkeerde Daens in grote onzekerheid. Men had hem een eervolle betrekking beloofd indien hij zich niet meer kandidaat stelde maar voorlopig kwam er van deze belofte weinig in huis. Enkele personen sprongen voor Daens in de bres. De eerste die kardinaal Goossens herinnerde aan de belofte van het episcopaat was Beernaert bij wie Daens was gaan klagen. Beernaert gold als de persoonlijke, politieke adviseur van de kardinaal. Op 9 juli 1898 schreef hij aan kardinaal Goossens dat men verplichtingen had tegenover priester Daens omdat men hem het parlement ontzegd had en “zijn armoede des te groter zal zijn omdat hij reeds de familie van zijn broer moest steunen”³². In een nieuwe brief bracht Beernaert Goossens ervan op de hoogte dat ook de koning wenste dat Daens een betrekking zou

29 Goossens aan Daens, 21 jan. 1898, A.A. Mechelen, Provincialia, 1898.

30 A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

31 F.J. VERDOODT, De zaak Daens, p. 177.

32 Beernaert aan Goossens, 7 en 27 juli 1898. A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

krijgen. “Précisément hier le roi qui n’ aime pas Daens, m’ exprimait son vif désir de le voir placé et retenu³³. Men vreesde immers dat Daens zich bedrogen zou voelen en uit ontgoocheling opnieuw politiek actief zou worden. Gaf men hem een eervolle functie dan hoopte men dat de zaak Daens definitief geregeld zou zijn³⁴. Begin augustus hadden kardinaal Goossens en bisschop Stillemans een akkoord bereikt om Daens een eervolle betrekking aan te bieden te Brussel³⁵. Daens bleef hopen op een minnelijke schikking. Op 3 augustus 1898 schreef hij aan kardinaal Goossens dat hij er van overtuigd was dat alleen een wederzijdse en eerlijke verklaring het misverstand kon ophelderen tussen de verschillende fracties van de katholieke partij. Hij schreef dat hij zelf een poging wilde wagen op het congres van de volkspartij op 14 augustus te Brugge. Een paar dagen later verklaarde hij aan de vicaris-generaal van het aartsbisdom dat hij te Brugge zijn invloed op de christen-democraten wilde aanwenden om hen te onttrekken aan «een actie van een Plancquaert en andere dergelijke bezetenen»³⁶.

Naar aanleiding van de vraag van Daens aan Goossens om aanwezig te mogen zijn op het congres van de Christene Volkspartij te Brugge, waar hij weer aan politiek zou doen, riep de kardinaal de priester naar het aartsbisdom. Daar deelde de vicaris-generaal Charles-Joseph Mangelschots hem mede dat de kardinaal verwonderd was over de vraag van Daens omdat de bisschop van Gent hem reeds verboden had aan dergelijke bijeenkomsten deel te nemen. Daarop zag Daens af van deelname aan het congres te Brugge. De vicaris-generaal beloofde dat Goossens een eervolle betrekking zou zoeken op voorwaarde dat hij erkende dat uitsluitend de Katholieke Partij de leiding had over de werkliedenbonden, dat hij niet meer in het openbaar zou verschijnen aan de zijde van de leiders van de Vlaamse Christene Volkspartij en dat hij geen meetings of conferenties zou geven of zou meewerken aan bladen. Vooral de laatste voorwaarde zat Daens hoog. Hij stelde de vicaris een tussenoplossing voor. Hij zou zijn artikels niet ondertekenen en zich onthouden van elke polemiek. De volgende dagen legde de

33 Beernaert aan Goossens, 3 aug. 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

34 Beernaert aan Goossens, 6 oktober 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

35 Goossens aan Beernaert, 2 aug. 1898. A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

36 A. Daens aan Goossens, 3 aug. 1898, A.A. Mechelen, Goossens V, I; K. VAN ISACKER, *Het Daensisme*, p. 137.

Charles Woeste fervent tegenstander van priester Daens.

Charles Woeste (geb. Brussel 26 feb. 1837, † Brussel 15 april 1922) trad via de Congressen van Mechelen op de voorgrond. Van 1874 tot zijn dood was hij kamerlid voor de katholieke partij. Hij was in 1884 minster van justitie, maar moest na liberale manifestaties ontslag nemen. Werd later vertrouweling van koning Leopold II, ondanks zijn antimilitarisme; sinds 1885 voorzitter van de Federatie van Katholieke Kringen en Conservatieve Verenigingen, waarvan hij een bolwerk van conservatisme maakte; leidde niet alleen de katholieke partij, maar beïnvloedde evenzeer het episcopaat, o.a. bij de zaak priester Daens. Verzette zich tegen hervormingen als algemeen kiesrecht, evenredige vertegenwoordiging en persoonlijke dienstplicht, evenals tegen autonome vakverenigingen en de Vlaamse Beweging.

vicaris-generaal het voorstel voor aan Goossens maar deze verwierp het en eiste de uitvoering van alle vorige voorwaarden. In een nota voor zijn secretaris van 5 augustus schreef de kardinaal dat de naam van Daens de laatste tijd al te zeer betrokken was geweest bij politieke conflicten. Hij achtte het wenselijk dat ten bate van de vrede en de eendracht, er stilte zou komen over zijn persoon. Met dat doel wilde de kardinaal hem een eervolle positie en een eervol levensonderhoud schenken en daarvoor de priester een plaats geven in een religieuze orde te Brussel onder de gekende voorwaarden³⁷. Daens kon immers moeilijk in het bisdom Gent blijven. Na onderhandelingen tussen Goossens en Stillemans zou Daens voor zijn werk in het klooster te Brussel 3.000 Fr verdienen die Stillemans zou betalen aan de kloosterzusters³⁸. Dit bedrag kwam ongeveer overeen met driekwart van de bezoldiging van een volksvertegenwoordiger. De zaak bleef echter aanslepen. Op 19 september 1898 liet Th. De Landtsheere, advocaat en volksvertegenwoordiger voor Diksmuide en gewezen voorzitter van de Kamer, zijn ongerustheid blijken aan kardinaal Goossens. Hij had Daens ontmoet en vreesde dat de eerwaarde zich weldra «in volkomen wanhoop» zou bevinden, schreef de kamervoorzitter. De kardinaal antwoordde dat de onderhandelingen waren afgesprongen omdat Daens weigerde af te zien van zijn medewerking aan de pers. Na aandringen van Th. De Landtsheere, legde hij zich tenslotte bij de voorwaarden neer. Daens schreef aan De Landtsheere dat indien de kardinaal de voorwaarden stelde, hij die zou aanvaarden «parceque primum vivere et que je soupire après un peu de calme et de repos»³⁹. Op verzoek van De Landtsheere nam Daens ook contact op met Beernaert en bevestigde zijn bereidheid tot toegeven. Beernaert overtuigde Goossens ervan dat het een politieke fout zou zijn Daens tot het uiterste te drijven en bevestigde dat dit ook de mening van de koning was.

Op 8 oktober 1898 bezocht Goossens het klooster van de «Zusters Visitandinen, Dochters van de Heilige Franciscus van Sales» aan de Poststraat te Schaarbeek. Hij bekwam er dat Daens vanaf 1 november elke vroege ochtend de mis zou mogen lezen in de kapel. Daarna liet hij aan Beernaert weten dat Daens zich op 12 oktober te Mechelen

37 Goossens aan zijn secretaris 5 aug. 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

38 M. LANNOYE, o.c., p. 183.

39 Daens aan de Landtsheere, 30 september 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

moest aanbieden voor een gesprek. Tijdens dit gesprek aanvaardde Daens alle opgelegde voorwaarden. Wel maakte hij toen een fout door te verzwijgen dat hij twee dagen eerder van bisschop Stillemans het verbod had gekregen om gedurende vijftien dagen mis te lezen. Toen de kardinaal hier later achterkwam, was hij geërgerd door de waarschijnlijk bewuste verzwijging van de sanctie. Een eventuele aanmoediging van Goossens had men immers kunnen interpreteren als een afkeuring van Stillemans door Goossens⁴⁰.

Met het voorstel om te mogen functioneren in het klooster van de Visitatie te Brussel waren de moeilijkheden voor de kerkelijke en politieke overheden en priester Daens nog niet van de baan. De dag na het gesprek tussen Goossens en Daens meldde het liberale blad «Le Petit Bleu» dat Daens in het klooster te Schaarbeek tot aalmoezenier was benoemd. Volgens het blad kwam de informatie van Daens zelf maar deze ontkende dat hij dit ooit beweerd had. Wel had hij er geen bezwaar tegen gehad dat de kranten zouden schrijven dat hij slechts «een tweede mis» zou lezen zonder dat hij contact zou hebben met de leerlingen van het pensonaat en met de religieuzen. De kranten namen dit bericht over, voegden daar een aantal geruchten aan toe en schiepen zo een sfeer van wantrouwen en verdenkingen die de plannen van kardinaal Goossens dreigden in de war te sturen. «De dagbladen zijn er in geslaagd opnieuw de kaarten dooreen te halen» schreef een bezorgde Beernaert aan nuntius Rinaldini⁴¹. Een journalist van het katholieke dagblad «Le XXe siècle» vroeg een bevestiging van dit bericht aan Goossens maar het aartsbisdom antwoordde hem dat Daens niet tot aalmoezenier maar slechts tot kapelaan van de zusters was benoemd⁴². Toch schreef «Le XXe siècle» de volgende dag te kwader trouw dat Daens tot aalmoezenier was benoemd. Goossens schreef aan Beernaert dat het aartsbisdom op vraag van «Le XXe siècle» toegelaten had te schrijven dat Daens kapelaan zou worden⁴³.

40 F.J. VERDOODT, De zaak Daens, p. 179 en 180.

41 F. J. VERDOODT, De zaak Daens, p. 181.

42 H. Lyckmans aan Goossens, 13 oktober 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5; Goossens aan Lyckmans (m), 14 oktober 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

43 Goossens aan Beernaert, 14 oktober 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

Sommige daensisten gooiden nog meer olie op het vuur door te beweren dat Daens zelfs tot directeur was benoemd. In conservatieve katholieke middens werd er veel belang gehecht aan de kwestie omdat het pensioonaat te Schaarbeek bezocht werd door kinderen van welstellende ouders. Als aalmoezenier zou Daens volgens de conservatieven de kinderen tijdens de godsdienstlessen kunnen besmetten met zijn verwerpelijke ideeën terwijl hij als kapelaan alleen in contact kwam met de zusters. Door het valse gerucht van een benoeming tot aalmoezenier te verspreiden hoopten zij een boze reactie van de ouders te veroorzaken. Zij slaagden in hun opzet want na de publicatie regende het protesten bij de zusters van bezorgde ouders die er mee dreigden hun kinderen uit het pensioonaat weg te trekken. In volle paniek vroeg de overste, hierin gesteund door een Jezüiet, aan Goossens om Daens ergens anders te benoemen zonet zou de schade voor het meisjespensioonaat enorm zijn terwijl zijzelf problemen zou krijgen met haar geestelijke overste⁴⁴. Kardinaal Goossens stuurde dadelijk de vicaris-generaal Mangelschots naar Schaarbeek in de hoop de zusters te kalmeren doch zonder resultaat. Ook het standpunt van haar geestelijke overste, de deken van Schaarbeek, die het standpunt van Goossens overigens steunde, kon haar niet van mening doen veranderen. Na een nieuw schrijven van de overste⁴⁵ beloofde de kardinaal de benoeming van Daens ongedaan te maken⁴⁶.

Kon men een andere oplossing vinden voor Daens? Volgens Pieter Daens reed staatsminister de Smet de Nayer met priester Daens te Brussel rond in de hoop hem te kunnen plaatsen. Doch overal werd hij afgewezen behalve bij de Alexianen⁴⁷. Goossens riep de hulp in van De Landtsheere die op 18 oktober meldde dat Daens de mis kon lezen in het rusthuis van de broeders Alexianen te Elsene nabij de Louisalaan, een huis voor «gestrafte, kadukke en ziekelijke priesters» volgens Pieter Daens. Priester Daens moest zich wel beperken tot het mislezen en mocht de instelling zelf niet betreden. Het was hem ook niet toegelaten de druk bijgewoonde mis van negen uur te lezen. Hij werd dus verplicht volgens Pieter Daens mis te lezen» in het ge-

44 Overste van de visitatie aan Goossens, 14 oktober 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

45 Overste van de Visitatie aan Goossens, 27 oktober 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5,

46 Goossens aan de overste van de Visitatie (m), 28 oktober 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

47 P. DAENS, Priester Daens, Keerbergen, 1979, p. 152.

sticht dat door het volk genoemd werd bij de Zottebroers omdat het daar vroeger een zothuis was». Een katholieke krant had geschreven dat priester Daens in een zothuis moest omdat daar zijn plaats was. Priester Daens meende dat het voorstel indruiste tegen zijn eergevoelens en weigerde⁴⁸. Toen benaderde Goossens andermaal de zusters visitandinen te Schaarbeek maar die weigerden opnieuw categorisch Daens onderdak te verlenen. Inmiddels had Daens zich toch aangeboden bij de Alexianen in Elsene maar ook daar werd hij nu afwijzend ontvangen. Toen overwoog Beernaert om Daens te introduceren bij de drie gemeenschappen van de christelijke scholen te Brussel maar nu weigerde Daens. Hij was nog alleen bereid de mis lezen in een openbare kerk te Brussel. Het gevolg was dat Beernaert zijn geduld verloor en dat ook Goossens niet langer bereid was te onderhandelen omdat hij ontstemd was over het publiek en politiek geladen afscheid van Daens te Aalst dat hij beschouwde als een openbaar en politiek geladen optreden dat hem verboden was. Dit verbod had hij op 12 oktober in Mechelen aanvaard.

Pieter Daens had in Het Land van Aalst van zondag 28 oktober een uitgebreid artikel gepubliceerd over het afscheid van priester Daens te Aalst dat door duizenden werd bijgewoond. Van op een stoel sprak Daens over de Christene Volkspartij, die volgens de priester een gevolg was van de encycliek «*Rerum Novarum*» en het ijveren voor het algemeen stemrecht. Zijn toespraak handelde dus weer over politiek. Hij dankte er ook kardinaal Goossens omdat die hem de plaats had bezorgd te Brussel.⁴⁹ Pieter Daens trachtte nog tevergeefs tussen te komen bij Goossens terwijl priester Daens zocht steun bij nuntius Rinaldini maar die weigerde hem te ontvangen. Daens kon dus niet naar Brussel en bleef ondanks zijn luisterrijk afscheid inwonen bij zijn broer Pieter te Aalst. Een oplossing was opnieuw ver weg.

Toen zocht Daens contact met de Gentse industrieel en katholieke regeringsleider Paul de Smet de Nayer opdat deze zou tussenkomen bij de kardinaal opdat Daens toch zou kunnen mis lezen in een openbare kerk te Brussel. De regeringsleider raadpleegde Beernaert en De Landtsheere die andermaal bereid waren Daens te steunen te Mechelen. Zij stelden

48 Ibidem, p. 152.

49 DAENS, Priester Daens, p. 149.

voor dat Daens een mis zou kunnen lezen te Brussel bij een of andere pastoor «die zulks goedvindt». De kardinaal hoefde zelf geen initiatief te nemen en kon zich beperken tot een gunstig advies mocht een pastoor hierom vragen. Intussen richtte Daens zich in een schrijven van 11 november tot de kardinaal zelf. Hierin dankte hij Goossens voor zijn vaderlijke goedheid waardoor hij hem in zijn priesterlijke eer wenste te herstellen waarvoor hij hem steeds erkentelijk zou zijn. Maar onder de jurisdictie van de bisschop van Gent was zijn positie niet houdbaar. Hij schreef: «Voor mij alleen bestaat er een particuliere penale code en het is mij quasi onmogelijk aan een eeuwige schorsing te ontsnappen». Hij had moeten kiezen tussen zijn recht van burger en zijn rehabilitatie als priester. Hij had gehoorzaamd, verzaakt aan zijn zetel in de Kamer en toch kwam zijn rehabilitatie er niet. Hij was tevreden met zijn opdracht in de Visitatie te Brussel maar de taak mis te lezen bij de Alexianen gaf hem zelfs niet tegenover de publieke opinie een schijn van rehabilitatie. Hoe sterk zijn wens ook was om in vrede te leven met zijn kerkelijke oversten, die ontorende functie kon hij niet aanvaarden. Daarom vroeg hij de kardinaal de toelating om de mis te mogen lezen in de Finistèrekerk in de Nieuwstraat te Brussel of in een andere kerk. Hij hoopte op een beslissend en spoedig antwoord. «Het zou onontbeerlijk worden, en Uw Eminentie zal ongetwijfeld denken zoals ik, dat wanneer ik zou beroofd worden van mijn rechten van burger en priester, verpletterd door laster, ik om mijn eer te verdedigen, publiek de waarheid zal verkondigen. Ik zal zonder gemor het hoofd buigen onder de interdictie die mij treft en zal van de goddelijk gerechtigheid de erkenning van mijn recht afwachten»⁵⁰.

De dankbrief was een vraag om begrip maar tevens een ultimatum. Goossens raadpleegde Stillemans die er de voorkeur aan gaf dat de kardinaal Daens de toelating gaf om in een Brusselse kloosterkerk de mis te lezen en niet in een parochiekerk. De voorwaarden waren dezelfde die vroeger reeds geformuleerd waren. Stillemans stuurde ook zijn vicaris-generaal naar Mechelen om de kardinaal duidelijk te maken dat een rehabilitatie van Daens de indruk zou wekken van een desavouering van de bisschop van Gent. Zowel conservatieve als democratische kranten hadden zich in die zin uitgelaten⁵¹. Voor de

50 Daens aan Goossens, 11 nov. 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

51 M. LANNOYE, o. c., p. 188.

kardinaal die beducht was dat de onenigheid in het episcopaat naar buiten zou komen, was dit een bijkomend probleem.

Daens verspeelt de goodwill van de kardinaal

Op 19 november bood Daens zich aan te Mechelen. Daar werd hem verweten dat hijzelf het zoeken naar een geschikte oplossing had helpen mislukken en dat hij de steun van Goossens was kwijt gespeeld omdat hij in een openbare politieke toespraak afscheid had genomen van zijn aanhangers. De kardinaal onderstreepte dat dit een flagrante inbreuk was op de afspraak. Zich onthouden van elk politiek optreden was de voorwaarde in ruil voor rehabilitatie. Mangelschots, de vicaris-generaal, die Daens moest ontvangen, moest hem meedelen dat hij door zijn afscheidstoespraak op Chipka te Aalst, ook manifest de geschreven verklaringen aan Beernaert en M. De Landtsheere had overtreden. “Deze verklaringen had hij immers met luide stem voor mij hernieuwd”. Bijgevolg had hij elk recht op een gunst van de kardinaal verloren en kon hij alleen nog rekenen op een rehabilitatie vanwege de bisschop of de Heilige Stoel. De kardinaal bezit immers geen enkele macht over de priesters van buiten zijn diocees⁵². Het aartsbisdom sloot verder eerherstel uit maar wilde wel verder onderzoeken of Daens nog kon mis lezen in een openbare kerk te Brussel. De breuk was dus nog niet definitief. Goossens ontbood de vicaris-generaal van Gent en vroeg hem dringend dat Stillemans Daens naar het bisdom zou roepen om hem de toelating geven in het openbaar de mis te lezen indien hij de drie gekende voorwaarden zou ondertekenen. Zelfs indien Daens weigerde te tekenen wenste de kardinaal dat geen overijlde besluiten zouden getroffen worden⁵³.

Op 21 november schreef Daens aan mgr Stillemans dat hij de mis niet meer met gesloten deuren zou lezen. Sinds vier jaar onderging hij de ontorende straf zonder enig canoniek motief, schreef hij. Het bleef hem alleen nog over zijn burgerrecht en zijn politieke vrijheid te hernemen. Stillemans antwoordde dat hij in het openbaar mis mocht lezen indien hij er zich schriftelijk toe verbond aan elke politieke actie te verzaken. Daens wilde zich wel uit de politiek terugtrekken

52 Goossens aan zijn vicaris-generaal A. Mangelschots, 19 november 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

53 M. LANNOYE, o.c., p. 190.

maar kon niet toegeven dat zijn politieke actie verkeerd was en dat hij het volk misleid had. Hij verweet Stillemans dat hij hem zijn eervolle positie in de Kamer had ontnomen en eiste dat de bisschop hem een gelijkaardige positie bezorgde. Ten laatste dinsdag eiste hij een antwoord zoniet zou hij zijn houding in de pers verantwoorden⁵⁴. Stillemans vroeg raad aan Goossens die op zijn beurt Beernaert en de Landtsheere consulteerde. Men was van oordeel dat mgr Stillemans Daens niet meer zou antwoorden. Hij moest hem naar het bisdom roepen en hem voor getuigen doen verklaren dat hij zich uit de politiek terugtrok. In dat geval zou hij mis kunnen lezen in de Finistèrekerk in de Brusselse Nieuwstraat. De Finistèrekerk was voor de kerkelijke overheid een gelukkige keuze “omdat zij weinig werd bezocht. Men weet doorgaans niet wat er zich afspeelt en de parochianen zijn personen die het midden houden tussen grote families en de arbeidersklasse en zich niet zullen bezighouden met de priesters”⁵⁵. In geval van weigering moesten verder maatregelen overwogen worden. Goossens gaf evenwel de raad niet te overhaast over te gaan tot een suspensie⁵⁶.

Op 28 november werd Daens ontboden op het bisdom doch hij daagde niet op en verzocht Stillemans hem schriftelijk mee te delen wat hij wilde. “Tenslotte moet ik bekennen”, schreef Daens, “dat ik een onoverwinnelijke weerzin voel om mij bij U te melden omdat ik mij al te levendig herinner hoe heel mijn familie ten onder ging”. Stillemans stuurde een nieuw bevel naar Daens en vroeg aan Goossens de goedkeuring om hem te suspenderen indien hij opnieuw weigerde te komen⁵⁷. Het geduld van Goossens was groot want hij antwoordde dat men Daens beter nog een derde kans gaf in plaats van hem te suspenderen. “A mon humble avis, si M. D. ne comparait pas demain vendredi il y aurait lieu de lui adresser une troisième et dernière invitation. Prions, prions...”⁵⁸. Maar ook op deze derde brief antwoordde Daens dat hij de wensen van Stillemans schriftelijk wenste te ontvangen. Van zodra dit antwoord bekend was, vroeg bis-

54 K. VAN ISACKER, o. c., p. 140.

55 F. VANHEMELRYCK, o. c., p. 22.

56 K. VAN ISACKER, o. c., p. 141.

57 De Bock aan Goossens, 1 dec. 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

58 Goossens aan Stillemans, 1 dec. 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

schap Stillemans met succes de instemming van Goossens om Daens te suspenderen⁵⁹. Op 5 december ontving de priester het bericht van zijn definitieve suspensie. «Daar gij door uw hardnekkigheid ernstig de kerkelijke tucht en het bisschoppelijk gezag hebt aangetast, zijn wij tot onze droefheid verplicht U het opdragen van de heilige Mis te verbieden»⁶⁰. Uit bepaalde hoeken was er kritiek op deze suspensie. Doutreloux stelde de nefaste rol van bepaalde kranten aan de kaak en ook nuntius Rinaldini oordeelde dat Stillemans en Goossens te lang hadden getalmd om Daens een eervolle betrekking te bezorgen⁶¹.

Hiermee was het drama Daens nog niet ten einde. Op 15 december deelde Du Cantillon aan kardinaal Goossens mee dat de volkspartij op kerstdag te Antwerpen een buitengewoon congres zou houden om onder meer de situatie van priester Daens te onderzoeken. Aanvankelijk was het de bedoeling om de verzoening te bewerkstelligen tussen de Volksbond en de volkspartij. Maar na de suspensie van Daens was dat onmogelijk geworden. De meest extremen drukten hun stempel op het congres dat de breuk bezegelde tussen de daensisten en de kerkelijke overheid. Door de volgehouden opstandigheid van priester Daens had de christene volkspartij zich tegen de katholieke opinie gekeerd. Ook aanhangers van de volkspartij trokken zich terug. Men bleef Daens bespotten en beledigen en zijn familie boycotten en broodroven. Misschien had Daens zelf zich aan zijn bisschop uiteindelijk onderworpen. Maar hij stond niet alleen en kon niet helemaal vrij beslissen. Hij werd opgejaagd door zijn familie die de strijd niet wilde opgeven en door de partijleiders die hem aanmoedigden om door te zetten. Zij zagen niet in dat een christelijke volkspartij met aan het hoofd een opstandige en gesuspendeerde priester geen toekomst had⁶².

59 M. LANNOYE, o.c., p. 191; Goossens aan De Bock (m), 3 dec. 1898, A.A. Mechelen, FKG, V, 5.

60 K. VAN ISACKER, *het Daensisme*, p. 142.

61 F. J. VERDOODT, *De zaak Daens*, p. 186.

62 K. VAN ISACKER, *Het Daensisme*, p. 142, 145.

Verdere escalatie van het conflict

De volgende jaren escaleerde het conflict verder omdat de geschorste priester meer dan ooit aan politiek deed. De hoofdrol van kerkelijke zijde werd gespeeld door bisschop Stillemans. Op 30 september 1899 bedreigde hij Daens met het opvoeren van de strafmaatregelen indien de priester kandidaat zou zijn op een kartellijst van christen-democraten, liberalen en socialisten. Op 13 oktober verbood de bisschop van Gent hem het dragen van het priesterkleed. Hij maakte de degradatie van Daens openbaar en veroordeelde de politieke actie van de priester. Maar Daens zette zijn politieke activiteiten onverminderd voort. In maart 1900 kondigde hij aan dat hij aan dat hij zich kandidaat stelde voor de kamerverkiezingen in het arrondissement Brussel. In conservatieve kringen werd hij afgeschilderd als een politieke gelukszoeker in priesterkleed, die vertrokken was uit het arrondissement Aalst, “omdat hij daar versleten was gelijk ne halve cent en die nu aan de katholieken van ‘t arrondissement Brussel komt aanbieden de klodde waar zelfs zijne gewezen partijgangers van Aalst niet meer van willen”. Priester Daens werd niet verkozen⁶³. Op 24 januari 1902 bepaalde Stillemans de onderwerpingsformule die aan Daens moest worden voorgelegd voor het ontvangen van de laatste sacramenten. In hetzelfde jaar werd Daens ondanks vele tegenkantingen, verdachtmakingen, intimidaties en gezondheidsproblemen, na een vermoeiende en intense campagne dank zij Brabantse stemmen wel verkozen⁶⁴. Op 3 oktober 1904 verbood Stillemans Daens in zijn priesterkleed deel te nemen aan de offergang tijdens een mis voor zijn pas overleden zwager. In deze periode komt kardinaal Goossens nog zelden voor in de bronnen betreffende priester Daens⁶⁵.

In 1905 ijverde de nieuwe nuntius mgr. Vico onder impuls van Woeste voor een uitdrukkelijke afkeuring van het daensisme. Woeste had hem gewezen op de verderfelijke invloed die het daensisme uitoefende op het katholieke volk. Hieraan moest een einde gemaakt worden door een openlijke veroordeling door het Vaticaan. Eind 1904 of begin 1905 was de nuntius ook in het bezit gekomen van een scherpe maar

63 F. VANHEMELRYCK, *Het Daensisme in het arrondissement Brussel*, Brussel, 1979, p. 28; *De Volksstem*, 16 mei 1900. .

64 *Ibidem*, p. 48.

65 F.J. VERDOODT, *De zaak Daens*, p. 228.

anonieme nota tegen de daensisten en vooral tegen priester Daens. Het dokument was waarschijnlijk tot stand gekomen op initiatief van Léon de Béthune, voorzitter van de katholieke werkmanskringen te Aalst. Vico contacteerde ook de provinciale overste van de jezuïeten, pater Arthur Vermeersch. Die achtte een tussenkomst van Rome noodzakelijk en adviseerde dat men de beweging de zwaarste slag zou toebrengen door de twee leiders Daens en Fonteyne te veroordelen. De nuntius vroeg het oordeel van kardinaal Goossens en van de bisschoppen van Gent en Brugge tot wier diocees priester Daens en priester Fonteyne behoorden. Vervolgens stuurde hij zijn verslag naar Rome en adviseerde de twee opstandige priesters ondubbelzinnig af te keuren. Prompt kwam er een brief van staatssecretaris Merry del Val, de opvolger van Rampolla, van 27 februari 1905 toe bij kardinaal Goossens waarin de handelwijze van Daens en Fonteyne werd veroordeeld. Op 22 maart kwamen de bisschoppen samen om na te gaan hoe deze beslissing aan de gelovigen moest meegedeeld worden. Men besloot de kranten te verzoeken de brief zonder commentaar te publiceren. Op zondag 2 april zou hij ook van op de preekstoel worden voorgelezen. De tekst was overduidelijk en liet geen interpretatie meer toe: “Men heeft de Heilige Stoel ter kennis gebracht dat de twee Belgische priesters, Daens en Fonteyne, met recht door hun bisschoppen veroordeeld om reden van wederspanningheid, zich voortdurend veroorloven het gezag in te roepen van Z. H. de Paus, alsof zij en hunne aanhangers handelen in overeenstemming met de leringen en onderwijzingen van de H. Stoel. De Heilige Vader wil dat Uwe Eminentie wete, en ook doet weten aan de Bisschoppen en aan de Katholieken van België, dat Hij zulkdanige handelwijze dier gemelde priesters veroordeelt, welke ten onrechte zich beroepen op het opperste gezag van de Heilige Stoel”⁶⁶. Voor volksvertegenwoordiger Adolf Daens was het nu duidelijk dat de nieuwe paus Pius X hem nog uitdrukkelijker afkeurde dan Leo XIII. Op 12 juni 1905 verhinderde kardinaal Goossens dat Daens in Sint-Goedele zou deelnemen aan een plechtigheid. Op 1 juli 1905 bevestigde Stillemans de onderwerpingsformule die aan Daens moest worden voorgelegd om de Laatste Sacramenten te mogen ontvangen maar Daens zette zijn politieke missie verder. In 1906 waren er opnieuw verkiezingen doch priester Daens werd niet meer verkozen in het arrondissement

66 F.J. VERDOODT, *De zaak Daens*, p. 206; K. VAN ISACKER, *Het Daensisme*, p. 166.

Brussel. “De politieke tegenstanders triomfeerden. Woeste verklaarde aan *Le Peuple* “L’ outre est enfin dégonflée” en de conservatieve “Asschenaar” schreef vol leedvermaak: “Hij ligt nevens den onvergetelijken Uylenspiegel op het veld der kluchtspelers. Op hun graf schieten peeën, distels verward dooreen”⁶⁷. Voor de doodzieke Daens kwam de politieke nederlaag hard aan en tijdens een gesprek met zijn broer Pieter twijfelde hij over de zin van hun politieke onderneming. Op 31 januari 1907 werd Daens door Stillemans en de plaatselijke geestelijkheid verplicht de onderwerpingsformule te aanvaarden alvorens hem de Laatste Sacramenten mochten toegediend worden. De priester overleed op 14 juni 1907. Kardinaal Goossens was hem op 2 januari 1906 voorafgegaan.

Besluit

Aartsbisschop Goossens was oorspronkelijk een overtuigd paternalist die de bestaande orde geschapen door God als onveranderlijk beschouwde. In zijn ogen was de ontkerkelijking en de daarmee gepaard gaande opstandigheid van de arbeiders die zich niet meer deemoedig neerlegden bij de bestaande ongelijkheid, de grote oorzaak van de sociale malaise. De socialisten waren de grote boosdoeners en de belangrijkste oorzaak van de goddeloosheid en de sociale onrust. Maar de sociale congressen van Luik en de encycliek “*Rerum Novarum*”, waarover hij meer verduidelijking vroeg te Rome, hebben zijn houding fundamenteel beïnvloed. Toen hij de bedoelingen van de paus begrepen had, sloot hij zich trouw bij zijn standpunten aan. “*Rerum Novarum*” hielp hem de sociale eisen van de Belgische Volksbond, in 1891 opgericht door J. Helleputte, A. Verhaegen en de priester A. Pottier, te begrijpen. Door de grondwetsherziening en de opkomst van de socialisten beseftte hij dat de katholieke partij moest gereorganiseerd worden en dat de vertegenwoordigers van de arbeiders een plaats moesten krijgen op de verkiezingslijsten. Waarschijnlijk nam hij dit standpunt in uit politieke overwegingen maar ook uit sociale bewogenheid. Talrijke herderlijke brieven en toespraken voor werkliedenorganisaties en zijn standpunt tegenover het algemeen stemrecht tonen aan dat hij voorstander was van de politieke emancipatie van de arbeidersklasse.

67 *Le Peuple* 30 mei 1906; *De Asschenaar* 21 juli 1906.

Gedurende zijn episcopaat was hij de democraten gunstig gezind tot ontevredenheid van de regering en de conservatieve parlementsleden. Zij kregen zijn steun binnen en buiten het episcopaat zolang de eenheid van de katholieke partij niet in het gedrang kwam. De kerkelijke overheid wenste immers de politieke eenheid van alle gelovigen te vrijwaren. Dat was nu precies het probleem met priester Daens. In theorie was Goossens de ideeën van de Aalsterse democraten gunstig gezind en in het bijna permanent conflict tussen Beernaert en Woeste, koos hij gewoonlijk de kant van de eerste. Maar wanneer de activiteiten van de daensisten leidden tot een scheuring in de katholieke partij was hij niet meer akkoord. Vandaar dat hij ook meende dat Daens zijn politieke kandidatuur moest intrekken. Zij was immers een gevaar voor de eenheid van de katholieke partij die tijdens het episcopaat van Goossens haar absolute meerderheid in het parlement behield. De kerkelijke overheid heeft op geen enkel ogenblik haar wettiging verleend aan de politieke activiteiten van Daens. Wel kon deze rekenen op het mededogen van een deel van het episcopaat en in het conflict tussen Stillemans en Daens heeft Goossens de koppige priester lange tijd de hand boven het hoofd gehouden. Hij had veel geduld met Daens. Maar door het streng optreden van Stillemans, aangemoedigd door de conservatieven, groeide de zaak Daens uit tot een disciplinair conflict tussen een priester en zijn bisschop en daarna tussen een priester en heel de kerkelijke overheid. Toen hij door Stillemans hardhandig werd aangepakt, zocht Daens steun bij kardinaal Goossens. Deze drong er steeds op aan geen overhaaste beslissingen te nemen en gaf Daens steeds meerdere kansen. Hij werd daarbij soms geadviseerd door Beernaert die oordeelde dat men verplichtingen had tegenover de priester. Ook in de bisschop van Luik, mgr Doutreloux, vond Goossens een medestander om tegenover Daens een eerder mild en afwachtend standpunt in te nemen. Daens van zijn kant maakte het de kardinaal niet steeds gemakkelijk en beging zelfs een aantal keren diplomatieke blunders. Goossens bleef echter geduldig zoeken naar een oplossing om Daens een eervolle betrekking aan te bieden te Brussel. Men vreesde immers dat Daens uit ontgoocheling en frustratie opnieuw politiek actief zou worden wat de eenheid van de katholieke partij in het gedrang zou brengen. Maar herhaaldelijk hield Daens zich niet aan de toezeggingen die hij de kardinaal had gedaan. Onder meer tijdens zijn afscheid te Aalst had hij weer een politiek getinte toespraak gehouden. Hij werd ontboden te Mechelen en er werd hem duidelijk gemaakt dat hij de steun van de kardinaal

had verspeeld en zich nu maar alleen nog tot zijn bisschop en de paus kon wenden voor rehabilitatie. Toch wenste de kardinaal nog steeds niet alle bruggen op te blazen. Maar tevens is het duidelijk dat Goossens geen dissidente priester kon dulden en zeker niet wenste de indruk te geven dat hij in het conflict tussen Daens en zijn bisschop Stillemans de kant van de opstandige priester koos.

De geruchten over de onenigheid tussen Goossens en Stillemans over Daens, dik in de verf gezet door de kranten, was voor de kardinaal een bijkomend probleem. De daensisten en Daens zelf waren herhaaldelijk op het verschil in houding van beide bisschoppen jegens Daens. Waarschijnlijk beseftte Goossens maar al te goed dat de Aalsterse conservatieve katholieken zijn raad, namelijk het geven van een behoorlijke vertegenwoordiging aan de arbeidersverenigingen in de wind hadden geslagen en daardoor de afscheuring van de daensisten hadden veroorzaakt. Het was inderdaad zo dat als het Daensisme als een van de katholieke partij afgescheiden fractie te Aalst begon, dit niet aan Daens lag maar aan Woeste en de conservatieven van Aalst die hun paternalisme tot het uiterste doordreven.

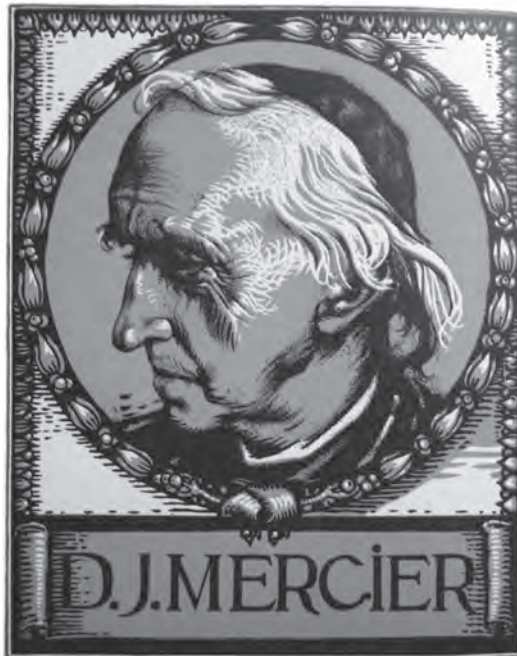
Goossens heeft zeker begrip getoond voor de moeilijke situatie en de persoon van Daens. Hij wierp zich hierin op als een gevoelig, geduldig en tactvol man, die de zaak genuanceerd benaderde. Herhaaldelijk trad hij op als bemiddelaar tussen Daens en Stillemans. Maar zijn bemiddelingspogingen werden herhaaldelijk gekelderd door het onbegrip van de conservatieven. Toen de zaak Daens uiteindelijk was uitgegroeid tot een conflict tussen een priester en de hele kerkelijke overheid met inbegrip van de heilige Stoel, was de rol van Goossens grotendeels uitgespeeld en werd het drama Daens een opeenvolging van disciplinaire maatregelen tot het overlijden van de priester.

Désiré-Joseph Kardinaal Mercier (1906-1926): Apostolus Jesu Christi - Defensor Civitatis

Roel De Groof

1. Van priester-hoogleraar tot zestiende aartsbisschop van Mechelen

Na het overlijden van Pierre-Lambert kardinaal Goossens¹ benoemde Pius X Désiré-Joseph Mercier op 7 februari 1906 tot nieuwe aartsbis-

Kardinaal Mercier

1 Pierre-Lambert Goossens (1827-1906) werd geboren in een welgesteld landbouwersgezin in Perk, nabij Vilvoorde. In 1850 werd hij tot priester gewijd. Op 24 juni 1883 werd hij benoemd tot bisschop van Namen maar na de dood van kardinaal Dechamps werd hij op 24 maart 1884 aartsbisschop van Mechelen. In 1889 werd hij door Leo XIII verheven tot kardinaal. Hij stierf op 25 januari 1906 op 78-jarige leeftijd.

schop van Mechelen.² Op 25 maart 1906 werd hij door nuntius Vico in

- 2 Over Mercier verschenen reeds tal van monografieën en artikels. We vermelden hier niet de werken die tijdens zijn leven of kort na zijn dood totstandkwamen en die eerder hagiografisch van aard zijn, behalve het ‘memoriaal’ dat door de Brusselse advocaat en oudstudent van Mercier, F. Passelecq, werd gecoördineerd: *Le Cardinal Mercier (1851-1926)*. Brussel, Edition Louis Desmet-Verteneuil, 1927, 414p. Dit rijk geïllustreerde boek bevat talrijke persoonlijke getuigenissen, die hulde brengen aan de overleden kardinaal en tevens interessante feitelijke informatie opleveren. Het bevat ook een bibliografie van de publicaties van Mercier en van de vertalingen van zijn wetenschappelijke en pastorale geschriften. Mgr. A. Simon en Mgr. R. Aubert zijn de voornaamste en beste biografen van Mercier. A. Simon publiceerde eerst een biografische notitie (SIMON (A.). Mercier (Désiré-Joseph). In: *Biographie Nationale*, t. XXX, 1959, kol. 575-596) en in 1960 een biografie (SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*. Brussel, La Renaissance du Livre, 1960, 181p.; met een uitgebreide bibliografie), die in feite bedoeld was als voorproef van de definitieve biografie die hij aan het voorbereiden was. Zijn overlijden heeft hem verhinderd deze af te werken en te publiceren. R. Aubert heeft het werk van A. Simon verdergezet. A. Simon heeft naast zijn biografie van Mercier ook nog een aantal artikels van blijvende waarde gepubliceerd: SIMON (A.). *Le cardinal Mercier et la politique*. In: *Res Publica*, VI, 1964, 2, p. 111-124; SIMON (A.). *L'influence de l'Eglise sur la vie politique dans l'entre-deux-guerres*. In: *Res Publica*, IV, 1962, 4, p. 387-401. (p. 396-398: Bespreking door A. De Schryver; p. 398-401: Antwoord van A. Simon). Voor een volledige lijst van de publicaties van A. Simon en R. Aubert over Mercier verwijzen we naar: *Bibliographie de Monseigneur Aloïs Simon*. In: BRAIVE (G.), LORY (J.)(Dir.). *L'Eglise et l'Etat à l'époque contemporaine. Mélanges dédiés à la mémoire de Mgr. Aloïs Simon*. Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1975, p. 7-18; HENDRICKX (J.-P.), GILMONT (J.-F.). *Bibliographie des travaux du chanoine Roger Aubert*. In: HENDRICKX (J.-P.), PIROTTE (J.), COURTOIS (L.)(Eds.). *Le Cardinal Mercier (1851-1926). Un prélat d'avant garde. Publications du professeur Roger Aubert rassemblées à l'occasion de ses 80 ans*. Louvain-la-Neuve, Academia/Presses universitaires de Louvain, 1994, p. 39-75. In laatstgenoemde bundel werden 15 artikels van Aubert over Mercier opgenomen, voorafgegaan door een synthese-artikel, dat ook een biografische schets van Mercier bevat, van COURTOIS (L.). *Le cardinal Mercier: introduction à l'étude d'une personnalité*. In: HENDRICKX (J.-P.), PIROTTE (J.), COURTOIS (L.)(Eds.). *Le Cardinal Mercier*, p. 79-97. In 1994 publiceerde Aubert nog: AUBERT (R.). *Le cardinal Mercier, un prélat d'avant-garde*. In: *Revue d'Histoire religieuse du Brabant wallon*, VIII, 1994, p. 155-187. Zie verder ook: BOUDENS (R.). *Mercier, Désiré-Joseph*. In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 1987, deel 12, kol. 534-542; BOUDENS (R.). *Kardinaal Mercier en de Vlaamse Beweging*. Leuven, Davidsfonds, 1975, 304p.; MESEBERG-HAUBOLD (I.). *Der Widerstand Kardinal Merciers gegen die deutsche Besetzung Belgiens, 1914-1918. Ein Beitrag zur politischen Rolle des Katholizismus im ersten Weltkrieg*. Frankfurt/Bern, 1982, 400p. Recent verschenen nog: GEVERS (L.), DOYLE (B.), BOUDENS (R.)(Eds.). *Two Cardinals: John Henry Newman, Désiré-Joseph Mercier*. Leuven, University Press/Uitgeverij Peeters, 1995, 362p.; BOILEAU (D.A.). *Cardinal Mercier, a memoir*. Leuven, Peeters, 1996, XXVII+417p.

de kathedraal van Mechelen gewijd. Daarmee brak een nieuwe fase aan in de carrière van een priester-geleerde, die zich voordien voornamelijk had ingezet in het veld van hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek. Désiré-Joseph Mercier (1851-1926) stamde uit een voornamelijk familie uit Braine-l'Alleud. Zijn voorouders waren in de 17de eeuw van Frankrijk naar de streek rond Nijvel uitgeweken. Zijn grootvader was gedurende 34 jaar burgemeester van Braine-l'Alleud. Edouard Mercier was drie keer minister, terwijl zijn oom, Siméon Mercier, directeur-generaal van het ministerie van Financiën was. Zijn vader, Paul-Léon Mercier, was industrieel, maar stierf reeds in 1858. Mercier studeerde van 1863 tot 1868 aan het pas opgerichte Sint-Romboutscollege te Mechelen. Na de retorica vervolgde Mercier vanaf oktober 1868 tot 1870 zijn studies aan het Klein-Seminarie van Mechelen, dat toen geleid werd door Du Rousseaux. In oktober 1870 trad Mercier binnen in het Groot-Seminarie. In januari 1873 werd hij tijdelijk aangesteld als professor aan het Klein-Seminarie, dat nu geleid werd door Mgr. Du Rousseaux. Die zorgde ervoor dat Mercier werd aangeduid om zijn theologisch diploma te gaan behalen aan de Universiteit van Leuven, opdat hij daarna aan het Klein-Seminarie zou kunnen worden aangesteld. Tussen Mercier en Du Rousseaux, die in 1880 bisschop van Doornik zou worden, was ondertussen een vertrouwensband ontstaan. Op 4 april 1874 werd Mercier tot priester gewijd. Op 15 juli 1877 werd hij licentiaat in de theologie en op 29 september 1877 benoemd als leraar aan het Klein-Seminarie van Mechelen, alwaar hij ook fungeerde als geestelijk bestuurder van de seminaristen. Die positie beviel hem uitermate. Maar nadat paus Leo XIII eind 1880 had besloten om aan de Universiteit van Leuven een leerstoel in de thomistische leer op te richten, werd de jonge priester Mercier op voorstel van rector Namèche en van Du Rousseaux op die leerstoel aangesteld en op 31 juli 1882 benoemd tot gewoon hoogleraar aan de faculteit Theologie. Mercier werd tevens benoemd tot ere-kanunnik. In mei 1887 keurde Leo XIII het plan goed aangaande de oprichting van een Hoger Instituut voor de Wijsbegeerte (het *Institut Supérieur de Philosophie*) en benoemde hij Mercier tot huisprelaat. In 1888 werd Mercier benoemd tot president van het instituut. In 1892 richtte hij het Seminarie Leo XIII op. Als hoogleraar zou Mercier zich vooral onderscheiden op het gebied van de psychologie en de kenleer en tevens een belangrijke rol spelen in de verspreiding van de ideeën, die in de encyclieken *Aeterni Patris* (1879) en *Rerum Novarum* (1891) verkondigd werden. Met zijn instituut nam hij het voortouw in het zoeken naar een katholiek antwoord op het posi-

tivisme. De realisatie van zijn academische ondernemingen ging echter gepaard met conflicten, die Mercier aan de universiteit meemaakte en die hij als een zware beproeving ervoer. Hoewel die hem blijvend tekenden en hem als aartsbisschop bijbleven, was Mercier aan de vooravond van zijn aantreden als aartsbisschop niet alleen uitgegroeid tot het boegbeeld van de neothomistische beweging, maar ook tot een van de meest vooraanstaande en toonaangevende katholieke academici van België.³ Hij ontbrak dan ook niet in de galerij van Belgische geleerden, die figureerden in het overzichtswerk over de wetenschappelijke vooruitgang in België, dat in het zog van het nationale jubileumjaar (1905) werd gepubliceerd.⁴

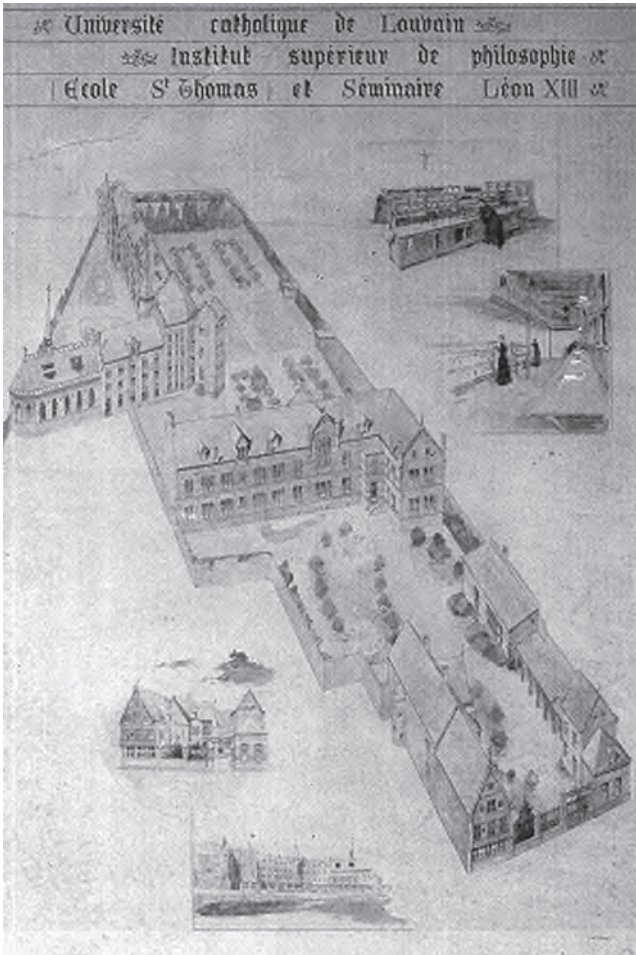
Het lijkt geen twijfel dat Pius X zich persoonlijk grondig had geïnformeerd over de verschillende kandidaten en hun geschiktheid voor de opvolging van kardinaal Goossens.⁵ Mercier was overigens de enige Belgische diocesane bisschop die door Pius X werd benoemd.⁶ Eind 1901 had Leo XIII nog bisschop Rutten van Luik benoemd. Doorgaans wordt beklemtoond dat Mercier de steun en de voorkeur genoot van het metropolitaans kapittel, dat hem had aangeduid om de begrafenisrede voor kardinaal Goossens uit te spreken, terwijl de steun van Leopold II, van de katholieke regering-de Trooz en de katholieke politici zich

3 WILS (K.). *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, 1845-1914*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2005, p. 327-337, 352-353

4 *Le Mouvement scientifique en Belgique, 1830-1905*. Bruxelles, Société belge de librairie, 1907-1908, 2 delen.

5 Traditioneel consulteerde de apostolische nuntius naast de aartsbisschop van Mechelen en de vijf andere bisschoppen ook de katholieke topministers en leidende politici, teneinde drie kandidaten aan de Curie voor te stellen. Globaal beschouwd mag gesteld worden dat daarnaast opinieleiders uit de clerus, het katholieke lekenapostolaat en de katholieke intelligentsia zonet door de nuntius zelf werden geconsulteerd, dan toch het initiatief namen om hem hun voorkeur kenbaar te maken.

6 Na Mercier heeft Pius X enkel nog drie hulpbisschoppen benoemd: de twee hulpbisschoppen van Mercier, L. Legraive en A. De Wachter, respectievelijk in 1907 en 1909; de nieuwe hulpbisschop van Gent, E. Van Rechem, in 1911. Na het overlijden van bisschop Walravens van Doornik was Mgr. A. Crooij de eerste diocesane bisschop die sinds Mercier aantrad. Crooij werd eind 1915 benoemd door Benedictus XV. Zie: Zie: PLAVSIC (W.S.). *Les nominations épiscopales en Belgique au XXe siècle*. In: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 1989, XCIII, p. 265- 276.

Hoger Instituut voor Wijsbegeerte ...

Het instituut werd in 1889 opgericht onder impuls van Kardinaal Désiré-Joseph Mercier en huisvest tot vandaag de diverse filosofische activiteiten van de K.U.Leuven op zowel onderwijs- als onderzoeksvlak in het Neogotische gebouwencomplex aan het naar hem genoemde Kardinaal-Mercierplein in het centrum van Leuven.

De aanvankelijke bedoeling van het Instituut was de verdediging van het Christelijk-religieuze en filosofische denken tegen het opkomende wetenschappelijke Positivisme. Hierbij steunde men vooral op de scholastische traditie in de vorm van het Neothomisme. Later verschoof de aandacht naar meer moderne denkstromingen, waaronder de fenomenologie, het existentialisme, de psychoanalyse en bij uitbreiding alle andere strekkingen binnen de continentale filosofie. Onder meer onder invloed van het Engelstalige Masterprogramma heeft er ook een uitbreiding van het onderwijsaanbod en de onderzoeksexpertise met betrekking tot de analytische filosofie plaatsgevonden.

ook op hem concentreerde.⁷ De namen van bisschop Heylen van Namen en bisschop Waffelaert van Brugge hadden ook gecirculeerd als opvolger van kardinaal Goossens. Heylen, die goed aangeschreven stond bij de Romeinse Curie, genoot niet de voorkeur van Leopold II. Mercier was overigens zowel door Woeste als diens aartsrivaal A. Verhaegen aanbevolen.⁸

Mercier zelf was zich eerst en vooral bewust van het feit dat de keuze van de paus ook te wijten was aan de invloed van pater Joseph Lemius, procureur-generaal van de oblaten van de Onbevleete Maagd Maria

7 In de literatuur wordt benadrukt dat Mercier sterke steun genoot van vooraanstaande katholieke politici, zowel van sociaal-katholieken en christen-democraten als van het conservatieve boegbeeld Woeste, dit zelfs tot verbazing van A. Verhaegen. W. Plavsic spitste zich in zijn analyse van de bisschopsbenoemingen in de 20ste eeuw vooral toe op de rol van de Belgische opinieleiders in die besluitvorming. Daardoor ontstaat echter een beeld waarin de Romeinse imperatieven worden weggevlakt. Zie: PLAVSIC (W.S.). *Les nominations épiscopales en Belgique au XXe siècle*, p. 265-334 (over de benoeming van Mercier, p. 270-273.).

8 SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 66-67; zie ook het getuigenis van Woeste over de interventies van Leopold II, nuntius Vico en zijn eigen interventie ten voordele van Mercier: WOESTE (Ch.). *Mémoires*, deel 2, p. 285-287. Mercier werd zowel door Woeste als door Verhaegen aanbevolen bij kardinaal Merry del Val, zie: Brief van Verhaegen aan Helleputte, 3 februari 1906 : Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), Papieren Schollaert/ Helleputte/90. Verhaegen stuurde een kopie van zijn brief aan Merry del Val naar Helleputte. Hij noemde Mercier in die brief briljant, roemde hem om zijn kennis, brede visie, tact, wees erop dat Mercier algemene achting genoot en benadrukte zijn "situation tout à fait intacte sur le terrain politique". Helleputte schreef wel twee kladbrieven om Mercier aan te bevelen bij Merry del Val en bij baron d'Erp, maar stuurde deze blijkbaar toch niet op. Helleputte onderhield sedert de jaren 1890 geregelde contacten met Mercier en kan als één van diens politieke vertrouwelingen worden beschouwd. Ze gingen in die periode vriendschappelijk met elkaar om. Mercier bleek een voorstander van de Belgische Volksbond te zijn of stelde zich op zijn minst duidelijk positief op. In de papieren van Helleputte bevinden zich verschillende uitnodigingen voor diners of een onderhoud met kardinaal Mercier (die ontmoetingen vonden onder andere plaats te Mechelen: op 10 augustus 1906, de donderdag na 4 september 1906 (na een diner met kardinaal Vanutelli), de donderdag na 9 oktober 1906 (samen met S. Deploige), 29 april 1909, 6 april 1910, 24 maart 1911, de zaterdag na 26 juni 1911, 15 juli 1911, de zondag na 14 februari 1913, 13 juni (1913 of 1914), de zondag na 3 juli 1914 (samen met Mgr. S. Deploige); te Brussel (afwisselend op de residentie van de kardinaal op de Haachtsesteenweg of bij Helleputte): 5 september 1908, 18 juli 1910, de woensdag of donderdag na 3 mei 1910, 22 november 1910, zie: ARAB, Papieren Schollaert/ Helleputte/90).

en de voornaamste theologische raadgever van Leo XIII en Pius X.⁹ Lemius, die de secretaris was van kardinaal Satolli, de prefect van de Congregatie van Seminaries en Universiteiten, was één van Merciers beschermheren en steunpunten tijdens de moeilijke jaren die hij had doorgemaakt in zijn strijd voor de uitbouw van het Hoger Instituut voor de Wijsbegeerte te Leuven. Kardinaal Satolli, een persoonlijke vriend van Leo XIII¹⁰, was ook één van Merciers Romeinse beschermheren geweest. Lemius had Mercier leren kennen als een uiterst gedreven agent van de hervorming, die Leo XIII op het vlak van de wetenschapsbeoefening in de kerkelijke en katholieke instellingen wilde doorvoeren. In dit verband moet ook gewezen worden op het feit dat Mercier zijn problemen en ambities steeds openhartig en in volle vertrouwen aan Lemius voorlegde. Zo kende Lemius al in 1898 Merciers ambitie om kanselier van de universiteit van Leuven te worden, teneinde zijn positie als agent van Leo XIII te versterken en de neothomistische vernieuwing te consolideren.¹¹ Merciers voorstel

-
- 9 De nauwe relatie tussen Mercier en Lemius wordt belicht in de indringende analyse die A. Simon maakte van Merciers filosofische standpunten en stellingnamen en de filosofische en psychologische evolutie die Mercier doormaakte in zijn carrière als academicus en bisschop. Simon onderzocht in dat verband ook de briefwisseling tussen Mercier en pater Lemius, zie: SIMON (A.). *La position philosophique du Cardinal Mercier. Esquisse psychologique*. Brussel, Paleis der Academiën, 1962, 119p. (Koninklijke Academie van België. Klasse der Letteren en der Morele en Staatkundige Wetenschappen. Verhandelingen. Boek LVI. Aflevering I.); zie ook: SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 55-56.
- 10 DANIEL-ROPS. *L'Eglise des Révolutions. II. Un combat pour Dieu*. Parijs, Fayard, 1963, p. 229.
11. Mercier vond dat het episcopaat zich te weinig engageerde in het beleid van het hoger onderwijs en dat rector Abbeloos, met wie Mercier een jarenlange strijd uitvocht om de autonomie van zijn Instituut te vestigen en dit uit te bouwen tot een multidisciplinair centrum, waarin hij een dynamisch raakvlak tussen de moderne wetenschappen en de christelijke filosofie wilde totstandbrengen, hem dwarsboomde. De kanselier zou een globale toezichtsfunctie uitoefenen en de kwaliteit van het universitair onderwijs - in neothomistische zin - bewaken. Zo zou de kanselier bijvoorbeeld een vetorecht krijgen om de door de rector voorgestelde benoemingen, waarvan de beslissingsmacht bij de bisschoppen zou blijven liggen, desnoods te blokkeren. Zie Simons analyse en interpretatie van Merciers brief aan pater Lemius, 17 juni 1898 in: SIMON (A.). *La position philosophique du Cardinal Mercier*, p. 89.

impliceerde zijn verheffing tot bisschop ('in partibus').¹² Zijns inziens moesten de functies van aartsbisschop en kanselier, die door de paus voor het leven zou benoemd worden, dus worden losgekoppeld. De hervorming van de statuten van de Leuvense universiteit, die Mercier in dat kader aan Lemius voorstelde, is er nooit gekomen. Eén van de redenen daarvan is dat Mercier als aartsbisschop van Mechelen ex officio grootkanselier werd van de universiteit. Tijdens zijn verblijf in Rome naar aanleiding van zijn preconisatie als kardinaal in april 1907, ging Mercier pater Lemius opzoeken. Door zijn jarenlange en volgehouden decisieve steun aan Mercier in de uitbouw van de thomistische leerstoel en het Hoger Instituut voor de Wijsbegeerte had Lemius Merciers opgang in de kerk mee bewerkt.¹³ Mercier zei Lemius dat hij zijn kardinaalshoed daarom aan hem te danken had. Of Mercier dit ooit geweten heeft, is ons niet bekend, maar het is nu geweten dat pater Lemius (waarschijnlijk) de auteur is van het doctrinaire gedeelte van de encycliek Pascendi, waarin de stellingen van het modernisme uitvoerig werden behandeld, tot een (anti-)doctrinair systeem als summum van de ketterijen werden gesynthetiseerd en

12 Mgr. Du Rousseaux, bisschop van Doornik, was voordien professor aan het Seminarie van Mechelen, waar hij Mercier had leren kennen, en werd één van Merciers beschermheren in het episcopaat en ook zijn vriend. Toen Mercier zijn brief aan Lemius schreef, had Du Rousseaux hem juist voorgesteld om hulpbisschop van Doornik te worden, maar Mercier had dat voorstel niet aanvaard, omdat hij zijn wetenschappelijk werk in Leuven niet wilde opgeven. Zijn voorstel aan Lemius moet in dat kader worden gesitueerd: als bisschop in partibus en grootkanselier zou hij wel zijn promotie tot het episcopaat krijgen, maar werd de neothomistische vernieuwing niet op de helling gezet.

13 Over de rol van pater Joseph Lemius, als assistent van kardinaal Satolli, de prefect van de Congregatie van Seminaries en Universiteiten, die Mercier en zijn Hoger Instituut voor de Wijsbegeerte hebben gesteund tegen zijn tegenstanders, zie: BOUDENS (R.). *Le Saint-Siège et la crise de l'Institut Supérieur de Philosophie à Louvain, 1895-1900*. In: *Archivum Historiae Pontificiae*, vol. VIII, 1970, p. 301-322; BOILEAU (D.A.). *Cardinal Mercier, a memoir*: Leuven, Peeters, 1996, p. 132, p. 148.

geanathemiseerd.¹⁴ De Belgische jezuiten hebben Merciers kandidatuur ook gesteund in Rome, via pater A. Vermeersch, hoogleraar moraaltheologie aan de Gregoriaanse universiteit, terwijl nuntius Vico evenzeer overtuigd was van de geschiktheid van Mercier voor het primaatschap van de Belgische kerk.¹⁵

Na een kwarteeuw wetenschappelijk en academisch werk werd de 54-jarige Mercier aldus primaat van België. Intellectueel zeer begaafd en zich bewust van zijn superioriteit, principieel standvastig maar pragmatisch wanneer vereist, gewapend met politiek strategisch en tactisch inzicht, diplomatisch begaafd maar bereid om desnoods in de pers publiek de polemiek te voeren¹⁶, klerikaal-combattief maar mettertijd ook meer patriottisch-tolerant, militant van de confessionele, katholieke partij maar later ook promotor van het Belgisch ‘constitutioneel patriottisme’ en garant van de godsvrede en nationale unie, zich zeer bewust van zijn bisschoppelijke rechten en plichten, organisatorisch beslagen en met een sterke zin voor initiatief en innovatie zou Mercier zich gedurende de komende bijna twintig jaren toeleggen op de consolidatie en de versterking van de positie van de Belgische kerk in de samenleving. Teneinde het persoonlijk contact met de 2.200.000 zielen, 2.000 priesters, de talloze religieuze, parochiale, sociale en onderwijswerken te intensiveren, verplaatste Mercier zich als eerste aartsbisschop per auto

14 J. Rivière, één van de eerste historici van het modernisme, bevestigde dit in 1946 in een artikel: “Qui rédigea l’encyclique *Pascendi*?” In: *L’Ami du clergé*, 5 december 1946. C. Tresmontant nam blijkbaar aan dat Lemius effectief de auteur van het doctrinair gedeelte van *Pascendi* was, zie: TRESMONTANT (C.). *La crise moderniste*. Parijs, Editions du Seuil, 1979, p. 221. Daniël-Rops, die Lemius ook vermeldde als mogelijke auteur van *Pascendi*, wees erop dat anderen - zonder te citeren wie - menen dat het twee andere theologen, kardinaal Billot en pater Mattiussi, waren die van Pius X de opdracht kregen om *Lamentabili* en *Pascendi* te redigeren, zie: DANIEL-ROPS. *L’Eglise des Révolutions. II. Un combat pour Dieu*. Parijs, Fayard, 1963, p. 360.

15 BOUDENS (R.). De benoeming van Mgr. Mercier tot aartsbisschop van Mechelen. In: *Collationes. Vlaams Tijdschrift voor Theologie en Pastoraal*, XVI, 1986, p. 468-475.

16 Zijn polemiek met Louis Bertrand en zijn repliek op diens artikel over godsdienst en politiek in *Le Soir* in december 1921 en met *Le Peuple* over godsdienst en socialisme tijdens de verkiezingscampagne van 1925 behoren tot de bekendste, zie: VERVOORT (C.). *Kardinaal Mercier. Zijn Leven. Zijn Werk*. Leuven, ‘In Eigen Beheer’, 1926, deel 2, p. 66-77; Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen (AAM), Fonds Mercier (FM), XVI, 6: polemieken met *Le Peuple*.

om sneller in zijn aartsbisdom rond te kunnen reizen en zijn pastorale bezoeken te verveelvoudigen.¹⁷

2. Een snelle promotie tot kardinaal

Mercier werd opvallend snel gepromoveerd tot het kardinaaat. Op 15 april 1907 werd hij gepreconiseerd als kardinaal.¹⁸ Sinds het overlijden van de eminente Franse kardinaal Adolphe Perraud¹⁹ was de zetel van deze voormalige hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Sorbonne en bisschop van Autun vacant. Perraud, die sinds 1882 lid was van de Académie Française, overleed op 10 februari 1906, slechts enkele dagen na de benoeming van Mercier tot aartsbisschop. Het is significant dat de onderstaatssecretaris van Pius X, Mgr. della Chiesa (de latere Benedictus XV) Mercier al in februari 1906 liet weten dat zijn promotie tot kardinaal nakende was.²⁰ Pius X benoemde Mercier tot aartsbisschop en verhief hem tot kardinaal op een ogenblik dat de katholieke kerk in Europa een ware crisistijd doormaakte. De relaties tussen kerk en staat, tussen godsdienst en politiek stonden in heel wat Europese landen onder hoogspanning. In Frankrijk was de radicale scheiding tussen kerk en staat kort vóór het aantreden van Mercier (wet van 9 december 1905) doorge-

17 Omdat de kardinaal van Mechelen vroeger per koets reed, kon *Le Peuple* het niet nalaten om toespelingen daarop te maken. Mercier, die onderkende dat de krant hem hatelijk trachtte te maken bij de armen en de arbeiders, reageerde prompt door *Le Peuple* een recht van antwoord te sturen. Zijn antwoord aan Dewinne, die het bewuste artikel had geschreven, was spits, maar niet van humor gespeend. De polemiek werd in de periode juni-juli 1908 gevoerd. Zie: AAM, FM, XVI, 6: polemiek tussen *Le Peuple* en Mercier, 1908 (automobielkwestie); VERVOORT (C.). *Kardinaal Mercier*, deel 2, p. 59.

18 Op 14 april 1907 werd Mercier in audiëntie ontvangen door Pius X. De overhandiging van de rode ceremoniële kardinaalshoed door de paus op 18 april 1907 vormde de bekroning van de promotieceremonies. Zie: 'Les cérémonies romaines de la promotion cardinalice de S. Em. le Cardinal Mercier (avril 1907). In: *Le Cardinal Mercier (1851-1926)*. Brussel, Edition Louis Desmet-Verteneuil, 1927, p. CLXXXVI e.v.

19 Adolphe Louis Albert Perraud (1828-1906) : priester (1854), doctor in de theologie (1865) en hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Sorbonne (1866-1874), bisschop van Autun (1874-1906), algemeen overste van de Oratorianen (1884-1901). Hij werd door Leo XIII in het consistorie van 1893 benoemd tot kardinaal *in pectore* en zijn benoeming zal publiek worden gemaakt op het consistorie van 1895. Als bisschop van Autun promoveerde Perraud uiteraard de devotie voor het Heilig Hart, waarvan het epicentrum Paray-le-Monial in zijn bisdom gelegen was.

20 SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 75.

voerd. Op binnenkerkelijk vlak zouden progressieve en hervormingsgezinde tendensen tot een pauselijke tegenreactie leiden, die dan weer zou uitmonden in de modernistische crisis. Staat Pius X op theologisch vlak omwille van zijn harde antimodernistische reactie geboekstaafd als een reactionaire paus, dan wordt hij omwille van zijn ingrijpende kerkhervormingen meer genuanceerd gekenmerkt als ‘conservatieve hervormer’.²¹ Geheel in de lijn van diens pauselijk adagium – *Omnia Instaurare in Christo* (Alles herstellen in Christus) – koos Mercier als wapenspreuk: *Apostolus Jesu Christi* (Apostel van Jezus Christus). In zijn antwoord op de lof van nuntius Vico tijdens het déjeuner na zijn wijding op 25 maart 1906 legde Mercier zijn devies uit door te belijden dat Pius X ook zijn voorbeeld was, dat diens wapenspreuk ‘Omnia instaurare in Christo’ ook zijn devies had gedictieerd en dat hij zich als bisschop de afgezant achtte van Jezus Christus: “Excellentie, zeg aan de Heilige Vader, dat ik een bisschop wil zijn uit één stuk. Geheel en gans wil ik ten dienste staan van Christus. Zolang ik ademhaal zal het zijn om het geloof en de belangen van de kerk in mijn land te verdedigen.”²²

Tijdens het consistorie van 15 april 1907 verwees Pius X niet alleen naar het conflict tussen kerk en staat in Frankrijk maar verhief hij – voor het eerst officieel en publiek – zijn stem tegen het modernisme in de kerk. Dat Pius X naast Mercier in hetzelfde consistorie nog een tweede priester-intellectueel, Mgr. Maffi, de aartsbisschop van Pisa en tevens directeur van de Vaticaanse Sterrenwacht, tot kardinaal verhief op het moment dat de veroordeling van het modernisme in de maak was²³, duidt op het feit dat de paus proactief wilde ingaan tegen de kritiek als zou de kerk zich onverzoenlijk opstellen tegen de moderne wetenschap in haar geheel. Tijdgenoten duiden Merciers benoeming als een teken van de bekommernis van Pius X om bewust niet alleen herders met loutere pastorale ervaring te benoemen, maar ook priesters, die zich

21 AUBERT (R.). *De kerk van de crisis van 1848 tot Vaticanum II*. Bussum, Paul Brand, 1974, p. 24-31.

22 Vertaling van Merciers belijdenis uit *Souvenir du Sacre*, p. 53, geciteerd in: VERVOORT (C.). *Kardinaal Mercier*, deel 1, p. 52.

23 Nadat het Heilig Officie in juli 1907 het decreet *Lamentabili sane exitu* had uitgevaardigd, waarin 65 stellingen van het bijbels en theologisch modernisme werden verworpen, publiceerde Pius X op 8 september 1907 de encycliciek *Pascendi Dominici Gregis*, waarin hij het modernisme als summum van alle letterrijen veroordeelde.

hadden onderscheiden door hun kennis van de moderne wetenschap, pastorale verantwoordelijkheid te geven.²⁴ Zeer betekenisvol legde kardinaal Mercier van zijn kant tegenover Pius X een engagementsverklaring af, waarin hij de bevordering van het katholiek volksonderwijs als eerste van zijn opdrachten in België vooropstelde.²⁵ In de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog zou Mercier dan ook, naast het streven naar het herstel van de eenheid in de katholieke partij, een hervorming van de lagere schoolwet doordrukken. Laat ons nu even nagaan hoe kardinaal Mercier via de organisatie van het Katholiek Congres van Mechelen (1909) erin slaagde om de actie van de Belgische katholieken strategisch te oriënteren.

3. Katholiek integralisme versus levensbeschouwelijk pluralisme

Hoewel zijn lange academische carrière hem van de diocesane administratie en de pastorale werken verwijderd had gehouden, zou Mercier zich erop toeleggen zijn gezag als aartsbisschop te vestigen en de pastorale werking te optimaliseren, nieuwe en sterke impulsen te geven en te richten op de herkerstening van de samenleving. Om de routine, de anonimiteit en de beslotenheid van de diocesane administratie te doorbreken, ontwikkelde hij nieuwe methodes die er mede op gericht waren het persoonlijk contact tussen bisschop en pastoor te herstellen. Elke seminarist zou vóór zijn priesterwijding voortaan een persoonlijk onderhoud met Mercier hebben. Mercier richtte ook een nieuw dioceesaan tijdschrift op, *La Vie diocésaine*, teneinde de clerus voor te lichten op het vlak van doctrine, ascese en liturgie. Van meet af trachtte hij alles in het werk te stellen om de richtlijnen van Pius X op godsdienstig, liturgisch en kerkelijk vlak uit te voeren. Zijn eerste instructies aan de dekenen en de priesters van het aartsbisdom toonden al aan dat Mercier zijn pastorale actie ten volle zou toespitsen op de bevordering van de dagelijkse communie, de eerste communie, het bezoek aan het Allerheiligste Sacrament. De invoering van de Gregoriaanse zang zou hij tegen de weerstand van bepaalde clerici in doordrukken. Met de

24 Zie bijvoorbeeld: LAVEILLE (V). *Le Cardinal Mercier, Archevêque de Malines (1851-1926)*. Paris, Editions Spes, 1926, p. 121.

25 De toespraken die Mercier bij die gelegenheid uitsprak, werden gepubliceerd in: *L'Élévation au Cardinalat de S.G. Mgr D.-J. Mercier, archevêque de Malines. Rome-Malines, 15 avril 1907 - 13 mai 1907*. Mechelen, Impr. Paul Ryckmans, 1907, p. 20-21, p. 25-28, p. 38-42, p. 48-49, p. 52-54, p. 61-65.

campagne voor de bouw van de Heilig Hartbasiliek van Koekelberg nam hij enthousiast een project over van kardinaal Goossens, die dat min of meer onder druk van Leopold II en Leo XIII had opgestart. Conform de pauselijke instructies bevorderde hij niet alleen nadrukkelijk de eucharistische devotie, maar Mercier anticipeerde ook op de vervroegde kindercommunie door zijn initiatief om de kindermis te promoten, vier jaar voordat Pius X in 1910 de vervroegde kindercommunie zou afkondigen.

Uit zijn pastoraal beleid in de jaren vóór WOI blijkt hoezeer kardinaal Mercier er zich op toelagde om het terrein, dat het katholicisme in België in weerwil van de homogeen-katholieke dominantie sedert 1884 had ingeboet, terug te winnen. Vergelijkt men de lijvige acta en resoluties van het groots opgezette Katholieke Congres van Mechelen (1909) met de pauselijke instructies, die Pius X in zijn opeenvolgende programma-encyclieken²⁶ had uitgevaardigd, dan blijkt hoe assertief de meest uiteenlopende deelsectoren van het maatschappelijke leven onder de loep werden genomen, teneinde een grootscheeps integraal-katholiek offensief tegen de toenemende laïcisering van de samenleving op te zetten. Globaal beschouwd kan men de eerste jaren van Merciers episcopaat dan ook situeren in de spanning tussen dat katholiek integralisme²⁷ en het feitelijk levensbeschouwelijk pluralisme van de Belgische samenleving.

Om de draagwijdte van het Katholieke Congres van Mechelen te kunnen inschatten, dienen we even de politiek-maatschappelijke context en de binnenkerkelijke evoluties, die zich in de jaren voor het aantreden

26 Cfr. zijn inaugurale encycliek *E Supremi Apostolatus Cathedra* (1903); zijn encycliek *Acerbo Nimis* (1904), waarin hij de noodzaak van de restauratie van het onderwijs van de christelijke doctrine beklemtoonde; zijn encycliek *Il Fermo Proposito* (1905), waarin hij nogmaals zijn vast voornemen uitdrukte 'om alles in Christus te herstellen' en waarin hij de grondslagen van de Katholieke Actie legde.

27 Katholiek integralisme (= reactie tegen de privatisering van de godsdienst door de affirmatie van het katholicisme in alle uitingen van het private en openbare leven; contralaïcisering en -secularisering) moet van katholiek integrisme (dat aanspraak maakt op absolute orthodoxie en 'integrale' geloofstrouw) worden onderscheiden, zie bvb.: CHOLVY, G. 2001 (2). *Christianisme et société en France au XIXe siècle, 1790-1914*. Parijs : Editions du Seuil, p. 191.

van Mercier hadden doorgezet, te duiden.²⁸ Mercier trad aan op het moment dat het politiek-maatschappelijk democratiseringsproces, gecentreerd op de strijd voor de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht (AES), steeds scherper werd en tevens gepaard ging met een steeds bitsiger wordende schoolstrijd. Tijdens zijn episcopaat maakte de katholieke kerk in België een cruciale transitiefase door, waarin de spanning tussen dat democratiseringsproces en haar integraal-katholiek samenlevings- en natieproject centraal stond. De invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht (voor mannen) na WOI (1919) zou de definitieve vestiging van de massademocratie inluiden en ging gepaard met de doorbraak van het levensbeschouwelijk pluralisme, dat werd geconsacreerd via de wijziging van het regeringssysteem en gestalte kreeg in de levensbeschouwelijk-heterogene coalities, die België tijdens het interbellum en voortaan in de regel zouden regeren.

Hoewel de kerk via de homogeen-katholieke regeringen van 1884 tot 1914 een decisieve invloed had op de Belgische samenleving, mag deze periode allesbehalve worden voorgesteld als een tijdvak dat alleen door de kerk werd gedomineerd, integendeel. De kerk bleef België in die periode weliswaar representeren als een land met een eeuwenoude en diepgewortelde katholieke traditie. Dat deed ze tijdens massamanifestaties zoals het luisterrijke internationale eucharistische congres te Brussel (13-17 juli 1898) of in het kader van haar participatie aan het nationaal jubileum en de viering van de 75ste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid in 1905. Op het eerste evenement duidde de Luikse bisschop Doutreloux, tevens voorzitter van het permanent comité van de eucharistische congressen, de fin-de-siècle als het decisieve moment om de katholieke naties van het oude Europa te revitaliseren en te genezen van kille onverschilligheid en materialisme. “Le XXe siècle doit être le siècle du Très-Saint Sacrement, s’il veut être le siècle de la résurrection et de la vie.”²⁹ Eén van de toppreken in

28 De GROOF (R.). De Belgische kerk versus een gespleten natie en de opkomende massademocratie. De rol van kardinaal Mercier als promotor van de transitie tussen katholiek integralisme en constitutioneel patriotisme. In: WITTE (E.) (e.a.) (Eds.). *Natie en democratie, 1890-1921. Acta van het interuniversitair colloquium, Brussel 8-9 juni 2006*. Brussel, KVAB, 2007, p. 39-68.

29 *Lettre d’invitation au Congrès de la part du Comité permanent* (van Mgr. Doutreloux, 26 april 1898). In: GOEMAERE, J. (Ed.). 1899. *XIe Congrès eucharistique international, Bruxelles, 13-17 juillet 1898. Documents, rapports et procès-verbaux*. Bruxelles, J. Goemaere, p. 3-6.

de Sint-Goedele was gewijd aan de keuze tussen sociale revolutie en eucharistie.³⁰ Door de eucharistie als antidotum tegen het socialisme te promoten, werd het Allerheiligste Sacrament in zekere zin gepolitiseerd.³¹ Op het congres werd niet alleen de wens geuit om de 20ste eeuw te consacreran aan het Heilig Hart van Jezus, maar was ook al sprake om in België een nationaal heiligdom ter ere van het Heilig Hart op te richten.³² De triomfantelijke processie van het Sacrament van Mirakel van de Sint-Goedele naar de Grote Markt bracht op 17 juli 1898 een ongeziene massa op de been. Enkele maanden na het congres vaardigde Leo XIII *Annum Sacrum* (25 mei 1899) uit.³³ De Heilig Hart-devotie was uiteraard niet nieuw en in de 19de eeuw al tot grote bloei gekomen, maar groeide uit van een mentale contrarevolutie tot een grootscheepse poging om de moderne samenleving en de openbare ruimte te resacraliseren.³⁴ Door de spectaculaire en monumentale uitingen ervan wilde de kerk krachtig reageren op de verbanning van God en Christus uit het moderne openbare leven. Met *Annum Sacrum* luidde Leo XIII de nieuwe eeuw in door de gehéle mensheid te consacreran aan het Heilig Hart.³⁵ Daar bleef het niet bij.

Een jaar voor zijn dood vaardigde Leo XIII de encycliek *Mirae caritatis* (28 mei 1902) uit om de eucharistie en de frequente communie te promoten. Hij schreef de eucharistie voor als hét spirituele antidotum en hét politiek-ideologische medicijn voor de door de moderne dwalingen verzielde naties. Individuen en naties moesten in hun bovennatuurlijk leven worden gesterkt door het goddelijke voedsel, het

30 Discours du Révérend Père Coubé, S.J. *La Révolution sociale et l'Eucharistie*: GOEMAERE, J. (ED.). 1899, p. 405-434.

31 Rapport van pater L. Lefebvre over *La Sainte Eucharistie et la classe ouvrière*: GOEMAERE, J. (ED.). 1899, p. 377-389.

32 Tussenkomst van Mgr. Doutreloux: GOEMAERE, J. (ED.). 1899, p. 183.

33 *CEP Goossens*, IV, Nr. 235. (We gebruiken de afkorting *CEP Goossens* of *CEP Mercier* voor de *Collectio Epistolarum Pastoralium decretorum, aliorumque documentorum ab eminentissimo ac reverendissimo domino Petro Lamberto Cardinali Goossens, archiepiscopo Mechliniensi, primate Belgii, editorum*, respectievelijk *Mercier*, die te Mechelen door Dessain werden uitgegeven).

34 MENOZZI, D. 2001. *Sacro Cuore : un culto tra devozione interiore e restaurazione cristiana della società*. Roma, Viella.

35 *CEP Goossens*, IV, Nr. 187, p. 219-230.

dágelijkse, eucharistische brood.³⁶ Via het sacramentele medium van de veelvuldige communie wilde hij de maatschappijen in Christus herstellen. Alle klassen en naties werden opgeroepen om dagelijks aan dit ‘hemels convivium’ deel te nemen in het teken van christelijk broederschap en échte sociale gelijkheid, en met het oog op de religieuze en christelijke regeneratie van de samenleving, het herstel van de maatschappelijke harmonie en de klassenverzoening. Pius X, die als ‘paus van de eucharistie’ de geschiedenis inging en mede daarom werd heiligverklaard, heeft eigenlijk het spiritueel en religieus testament van zijn voorganger uitgevoerd. Hij ontleende de leuze van zijn pontificaat – *Omnia Instaurare in Christo* – én zijn strategie om de naties te rechristianiseren via de promotie van de eucharistie immers aan *Mirae Caritatis*. De pauselijke decreten³⁷ over de dagelijkse communie en de vervroeging van de kindercommunie brachten een opzienbarende omwenteling teweeg, die diep ingreep op de religieuze en sociale ervaring van miljoenen katholieken en die een enorme impact had op de religieuze kindercultuur en –religiositeit. Via de kindercommunie en de daarbij aansluitende katholieke actie- en onderwijsstrategieën, verstevigde de kerk haar greep op de jeugd: de kerk wendde zich in deze periode tot het volkskind en via de kinderapostelen wilde ze het hele volk opnieuw bereiken.³⁸

Het streven van de Belgische kerk naar de rechristianisatie van de samenleving en naar de resacralisering van de openbare ruimte kreeg in 1905 symbolisch gestalte met de bouw van de Nationale Basiliek van het Heilig Hart. Op 12 oktober 1905 legde Leopold II de eerste steen

36 *Lettre encyclique de Sa Sainteté Léon XIII sur la très sainte Eucharistie*. Brussel, Desclée & De Brouwer, 1902, 16p.

37 Het decreet *Sacra Tridentina Synodus* (20 december 1905) bekleemtoonde dat een frequente, zelfs dagelijkse communie een remedie was tegen tekortkomingen, niet een beloning voor perfectie. In 1910 verlaagde Pius X uiteindelijk via het decreet *Quam singulari Christus amore* (8 augustus) de minimumleeftijd voor de eerste communie van circa 14 tot 7 jaar.

38 DE GROOF (R.). Schoolstrijd, eucharistisch ‘egalitarisme’ en de rechten van het kind. De uitbouw van de sociale schoolwerken en de invoering van het non-discriminatiebeginsel in de lagere schoolwet-Poulet (1914). In: OCKELEY (J), JANSSENS (J.) (e.a.) (Eds.). *Recht in geschiedenis. Een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd. Aangeboden aan prof. dr. Fernand Vanhemelryck*. Leuven, Davidsfonds, 2005, p. 169-200.

van de Basiliek van het Heilig Hart te Koekelberg³⁹, waarvan de bouw eerder publiek was aangekondigd.⁴⁰ Het oorspronkelijke project mag als een nieuw hoogtepunt van de Heilig Hart-‘statuomanie’ worden beschouwd, maar na de dood van Leopold II in 1909 geraakte dit monumentale neogotische bouwproject in het slop om pas na de oorlog te worden heropgestart.⁴¹ In die zin illustreren de eerste steenlegging en de initiële perikelen van de bouw van de basiliek dan ook het feit dat de kerk tegen een sterke stroom moest optornen en dat de concrete implementatie van haar integraal-katholiek (tegen)offensief geen sinecure was. Te meer daar de hoogconjunctuur in de politiek-religieuze strijd in heel Europa zich vóór WOI ook in België bijzonder sterk deed gevoelen. Kort na het aantreden van Mercier werd de eucharistie zelf het thema van een levensbeschouwelijke polemiek tussen de Brusselse liberale hoogleraar en vrijdenker Lucien Anspach en priester C. Van Crombrughe.⁴² Van antiklerikale zijde zette men zich fors af tegen de klerikalisering van de samenleving, de staat en het onderwijs.⁴³ Hoewel kardinaal Mercier in zijn herderlijke vastenbrief begin 1908 had verklaard dat de Belgische kerk van het modernisme gespaard was gebleven, ontwaarde hij een algemene modernistische tijdsgeest, die de gelovigen dreigde te besmetten.⁴⁴ Het modernisme en de repressie

39 Toespraak van kardinaal Goossens en Apostolische brief van Pius X aan kardinaal Goossens: *CEP Goossens*, V, Nr. 279, p. 483-498.

40 In hun gezamenlijke herderlijke vastenbrief voor 1904 kondigden de bisschoppen de bouw van de basiliek af in het kader van het aanstaande nationale jubileum: *CEP Goossens*, V, 1906, Nr. 253.

41 RION (P.). *La basilique de Koekelberg. Architecture et mentalités religieuses*. Louvain-la-Neuve, Institut supérieur d’archéologie et d’histoire de l’art/UCL, 1986, p. 11-22.

42 ANSPACH (L.). *L’eucharistie. Conférence faite à la libre-pensée de Binche*. Brussel, Société anonyme de librairie, 1906, 26p. (Bibliothèque de propagande, nr. 97); VAN CROMBRUGGHE (C.). *La présence réelle et la transsubstantiation. Lettre ouverte à M. Lucien Anspach*. Gent, Huyshauwer en Scheerder, 1906, 66p.; ANSPACH (L.). *L’eucharistie. Deuxième réponse à M. C. Van Crombrughe, docteur en théologie*. Brussel, Bibliothèque de propagande, 1907, 64p.

43 VERTONGE N (L.). *Rapport sur la cléricisation des pouvoirs publics et des administrations belges sous le Gouvernement catholique (1884-1907), présenté au Congrès national anticlérical du 25 Décembre 1907. Comprenant le Rapport sur la situation de l’Enseignement primaire, présenté à la Ligue de l’Enseignement par M. H. Speyer*. S.l., 1907, 170p.

44 Herderlijke brief over het modernisme: *CEP Mercier*, I, p. 253-274.

ervan waren uiteraard thema's die gretig door de antiklerikale pers werden geëxploiteerd.⁴⁵ Langs katholieke en kerkelijke zijde was men zich maar al te goed bewust van de diepe en fundamentele verdeeldheid van de Belgische natie. De machtspositie van de katholieke partij kalfde verkiezing na verkiezing af en de dreiging van een antiklerikale coalitie werd steeds reëler.

De Belgische kerk werd steeds pijnlijker geconfronteerd met de fundamentele levensbeschouwelijke gespletenheid van de Belgische natie, die ook uit het acute levensbeschouwelijke dualisme in het Belgisch lager onderwijs bleek.⁴⁶ De concurrentie tussen katholieke en neutrale scholen werd steeds scherper en de schoolstrijd werd zeer expliciet gevoerd in termen van de controle over de opvoeding van het (mannelijk) massa-electoraat en de politiek-ideologische fysionomie van de samenleving van de toekomst. Dat was voordien al gebleken uit de campagne, die Arthur Verhaegen in 1902 had ingezet voor de hervorming van de schoolwet-Schollaert (1895).⁴⁷ Verkiezing na verkiezing waarschuwde Verhaegen dat, indien de katholieke regering niet zelf het initiatief zou nemen om een definitief schoolpact af te kondigen, een antiklerikale coalitie de schoolwet van 1895 en van de subsidiëring van de vrije scholen zou afschaffen en vervangen door verplicht, neutraal onderwijs. Verhaegen stelde tegenover Mercier onomwonden: "L'unité morale de la nation n'existe plus."⁴⁸ De katholieke elite was zich dus ten eerste bewust van de fundamentele levensbeschouwelijke verdeeld-

45 In de liberale *Bibliothèque de Propagande* verschenen een aantal nummers, die hieraan gewijd waren, zie: <http://www.liberaalarchief.be/Bibpropagande.pdf>

46 DE GROOF, R. 2002, 'Omnia instaurare in Christo'. *Kerk, staat en onderwijs in België van 1830 tot 1919. Een analyse van de impact van het episcopaat en de katholieke partij op de schoolpolitieke besluitvorming in het licht van de spanning tussen katholiek integralisme en moderniteit*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, VUB, 6 boekdelen (publicatie in voorbereiding).

47 Hij lanceerde een opmerkelijk voorontwerp van wetsvoorstel teneinde een duurzame schoolvrede te realiseren én de uitbouw van integraal-katholieke scholen in een levensbeschouwelijk-duaal lager onderwijsstelsel mogelijk te maken. Dit voorontwerp kan getypeerd worden als een prototype van schoolpact inzake lager onderwijs. VERHAEGEN, A. Un nouveau projet de loi organique sur l'instruction primaire. In: *Revue Sociale Catholique*, VI, 1901-1902, mei 1902, p. 197-210; VERHAEGEN (A.). La Question Scolaire. In: *Revue Sociale Catholique*, VI, 1901-1902, september 1902, p. 365-386; VII, 1902-1903, 1, p. 1-17.

48 Handgeschreven memorandum "Comment réaliser la pacification scolaire?", van Arthur Verhaegen, s.d., p. 6 : AAM, FM, V, 12.

Desiré Félicien François Joseph kardinaal Mercier
(Eigenbrakel, 21 november 1851 - Brussel, 23 januari 1926).

Hij werd tot priester gewijd in 1874, benoemd tot aartsbisschop van het aartsbisdom Mechelen in 1906 en in 1907 tot metropoliet van België; beide bleef hij tot aan zijn dood. Hij was de stichter van het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte aan de Katholieke Universiteit Leuven en van de Union Internationale d'Etudes Sociales. Hij werd bekend door zijn moedige houding ten opzichte van de Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Door zijn herderlijke brieven, waarin het verzet van de bevolking tegen de Duitse bezetting tot uiting kwam, kreeg hij groot aanzien in eigen land en bij de Geallieerden. Bij de patriottische Franstalige gemeenschap van België was zijn reputatie ijzersterk. Verder streefde hij naar een eenmaking met de Anglicaanse Kerk door middel van de Mechelse gesprekken (1921-1926), die hij voorzat en die de voorwaarden onderzochten voor een hereniging van de Rooms-Katholieke Kerk en de Anglicaanse Kerk. Paus Pius XI maakte volgens sommige critici met zijn encycliek *Mortalium Animos* in 1928 een voortijdig einde aan deze eerste poging tot compromis-oecumene van rooms-katholieke kant. Pius XI stond alleen de "oecumene van de terugkeer" [naar het katholieke geloof] voor. Doordat hij zich hevig verzette tegen de vernederlandsing van het Franstalige onderwijs in Vlaanderen werd Mercier in eigen land als een Vlamingenhater beschouwd. Van hem is ook de uitspraak bekend dat het Nederlands niet verondersteld een taal te zijn om te doceren in het hoger onderwijs. Mercier liet zich als Franstalige niet onbetuigd in de taalproblematiek en voerde jarenlang een verfransingsbeleid in de Vlaamse Kerk. Zijn houding in de taalkwestie leidde op de lange duur tot vervreemding tussen de kardinaal en zijn diocesane clerus.

heid van de Belgische natie. Talrijke Belgen, vooral in de grote steden en industriële centra, beoefenden geen godsdienst meer en zij hadden volgens Verhaegen krachtens de grondwet het recht openbaar onderwijs te genieten dat hun geweten niet kwetste. Hij weet de electorale groei van de oppositiepartijen precies aan de opvoeding van hun kiezers in de lagere gemeentescholen. Er moest een einde worden gesteld aan het “simili-confessionele” of slechts schijnbaar katholieke onderwijs in de antiklerikale gemeentescholen. Het systeem-Verhaegen, dat neerkwam op een eenduidige tweedeling van het lager onderwijsstelsel in confessionele en niet-confessionele scholen, belichaamde de totale gespletenheid van de Belgische natie. Zijn strategie om ondubbelzinnige ‘integraal-katholieke’ scholen uit te bouwen was zeker door religieus-educatieve, maar dus ook vooral door politiek-electorale bekommernissen ingegeven. In die dubbele zin moet de engagementsverklaring, die kardinaal Mercier tijdens het consistorie van april 1907 aflegde om zich te wijden aan de uitbouw van het katholiek volksonderwijs, dan ook worden gelezen.

De levensbeschouwelijke gespletenheid van de Belgische natie barstte via de schoolbonncrisis (1911), de verkiezingen van juni 1912 en het doordrukken van de schoolwet-Poullet (1914) pijnlijk open. De val van de regering-Schollaert vormde de dramatische ontknoping van een crisis van het Belgische constitutionele regime. De principiële onverzoenlijkheid tussen katholiek integralisme en een steeds meer militant-atheïstische vrijzinnigheid nam nog toe. Hoewel kardinaal Mercier door zijn opstelling en rol tijdens WOI in hoog aanzien zou komen te staan bij de andersdenkende, vrijzinnige leiders, zagen de leiders van de liberale en socialistische partij in de jaren vóór WOI hem enkel als een geducht tegenstander en werd hij door hen zelfs gerepresenteerd als de eigenlijke leider van de

katholieke partij, zeker in ‘niet-vrije’ kwesties waarin katholieke politici verondersteld werden zich naar de richtlijnen van de kerkelijke overheid te schikken. Zonder twijfel maar zeker ook met de nodige tact heeft kardinaal Mercier zich erop toegelegd te fungeren als ‘geestelijk bestuurder’ van de katholieke regeringsleiders.⁴⁹ Dit wil niet zeggen dat de primaat van de Belgische kerk de katholieke regering de wet dicteerde, maar onder Merciers invloed nam de impact van het episcopaat als ‘spiritueel directorium’ van de katholieke partij en regering zeker in de jaren 1906-1911 merkbaar toe. Dat blijkt allereerst uit het feit dat de kardinaal de organisatie van het Congres doordrukte. Het was meteen het eerste grote publieke succes van de nieuwe kerkvorst. De 30.000 katholieken, die op de Grote Markt van Mechelen defileerden, maakten er een katholieke massamanifestatie van - de eerste van alle katholieke congressen -, die voor vriend en vijand de vitaliteit van de katholieke subnatie demonstreerde.

De draagwijdte van het Congres van 1909 kon de antiklerikale leiders moeilijk ontgaan, daar via de berichtgeving in de katholieke pers openlijk en luid kond werd gemaakt van de alomvattende rechristianiseringsstrategie en het contralaïciseringsoffensief, die werden ingeluid. De acta en resoluties van het Congres spreken letterlijk boekdelen over het voornemen van de Belgische kerk en katholieken om ‘alles in Christus te herstellen’. Het Nationaal Congres van Katholieke Werken, dat plaatsvond van 23 tot 26 september 1909, heeft inderdaad geschiedenis gemaakt. Het markeerde het zilveren jubileum van de katholieke regering (1884-1909).⁵⁰ In de literatuur wordt ernaar verwezen om een scharniermoment in

49 Toen Schollaert de wet op de persoonlijke dienstplicht liet goedkeuren met een wisselmeerderheid van de Jonge Rechterzijde en de Linkerzijde, en tegen de conservatieve katholieken rond Woeste in, verweet men hem als regeringsleider de Rechterzijde te hebben verdeeld. Mercier wierp zich toen subtiel op als zijn ‘directeur de conscience’. Verder in zijn brief drukte hij de hoop uit dat Schollaert de campagne voor een nieuwe schoolwet zou aangaan en winnen. Zie: Brief van Mercier aan Schollaert, 21 november 1909 (ARAB, Papieren Schollaert/Helleputte, 33), gepubliceerd in: SIMON (A.). *Catholicisme et politique. Documents inédits 1832-1909*. Wetteren, Scaldis, 1955, p. 265-269.

50 Men leze het getuigenis van G. Hoyois, secretaris-generaal van het zesde Congres van Mechelen (1936) over dat van 1909: HOYOIS (G.). *Les cinq premiers Congrès de Malines et le mouvement catholique en Belgique*. In: *Actes du VIe Congrès Catholique de Malines. Tome I. Catholicisme et Temps Nouveaux*. Brussel, 1937, p. 27-33.

de geschiedenis van de Belgische kerk⁵¹, de christen-democratie en de Vlaamse beweging te duiden. Verschillende initiatieven op het vlak van de binnenkerkelijke evoluties worden vermeld om het ‘avant-gardisme’ van de katholieke kerk van België in een internationaal perspectief te illustreren. De liturgische beweging en vernieuwing kondigde zich in de herfst van 1909 in Mechelen aan, lang vòòr de lente van Vaticanum II. De naam van dom Lambert Beauduin klinkt als een klok die die vernieuwing aankondigt.⁵² Heel wat rapporten houden echter ook verband met de promotie van het religieus ‘mediëvalisme’: Pius X was immers erop gebrand de religieuze cultuur te ‘saneren’ en daarbij stond hem het ideaal van het middeleeuwse christendom en katholicisme voor ogen. Op het congres werkten de pauselijke directieven en de strategische reactie van Leo XIII en Pius X op de politieke democratiserings- en laïciseringsprocessen zeker door.⁵³ Globaal beschouwd kan men die reactie en de concrete strategieën, die op het Congres werden uitgewerkt, niet alleen duiden in termen van rechristianisering, contralaïcisering/-secularisering, maar zelfs van ‘eucharistische revolutie’. Die tendens tot re- of zelfs hypersacralisering ging zowel in tegen de ‘révolution laïque’ als tegen de interne dreiging van het modernisme.

Kardinaal Mercier heeft via de organisatie van het Congres het sociaal katholicisme en de opkomende christen-democratie echter een forse ruggeleuning gegeven en dit niet alleen door de afdeling

51 DE MOREAU (E.). *Histoire de l’Eglise catholique en Belgique*. In: *Histoire de la Belgique Contemporaine. 1830-1914*. Brussel, Dewit, 1929, deel 2, p. 569-576.

52 Algemeen wordt aangenomen dat de liturgische beweging als beweging is gestart met het rapport dat dom Lambert Beauduin op het Congres van Mechelen van 1909 presenteerde en waarin hij de liturgie verdedigde als authentieke spiritualiteit van de kerk, die gemeengoed moest worden van heel het gelovige volk. Zijn actieprogramma werd door G. Kurth op de plenaire zitting nog eens herhaald en ‘onverwacht’ (?) door kardinaal Mercier goedgekeurd en op algemene instemming onthaald. VERHEUL (A.), LEEMANS (P.). *Liturgisch leven*. In: KERKHOF (J.), VAN HOUTTE (J.) (Eds.). *De Kerk in Vlaanderen. Pastoraal-sociologische studie van het leven en de structuur der Kerk*. Tielt/Den Haag, Lannoo, 1962, p. 155-182, i.h.b. p. 155-157; CHADWICK (O.). *History of the Popes, 1830-1914*. Oxford, Oxford University Press, 1998, p. 363.

53 Over beide pausen: LAUNAY (M.). *La papauté à l’aube du XXe siècle. Léon XIII et Pie X (1878-1914)*. Parijs, Le Cerf, 1997.

sociale werken onder het voorzitterschap van Volksbondvoorzitter Arthur Verhaegen de nodige ruimte te geven. De organisatie van het congres zelf was immers onder kardinaal Goossens met succes door Woeste tegengehouden. Mercier drukte het congres na zijn aantreden niet alleen door, maar had de voorbereiding ervan gekoppeld aan de oprichting en uitbouw van het Katholiek Schoolverbond (KSV), de eerste interdiocesane katholieke koepelorganisatie en voorganger van de ‘Guimardstraat’. Het KSV werd in februari 1909 te Mechelen opgericht en op het Congres in het najaar meer publiek voorgesteld. Kardinaal Mercier had zowel de dagelijkse leiding van de nieuwe onderwijslobby als de voorbereiding van het algemeen congres toevertrouwd aan zijn vertrouweling, kanunnik Temmerman. Het Congres fungeerde dan ook als platform voor het actualiseren van het schoolpolitieke eisenprogramma van de katholieke partij. Kardinaal Mercier orkestreerde de unanieme goedkeuring van de eis van volledige schoolsubsidiegeïlijkheid, zodat de katholieke regering die wel ter harte moest nemen. Het Congres maakte er niet bepaald een geheim van dat de katholieke schoolwethervorming het versterken van het educatief-electorale marktaandeel van de katholieke partij en dus het behoud en de versterking van de katholieke regeringsmacht beoogde. De lagere schoolwethervorming werd zeer expliciet gemotiveerd door de noodzaak om via het verhogen van de schoolsubsidies de uitbouw van het vrij lager onderwijs (voor jongens) te financieren en zo de katholieke greep op de vorming van het toekomstige enkelvoudige massa-electoraat te versterken. Tezelfdertijd wilden kerk en regering zich verzekeren van de ideologische loyaliteit van de katholieke onderwijzers (zowel ‘subclerus’ als ‘grands électeurs’) via een loonsubsidieverhoging.⁵⁴ De kardinaal werd wel ‘verrast’ door de pressie die de katholieke flaminganten in de afdeling over

54 Zie het inleidend rapport van de conservatieve graaf Charles de Hemricourt de Grunne: Situation de l’enseignement libre en Belgique. Rapport présenté par le Comte Charles de Hemricourt de Grunne, Membre suppléant de la Chambre des Représentants. In: *Congrès Catholique, Malines, 23-26 septembre 1909, Rapports, IIIe Section*, p. 142-153. Deze diplomaat, telg van een vooraanstaande Belgisch-Franse adellijke familie en kleinzoon van Montalembert had in 1907 op zijn beurt een campagne ingezet voor een nieuwe schoolsubsidiewet: DE HEMRICOURT DE GRUNNE, CH. 1907. *Les Instituteurs et le Suffrage universel*. Brussel: Librairie Albert Dewit, 54p.

onderwijs van het Congres uitoefenden.⁵⁵ Woeste, die de afdeling over onderwijs voorzat, werd overrompeld door de uitbarsting van flamingantisch ongeduld over het uitblijven van maatregelen ter vernederlandsing van het vrij middelbaar onderwijs. Maar in de historiografie overstemt die Vlaams-katholieke contestatie dikwijls een aantal andere cruciale klemtonen die door het Congres van Mechelen van 1909 unaniem werden gelegd. Het is correct dat Woeste werd verrast door de actie van het Davidsfonds en het Katholiek Vlaams Secretariaat, vooral omdat de onderwijstaalkwestie niet op het programma stond. Maar naar zijn eigen zeggen welde de nochtans op het congresprogramma aangekondigde eis van school- en subsidiegelijkheid op als een vloedgolf, die de jarenlange weerstand van de conservatieve leider wegspoelde. Hoewel het Congres zogezegd geen politiek programmatorische finaliteit had, kregen de katholieke partij en de regering een imperatief mandaat⁵⁶ om de lagere schoolwet van 1895 te wijzigen en de financiële gelijkstelling van het vrij en het officieel onderwijs te realiseren. Woeste moest machteloos toezien. Korte tijd na het congres - na de stemming van de militaire wet - schreef kardinaal Mercier de katholieke regeringsleider Schollaert aan om hem aan te sporen om nu de strijd voor een nieuwe schoolwet aan te gaan en de zielen van de kinderen te

55 Graaf de Hemricourt de Grunne had de taaltoestanden niet aangeraakt in zijn algemeen referaat over de toestand van het onderwijs in België. Men heeft het verloop van de Vlaamse contestatie in de onderwijsafdeling meermaals geanalyseerd en gereconstrueerd zonder met één woord naar de politiek-religieuze strijd te verwijzen. De politiek-religieuze predominantie van het programma van die afdeling verklaart ons inziens waarom de Vlaamse contestatie vrij gemakkelijk kon worden gekanaliseerd door toch nog ruimte te geven aan een discussie over de taaltoestanden in het vrij (middelbaar) onderwijs. Zie: BOUDENS (R.). *Kardinaal Mercier en de Vlaamse Beweging*. Leuven, Davidsfonds, 1975, p. 70-74; WILS (L.). *Honderd Jaar Vlaamse Beweging. I. Geschiedenis van het Davidsfonds tot 1914*. Leuven, Davidsfonds, 1977, p. 219-221; WILS (L.). *De Messias van Vlaanderen. Frans Van Cauwelaert, 1880-1910*. Antwerpen/Baarn, Hadewijch, 1998, p. 141-145.

56 HOYOIS (G.). *Les cinq premiers Congrès de Malines*, p. 29.

redden.⁵⁷ De gezamenlijke strijd daarvoor was uiteraard ook het middel bij uitstek om de eenheid in de schoot van de Rechterzijde en de katholieke partij te herstellen. Hoewel...

De electoraal-strategische motieven van de katholieke schoolwethervorming konden de antiklerikale oppositie onmogelijk ontgaan en haar voornemen om een nieuwe klerikale schoolwet af te blokken alleen maar sterken. In de zomer van 1910 nam Schollaert de portefeuille van kunsten en wetenschappen in eigen handen om de schoolwethervorming persoonlijk te leiden. De schoolstrijd was echter in het voorjaar 1910 opnieuw hoog opgelaaid door de weigering van zijn voorganger, Descamps, om de twee normaalscholen van de provincie Henegouwen te erkennen. De antiklerikale oppositie beet zich vast in Schollaerts wetsontwerp op de schoolbon en ze slaagde erin het in de afdelingen van de Kamer te blokkeren. Die zelden geziene parlementaire blokkage (mei 1911) leidde niet alleen tot de val van de regering (8 juni), maar opende een heuse crisis van het Belgische constitutionele regime, die in feite zou aanslepen tot het uitbreken van WO I. De dubbele inzet van de schoolstrijd - het behoud van het katholieke regeringsmonopolie via een versterkte greep op de vorming van het massa-electoraat; de realisatie van een integraal-katholiek natie-educatieproject - verklaart de bijzonder hevige en verenigde oppositie van het kartel, dat zich ook tegen de kloosters richtte. Het Belgische constitutionele regime kwam door de kerkelijke contralaïciseringsstrategie zodanig onder druk te staan dat de grond onder de troon van de pas aangetreden Albert I begon te daveren. Dat de vorst genoopt werd zich als garant van de constitutionele rechten van de andersdenkenden te profileren en zo ook de positie van de monarchie wilde veilig stellen, moet ook in

57 “Aussi ai-je été si heureux de vous entendre dire tout de suite à M. Woeste, que vous êtes bien décidé à conduire vos troupes à de nouvelles batailles. Et j’espère bien que la première que vous gagnerez ce sera la bataille scolaire. La Providence vous récompensera de ce que vous dépenserez d’énergie, et avec vos amis, avec tous vos amis, cette fois, pour sauver les âmes de nos enfants.” : Brief van Mercier aan Schollaert, 21 november 1909: ARAB, Papieren Schollaert/ Helleputte/33.

de internationale politiek-religieuze context worden beschouwd.⁵⁸ De parlementaire crisis rond het schoolbonontwerp evolueerde in mei 1911 naar een hoogtepunt en dreigde op een regimecrisis uit te draaien, precies op het moment dat Pius X de revolutionaire separatie van kerk en staat in Portugal veroordeelde.⁵⁹

De politiek-religieuze hoogspanning blijkt ook uit de mobilisatie van het Allerheiligste Sacrament in de aanloop van de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1911 en de wetgevende verkiezingen van juni 1912. De inzet ervan werd gesacraliseerd. Uit de herderlijke brieven en het intern overleg van de bisschoppen blijkt niet alleen dat die inzet werd geduid als decisief voor de toekomst van de kerk, maar ook dat de intensiteit van de politieke strijd nog sterker en scherper werd ervaren dan de schoolstrijd van 1878-1884.⁶⁰ De bisschoppen vaardigden eind augustus 1911 een eerste gezamenlijke brief uit om te beklemtonen dat de natie op een historisch keerpunt en voor de keuze stond vóór of tegen God en Christus.⁶¹ De eucharistische devotie werd in de periode oktober 1911-juni 1912 aangewakkerd als redmiddel tegen godsdiensthaat en kerkvervolging en voor de ‘nationale eerherstelling’. De komende kiesstrijd had een bovennatuurlijke dimensie. Het heil van de natie hing ervan af. De bisschoppen stelden kerk en vaderland tegenover vrijmetselarij en officiële apostasie. Priesters en gelovigen moesten hun participatie aan de mis en de ‘openbare intentie’ van hun communie intensiveren in de periode van oktober 1911 tot juni 1912. In het licht van die electorale krachtmetingen dienden ze vooral voor ‘de algemene belangen van Vaderland en Kerk’ te bidden. Bij de gemeenteraadsver-

58 In de Belgische politieke historiografie wordt in dit verband zelden of nooit verwezen naar het feit dat, een jaar voor het aantreden van Albert I, de Portugese koning Carlos I en kroonprins Luis Filipe uit het Huis Bragança-Coburg in 1908 waren vermoord; dat in 1910 een militaire en politieke revolutie plaatsgreep in Portugal en de monarchie het land werd uitgezet. Zowel Albert I als Elisabeth waren verwant met het Portugese koningshuis.

59 Encycliek *Iamdudum in Lusitania* (24 mei 1911).

60 Kardinaal Mercier betreurde meer dan eens dat het deïsme van de Belgische liberalen definitief verloren was gegaan en dat het atheïsme nu overheerste in de antiklerikale partijen en de loge, zie: MERCIER (Cardinal). *Congrès de Malines. Les Conclusions doctrinales du Congrès*. Brussel/Parijs, L'Action catholique/V. Lecoffre, s.d., p. 16-18.

61 Die moest worden voorgelezen op de eerste zondag van oktober, dus kort vòór de gemeenteraadsverkiezingen van 15 oktober 1911: *CEP Mercier*, II, Nr. 74, p. 343-349.

kiezingen van 15 oktober 1911 zegevierde echter het liberaal-socialistisch kartel in verschillende grote steden, hetgeen de antiklerikale oppositie aanspoorde om des te stoutmoediger ten strijde te trekken om de katholieke regering ten val te brengen. De verkiezingen van 2 juni 1912 behoren tot de meest hevige ooit. In het licht van de politiek-religieuze strijd zijn ze de meest virulente uit de politieke geschiedenis van België. Met slechts 50,95% van de stemmen boekte de katholieke partij een megawinst van 15 Kamerzetels. Dat electoraal ‘mirakel’ werd absoluut niet gesmaakt door de oppositie, die de legitimiteit van het AMS in vraag bleef stellen. De immense antiklerikale ontgoocheling en het grote ‘Verdriet van Wallonië’ entten de levensbeschouwelijke verdeeldheid van de natie op een communautaire tegenstelling tussen Vlaanderen en Wallonië. Er vielen doden door de repressie van de onrust door de rijkswacht op 3 juni 1912: drie doden in Luik en in Verviers en Brugge viel telkens één dode. In het Park van Brussel werd de Franse priester Fleuret neergestoken: de moordenaar verklaarde hiertoe te zijn aangezet door de hevige parlementaire debatten en dat hij niet zou hebben gearzeld kardinaal Mercier te doden, indien hij deze in de plaats van de Franse priester zou zijn tegengekomen.⁶²

Kerk en regering werden dus frontaal geconfronteerd met de dreiging van een dissociatie van de Linkerzijde en vooral van de BWP van het systeem, hetgeen tot uiting kwam in de spontane stakingen na 2 juni 1912 en de aankondiging van een monsterstaking voor het AES. De overwinning van het politieke klerikalisme was bovendien een spoorslag voor het Waalse streven naar bestuurlijke autonomie. In zijn *Lettre au Roi* bepleitte Destrée op 15 augustus 1912 de administratieve scheiding, teneinde een eind te maken aan de Vlaams-klerikale onderdrukking en de minorisatie van de links-radicalen, progressieven en antiklerikale meerderheid in Wallonië.⁶³ Volgens Destrée hadden de massamanifestaties van 15 (Brussel) en 27 (Leuven) augustus 1911 respectievelijk de antiklerikale en de katholieke gemeenschap tegenover elkaar gesteld en zo gestalte gegeven aan het ideologisch-communautaire dualisme

62 VAN DAMME (G.), MAURY (P.) (Eds.). *Le Soir*, 100 ans. Brussel, Le Soir, 1987, p. 116.

63 DESTREE (J.). *Lettre au Roi sur la séparation de la Wallonie et de la Flandre*. In: *Revue de Belgique*, 15 augustus-1 september 1912, Nr. 16-17; ook gepubliceerd in: DUPUIS (P.), HUMBLET (J.-E.). *Un siècle de mouvement wallon, 1890-1997*. Gerpinnes, Quorum, 1998, p. 33-56.

van België: “Non, Sire, il n’y a pas d’âme belge.”⁶⁴ De verkiezingen van 2 juni 1912 hadden die diepe, fundamentele verdeeldheid in een nooit eerder geziene scherpte blootgelegd. Destrée waarschuwde voor een burgeroorlog. België was immers slechts een tamelijk artificieel samengestelde politieke staat, ‘une communauté d’existence politique’, maar geen nationaliteit. Volgens Destrée was er geen sprekender voorbeeld van de klerikale oppressie van Wallonië en van de schending van de constitutionele rechten en vrijheden van de Walen dan het fnuiken van de onderwijsinstellingen van de provincie Henegouwen door de klerikale regering.

De parlementaire debatten over de schoolwet van 19 mei 1914, die duurden van oktober 1913 tot mei 1914 en daarmee een historisch record in de parlementaire geschiedenis van België braken, illustreren eens te meer hoezeer de Belgische natie levensbeschouwelijk verdeeld was. De wet-Poulet voerde weliswaar een aantal sociale maatregelen door (leerplicht, verhoging van de loonsubsidies ten gunste van de vrije scholen; discriminatieverbod inzake sociale schoolwerken van de gemeenten), maar werd unisono afgewezen door liberalen en socialisten als een klerikaal dictaat, een partijwet die de burger-, godsdienst- en schooloorlog zou aanwakkeren. Onder druk van het episcopaat en de dreiging van een pauselijke veroordeling werd een amendement van de oppositie inzake het erkennen van een vak neutrale moraal afgewezen. Tegenover Poulet verklaarde Verhaegen dat zijn wet daarom niet de definitieve, grondwettige en nationale oplossing van schoolkwestie zou zijn, die België nodig had.⁶⁵ Hij voorspelde dat een antiklerikale regering de wet meteen zou afschaffen.

De liberale leider Hymans analyseerde de genese van de klerikale schoolstrijdstrategie en wees de wet categoriek af als een poging tot monopolisering en zelfs incorporatie van het openbaar onderwijs in het leerambt van de kerk in het kader van haar antimodernistische, in-

64 DUPUIS (P.), p. 42.

65 ARAB, Papieren Poulet, 124/Correspondentie november 1914: Persoonlijke brief van A. Verhaegen aan Poulet, 16 november 1913.

tegraal-katholieke en electoraal-educatieve strategie.⁶⁶ Hij hekelde de algehele klerikalisering van België en noemde Poulllets ontwerp ‘une oeuvre de haine et d’oppression’⁶⁷, bestemd om katholieke kiezers en dogmatische gelovigen te vormen. De BWP waarschuwde ook voor het ontketenen van een onverbiddelijke godsdienst- en schoolstrijd.⁶⁸ Vandervelde verklaarde dat de socialisten het officieel onderwijs tegen de nieuwe klerikale aanval zouden verdedigen: “la loi scolaire va nous être imposée: A bas la loi scolaire! Le vote plural nous l’a donnée: Vive le suffrage universel!”⁶⁹ Na maandenlang principieel verzet weigerde de oppositie over de schoolwet te stemmen en verliet ze op 18 februari 1914 de Kamer.⁷⁰ Dat was meer dan een theatraal statement: een ultiem protest tegen een anticonstitutionele en antipatriottische wet, die de Rechterzijde dankzij het AMS oplegde aan de hele natie.

De partiële verkiezingen van 24 mei 1914 markeerden een electorale teruggang van de katholieke partij. Hoewel ze wel enige vrees had gehad voor haar absolute meerderheid, viel de schade nogal mee: de katholieke partij verloor wel 2 zetels, maar ze behield een meerderheid van 12 in plaats van 16 zetels.⁷¹ De kritiek op het katholiek integralisme en de toenemende klerikalisering van de Belgische samenleving werd nu ook intern geuit. De katholieke regeringsleider de Broqueville wilde de katholieke partij profileren als een ‘nationale’, gematigde regeringspartij. Nu de belangrijkste politiek-religieuze kwestie met de nieuwe schoolwet was

66 PHK (= *Parlementaire Handelingen Kamer*), 1912-1913, 6 november 1913, p. 2707-2715. Hij verwees naar de campagne van Verhaegen in de *Revue sociale catholique*, naar de impact en centrale rol van kardinaal Mercier, naar het Congres van Mechelen van 1909, naar het boek van de Grunne over *Les Instituteurs et le Suffrage universel*, naar de impact van de actuele kerkpolitiek van Pius X en de sterke tendens om de moderne maatschappij te rechristianiseren, naar de strijd tegen het modernisme en de moderne vrijheden.

67 PHK, 1912-1913, 29 oktober 1913, p. 2635.

68 Toespraak van C. Huysmans: PHK, 1913-1914, 26 november 1913, p. 119-128.

69 PHK, 1913-1914, 18 februari 1914, p. 1077-1078.

70 Op 14 mei 1914 werd de schoolwet ook goedgekeurd in de Senaat nadat de Linkerzijde de zaal had verlaten.

71 Op een totaal van 186 zetels in de Kamer behaalde de katholieke partij in 1914 99 zetels (-2), de liberalen 45 zetels (+1), de socialisten 40 zetels (+1), terwijl de christen-democraten/daensisten hun 2 zetels behielden. De Rechterzijde had met 99 zetels versus 87 zetels dus een meerderheid van 12 zetels. In 1912 had de Rechterzijde met 101 zetels versus 85 zetels een meerderheid van 16 zetels.

‘opgelost’, stuurde hij aan op een centrumkoers, teneinde de vlottende, gematigd-liberale kiezer, die zich nu opnieuw tot ‘links’ had gewend, terug te winnen. Broqueville was uitgenodigd op de bisschoppenconferentie van 28-30 juli 1914. De toenemende internationale spanningen aan de vooravond van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog beletten hem naar Mechelen te reizen. Dat Broqueville eraan hield om zijn kritiek op de excessieve publieke en politieke interventie van de clerus en op de pogingen tot klerikalisering van katholieke partij en pers per brief aan kardinaal Mercier over te maken, is veelzeggend.⁷² Broqueville vond dat de clerus zich uit de publieke politieke actie moest terugtrekken, zich strikt diende te beperken tot een discrete en raadgevende rol en zich in essentie zou moeten toeleggen op het vervullen van de priesterlijke taken en de directie van de liefdadigheidswerken. Eerder dan de levensbeschouwelijke verdeeldheid nog aan te scherpen, was het de missie van de pastoors om zich opnieuw tot de hele bevolking te richten. Het episcopaat nam kennis van zijn kritiek maar een directe gedachtewisseling met de regeringsleider vond dus niet plaats. De bisschoppen meenden, integendeel, dat de verdeeldheid in de katholieke partij en de verflauwing van de katholieke politiek juist moesten bestreden worden door de versterking van de ‘bovennatuurlijke’ actie van de clerus en de kerk. De strijd tegen de ‘neutralisering’ in de Belgische samenleving moest voortgaan. Het uitbreken van de Grote Oorlog opende echter een nieuwe fase in de verhouding tussen Belgische katholieken en andersdenkenden.

4. Van christelijk civisme naar constitutioneel patriottisme

4 augustus 1914 is inderdaad een uniek, bijna ‘magisch’ moment in de politieke geschiedenis van België. De onmiddellijke nationale consensus over het antwoord op het Duitse ultimatum van 2 augustus was een directe patriottische reactie van de politieke elite, die de partijgrenzen oversteeg en die meteen een einde stelde aan de decennialange binnenlandse politieke strijd tussen Rechter- en Linkerzijde. Er werd een ‘Union Sacrée’ of ‘Godsvrede’ afgekondigd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zette zich op diverse niveaus van de politiek en de samenleving een streven naar nationale unie door, zonder dat de ‘traditionele’ partijen en drie grote ideologische opiniestromingen met elkaar versmolten of in

72 Brief van Broqueville aan Mercier, 29 juli 1914, met notities van Ch. Beyaert in bijlage: AAM, FM, III, Bisschoppenconferentie van 28-30 juli 1914.

elkaar opgingen. Dat ‘nationaal-unionisme’ of ‘neo-unionisme’⁷³ kan ons inziens gerust worden bestempeld als de wil van de dominante en decisieve figuren binnen de elites van de diverse politieke en levensbeschouwelijke subculturen van het land om niet alleen de nationale soevereiniteit en territoriale integriteit van de natie te herstellen, maar ook om het fundamentele constitutionele pact van 1830-1831 te bevestigen én te actualiseren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde kardinaal Mercier als leider van het morele verzet tegen de Duitse bezetter en als garant van de Godsvrede, een politiek-theologisch discours, dat als constitutioneel of juridisch patriottisme⁷⁴ kan worden geduid.⁷⁵ Naar aanleiding van de 75ste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid hadden de Belgische bisschoppen in 1905 eerder al getracht om het Belgisch patriottisch sentiment aan te wakkeren. Daartoe hadden ze op 30 juni 1905 een eerste herderlijke brief gepubliceerd.⁷⁶ Na het overlijden van Leopold II had kardinaal Mercier in 1910 al een hele herderlijke vastenbrief gewijd aan de deugd van de vaderlandsliefde.⁷⁷

73 DE GROOF (R.). ‘*Omnia instaurare in Christo*’. *Kerk, staat en onderwijs in België van 1830 tot 1919*, deel 5, p. 196-320. De term ‘neo-unionisme’ werd intussen nagevolgd in: DUMOULIN (M.), GERARD (E.), VAN DEN WIJNGAERT (M.), DUJARDIN (V). *NIEUWE GESCHIEDENIS VAN BELGIË. II. 1905-1950*. TIELT, LANNOO, 2006, p. 934-940.

74 We hanteren het begrip ‘constitutioneel patriottisme’ in de eerste plaats om de wending in het discours van de overheid van de Belgische kerk te duiden in functie van de mate waarin het episcopaat de constitutionele en de moderne politiek-juridische verworvenheden, rechten en vrijheden mobiliseerde, teneinde de belangen van het vaderland te verdedigen. Het is evident dat de patriottische loyaliteit van de Belgische kerk geconditioneerd was door de voordelen en vrijheden die ze in het Belgisch constitutioneel model genoot. De term *Verfassungspatriotismus* stamt van de Duitse politoloog Dolf Sternberger en duidt, kort samengevat, op de identificatie van de burger met de politieke cultuur en de grondwaarden van een democratische rechtsstaat.

75 DE GROOF (R.). De Belgische kerk versus een gespleten natie, p. 39-68.

76 Lettre Pastorale de S. EM. le Cardinal Archevêque de Malines et de NN. SS. Les Evêques de Belgique, adressée au clergé et aux fidèles à l’occasion de la célébration du soixante-quinzième anniversaire de l’Indépendance Nationale. In: ROUVEZ, A.-TH. 1906. *Le jubilé national de 1905. 75e anniversaire de l’indépendance de la Belgique. Compte rendu des fêtes et cérémonies qui ont eu lieu dans les villes et communes de Belgique à l’occasion du jubilé national*. Brussel: Vromant & Cie, p. 809-816.

77 *CEP Mercier*, I, p. 629-671. SIMON (A.). Le Cardinal Mercier et l’idée de patrie. In: *Sentiment national en Allemagne et en Belgique, XIXe-XXe siècles. Colloque des 25 et 26 avril 1963*. Brussel, Editions de l’Institut de sociologie de l’Université libre de Bruxelles, 1964, p. 13-21.

Vaderlandsliefde, zo stelt het mandement, is niet alleen een christelijke deugd maar zelfs een plicht. In zijn optiek zijn ‘vaderland’⁷⁸ en ‘vaderlandsliefde’ zeker geen synoniemen van ‘natie’ en ‘nationalisme’. In de herderlijke brieven, die kardinaal Mercier tijdens WO I publiceerde, werd dat onderscheid nog scherper gesteld.

Kardinaal Mercier profileerde zich na de Duitse inval als *Defensor Civitatis* en fungeerde als garant van de Godsvrede.⁷⁹ Toen Albert I op aandringen van Broqueville genoopt werd Antwerpen te verlaten en afscheid nam van kardinaal Mercier, die zelf weigerde om naar Nederland uit te wijken, vroeg de koning de kerkvorst om te fungeren als “le lien entre tous les Belges”.⁸⁰ Zich bewust van het gevaar van een annexatie van België door Duitsland en van de incorporatie van de Belgische kerk in een restrictief *Staatskirchentum* ontpopte Mercier zich niet alleen als promotor van een Belgisch constitutioneel patriotisme, maar zette hij zich systematisch af tegen de vernietiging van de volkenrechtelijke persoonlijkheid van België. Zijn veroordeling van het activisme en

78 Mercier definieerde het vaderland als volgt: “Het vaderland, in zijn samenvattende betekenis genomen, is de onafhankelijke grond waarop ons burgerlijk en staatkundig leven zich ontwikkelt, d.w.z. waarop personen en families, door dezelfde behoeften aangedreven en op zoek naar dezelfde economische, verstandelijke, zedelijke en godsdienstige hulpmiddelen, samen streven en wederzijds instemmen om zich onderling te helpen en te verdedigen, allen te gelijk, tegen de overweldiger. De Macht beheerst de vaderlandse eenheid, waakt voor haar duurzaamheid en geleidt haar werking, verzekert haar bestendigheid, haar ontwikkeling, en vestigt de nationale overleveringen.” Zolang zij die zending trouw blijft, is die Macht “een bron van leven en een beginsel van leiding” en uit dien hoofde oefent de Macht ten opzichte van de burgers een “waarachtig vaderschap” uit, “hetgeen de naam vaderland rechtvaardigt, en wederkerig ook een kinderlijke verering oplegt.” Die plicht van kinderlijke verering of vaderlandsliefde is een natuurlijke plicht, die door het evangelie en de kerk werd bevestigd en bekrachtigd.

79 Zijn rol tijdens de Eerste Wereldoorlog werd uitvoerig belicht in: AUBERT (R.). *Les deux premiers grands conflits du cardinal Mercier avec les autorités allemandes d'occupation*. Louvain-la-Neuve/Leuven, Université de Louvain, 1998, 351p.; MESEBERG-HAUBOLD (I.). *Der Widerstand Kardinal Merciers gegen die deutsche Besetzung Belgiens 1914-1918. Ein Beitrag zur politischen Rolle des Katholizismus im ersten Weltkrieg*. Frankfurt/M./Bern, Peter Lang, 1998, 400p.; HAAG (H.). Le Cardinal Mercier devant la guerre et la paix. In: *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1984, 3-4, p. 709-783; HAAG (H.). Les origines de la pastorale “Patriotisme et Endurance” du Cardinal Mercier. In: *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, Vol. XCIV, 1999, 2, p. 436-470.

80 SIMON (A.). *Le Cardinal Mercier*. Brussel, La Renaissance du livre, 1960, p. 129.

de bestuurlijke scheiding moet ook begrepen worden als intransigent verzet tegen de Duitse inmenging in de Belgische publiekrechtelijke orde: alleen het legitieme Belgische gezag was daarvoor bevoegd.⁸¹ Vóór de oorlog hadden de Belgische bisschoppen de identiteit van het Belgische vaderland ook al summier geduid door de koppeling van katholiciteit aan vrijheidsliefde. In zijn mandementen, die hij tijdens de oorlog zonder directe ruggespraak met zijn suffraganen en zonder voorafgaande goedkeuring van Rome publiceerde, ging Mercier veel verder. Zijn beroemde herderlijke brieven vormen een discoursief en doctrinair monument, waarin hij gestalte gaf aan een ethisch en juridisch of constitutioneel patriottisme, geschraagd door een christelijk civisme.⁸² Zijn Belgisch patriottisme contrasteert schril met het Duitse agressieve en militaristische hypernationalisme. Onder invloed van de oorlog maakte hij systematisch een nog strikter onderscheid tussen de concepten ‘vaderland’ en ‘natie’. In zijn herderlijke brieven bleef Mercier het Belgische *vaderland* als ‘mobiliserende mythe’ promoten en systematisch afzetten tegen de autoritaire, militaristische en rechtsschendende Duitse *natie*. Vrede, vrijheid en vaderland zijn drie begrippen, die in het pastoraal-patriottisch vertoog van Mercier consoneren met de themata van de geschonden politiek-territoriale soevereiniteit en de verkrachting van het Belgische constitutionele en het internationale recht. Tegenover de bezetter beled hij zijn patriottisch geloof “zoals Luther het zijne voor Karel V op de Wormser landdag had beleden.”⁸³ Van meet af verklaarde Mercier niet te twijfelen aan de morele overwinning van het Belgisch patriottisme. Ingaande tegen von Bissing, die als gouverneur-generaal aanspraak maakte op het uitoefenen van het exclusieve legitieme gezag in het bezette land, verklaarde Mercier: “Vous agissez comme si la Belgique était un pays conquis, elle est toujours en guerre; elle existe toujours. Ce sont ses lois et sa Constitution qui

81 Les vertus pastorales, p. 149.

82 *Un Évêque défenseur de la Cité. Lettres de S.E. le Cardinal Mercier au cours du martyre de la Belgique, 1914-1918*. Brussel, Action Catholique, 1919, 216p.

83 PIRENNE (H.). *Geschiedenis van België van het begin tot heden*. IV: Van de Revolutie van 1830 tot het einde van de eerste wereldoorlog. Brussel, La Renaissance du livre, 1954, p. 309.

la régissent et l'autorité occupante doit les respecter.”⁸⁴ Het refereren aan de Grondwet is wezenlijk aan Merciers patriotisme en markeert ook een wending in de houding van het episcopaat. Terecht stelde A. Simon over Mercier, wiens vader overigens een veteraan van 1830 was: “il entrait en plein de la conscience civique belge.”⁸⁵ De bisschoppen hadden de Grondwet lang ondergewaardeerd en er veiligheidshalve voor geopteerd om een soort katholieke natie in de schoot van de liberale, neutrale staat te creëren: “ils avaient tendance à n’aimer la patrie que si elle était catholique: ils semblaient ne pas se rendre compte qu’ils divisaient ainsi la Belgique.” Merciers patriotisme was “une expression de la volonté providentielle qui a voulu que les hommes vivent en société”, een door zijn geloof in de Voorzienigheid geïnspireerde samenlevingsbeschouwing.

Met zijn herderlijke kerstbrief *Vaderlandsliefde en Standvastigheid* werd kardinaal Mercier de Stem van België.⁸⁶ In dit meesterstuk sprak Mercier niet alleen de gelovigen maar ook de andersdenkenden rechtstreeks aan. Naast de spirituele begeleiding van de christenen doorheen de beproeving van de oorlog, werd het aaneensluiten van de hele bevolking via het cultiveren van een patriottisch samenhorigheidsg gevoel het hoofddoel van zijn apostolische actie. Zijn duiding van het ‘Vaderland’ moet beschouwd worden tegen de achtergrond van de gebeurtenissen sedert de Duitse inval. Mercier, die zich naar Rome had moeten begeven voor het conclaaf dat Benedictus XV zou verkiezen, had daar de verwoesting vernomen van Leuven, alsook de fusillades en de gruweldaden tegen weerloze kinderen, vrouwen en burgers. Bovenop de vernietiging van steden en dorpen, die uiteraard ook het cultuurhistorische patrimonium van de kerk zwaar had getroffen, lijstte de kardinaal de fusillades en deportaties op. Zuigelingen, noch ouderlingen waren van de executiedood gespaard gebleven. De brutale terreur had

84 SIMON (A.). *Le Cardinal Mercier*, p. 137-138. Zijn correspondentie met de Duitse gouverneur-generaal illustreert die consequent volgehouden opstelling, incident na incident: MAYENCE (F.). *La correspondance de S.E. le Cardinal Mercier avec le Gouvernement Général allemand pendant l’occupation 1914-1918*. Bruxelles/Paris, Dewit/Gabalda, 1919, 506p.

85 SIMON (A.). *Le Cardinal Mercier*, p. 117.

86 MERCIER (Cardinal D.-J.). *The Voice of Belgium. Being the war utterances of Cardinal Mercier*. London, Burns & Oats, 1917, 330p.

ook priesters en kloosterlingen dodelijk getroffen.⁸⁷ Mercier liet zeker niet na de oorzaken en gevolgen van de oorlog een religieuze duiding te geven. Maar de oorlog gaf de Belgen ook een les in patriottisme, die ze hard nodig hadden: “Des Belges en grand nombre usaient de leurs forces et gaspillaient leur temps en querelles stériles de classes, de races, de passions personnelles.” Mercier greep wel terug naar de definitie die hij in 1910 al had gegeven van het begrip Vaderland, maar verruimde de betekenis van het Belgisch ‘patriottisme’ als toewijding aan de openbare zaak, de *Res Publica*.⁸⁸ Het vaderland is eerst en vooral een gemeenschap van zielen, ten dienste van een sociale organisatie, die ten allen prijze moet verdedigd worden. Mercier benadrukte dat het christendom van het antieke patriottisme - het Grieks-Romeinse ideaal van belangeloze dienstbaarheid aan de stad en aan de Staat als hoogste natuurlijke deugd – een op de religieuze wet gebaseerde plicht had gemaakt: “La religion du Christ fait du patriotisme une loi: il n’ y a point de parfait chrétien, qui ne soit un parfait patriote.” Mercier maakte echter duidelijk dat een via het christendom gesublimeerde patriottisme ver af stond, en zelfs het tegendeel was, van de verafgoding van de almachtige staat.⁸⁹ Zijn veroordeling van onnipotent en militaristisch

87 Patriotisme et Endurance, Noël 1914. In: *Un Évêque*, p. 12-27; overzicht van verwoestingen, fusillades, en de namen van de terdoodgebrachte geestelijken: p. 16.

88 “Du coup, nous voici résolument conscient de notre patriotisme: c’est qu’il y a, en chacun de nous, un sentiment plus profond que l’intérêt personnel, que les liens du sang et la poussée des partis, c’est le besoin et, par suite, la volonté de se dévouer à l’intérêt général, à ce que Rome appelait « la chose publique » « Res Publica » : ce sentiment, c’est le *Patriotisme*.” *Patriotisme*, p. 19.

89 “Il n’est pas vrai que la patrie soit un dieu Moloch, sur l’autel de qui toutes les vies puissent être légitimement sacrifiées. La brutalité des mœurs païennes et le despotisme des Césars avaient conduit à cette aberration, - et le militarisme moderne tendait à la faire revivre, - que l’état est onnipotent et que son pouvoir discrétionnaire crée le Droit. Non, réplique la théologie chrétienne, le Droit c’est la paix, c’est-à-dire l’ordre intérieur de la nation, bâti sur la Justice. Or, la Justice elle-même n’est pas absolue que parce qu’elle est l’expression des rapports essentiels des hommes avec Dieu et entre eux. Aussi, la guerre pour la guerre est-elle un crime. La guerre ne se justifie qu’à titre de moyen nécessaire pour assurer la paix.” *Patriotisme*, p. 20.

etatisme ligt in de lijn van de uitspraken van Leo XIII⁹⁰, die het blinde nationalisme, de desastreuze bewapeningswedloop en de gewapende vrede in 1902 had veroordeeld, omdat die de broederlijke eenheid van de katholieke en christelijke volkeren bedreigde.⁹¹ Het ultimatum van 2 augustus had de Belgen als één man doen opstaan.

Het grootse patriottische elan, dat het kleine België had aangezet tot resolute weerstand in plaats van een louter verbaal protest tegen de Duitse agressor, werd ook in de geest van Mercier gestuwd door de seculaire vrijheidsliefde, de gehechtheid aan politieke autonomie, kortom, de constitutionele tradities, die samen met het katholieke geloof volgens de kerk deel uitmaakten van de Belgische nationale identiteit. Tegen het schenden van de door het Verdrag van London internationaal gegarandeerde Belgische onafhankelijkheid had België niet louter schijnbaar maar in geweten en metterdaad geprotesteerd. Mercier riep de Belgen nu op tot lijdzame standvastigheid: door de beproevingen van de oorlog en de bezetting tot het einde te dragen, zou het Belgische volk zijn bevrijding verdienen en zou de Belgische natie verrijzen. Mercier hoopte uiteraard op een religieuze regeneratie van België onder invloed van de oorlog. Zolang de Belgen in hun innerlijke trouw aan het vaderland standhielden, zou België nooit kunnen ten ondergaan. Mercier achtte het zijn pastorale plicht de Belgen op hun gewetensplicht tegenover de bezetter te wijzen: “Ce pouvoir n’est pas une autorité légitime. Et, dès lors, dans l’intime de votre âme, vous ne lui devez ni estime, ni attachement, ni obéissance. L’unique Pouvoir légitime en Belgique est celui qui appartient à notre Roi, à son gouvernement, aux représentants de la nation. Lui seul est pour nous l’autorité.

90 In 1894 had Leo XIII beklemtoond dat de christelijke eenheid van alle naties de garantie vormde van een reële universele vrede. Zie: Apostolische brief ‘Aan de Vorsten en de Volkeren der gehele wereld’ *Praeclara Gratulationis* van 20 juni 1894 over de hereniging van het christendom, In: *CEP Goossens*, III, Nr. 123, p. 71- 117. Zie ook: MINOIS (G.). *L’Eglise et la guerre. De la Bible à l’ère atomique*. Parijs, Fayard, 1994, p. 376-379.

91 *CEP Goossens*, IV, Nr. 23 ; Encycliek *Parvenu* a, 19 maart 1902: *CEP Goossens*, IV, Nr. 229, p. 693. Internationaal-politiek beschouwd beoogde Leo XIII de intensivering van de eucharistische devotie zonder twijfel ook om de innerlijke samenhang van de grote katholieke familie te versterken. De eucharistie werd immers ook gepromoot als universeel sacraal bindmiddel, het sacramentele medium bij uitstek om een ‘verbeelde gemeenschap’ met universele dimensie te construeren. Mercier appelleerde ook meer dan eens aan de universele christelijke broederliefde, bvb. in: Appel à la Charité, 2 août 1914. In: *Un Évêque*, p. 4.

Lui seul a droit à l'affection de nos coeurs, à notre soumission.” Uit zichzelf hadden de bestuursdaden van de bezetter geen kracht dan wanneer ze stilzwijgend en in het algemeen belang door het legitiem gezag werden geratificeerd. Waren de politiek-territoriale neutraliteit en onschendbaarheid geschonden, dan kon de Duitse bezetting nooit het voortbestaan van de soevereiniteit van België doen ophouden: “Des provinces occupées ne sont point des provinces conquises; pas plus que la Galicie n’est province Russe, la Belgique n’est province Allemande.” De gedeeltelijke bezetting van België was een feitelijke toestand die weliswaar moest worden ondergaan, conform de afspraken inzake de overgave en zonder burgerlijk verzet tegen het Duitse leger. De clerus kreeg de opdracht mee te waken over zowel de openbare orde als het peil van het patriottisme: “Persévérez dans ce ministère de paix qui est pour vous la forme la plus saine du patriotisme.”

Merciers patriottisme had niets gemeen met een primitief of vulgair nationalisme en oversteeg de gehechtheid aan het aardse vaderland. De oorlog zette Mercier ertoe aan de nietigheid van menselijke organisaties te contrasteren met de zichzelf verjongende katholieke kerk, die de grondslag vormde van de enige duurzame universele eenheid. Families, ondernemingen, instellingen, politieke partijen kennen slechts een zeer tijdelijk bestaan. Volkeren en rassen vermengen zich; koninkrijken en staten zijn vergankelijk.⁹² De kerk is daarentegen een goddelijk organisme, dat zich blijft uitbreiden en een universele capaciteit bezit om alle menselijke organisaties te doordringen en te assimileren. Dat de oorlog in feite een broedermoord tussen christelijke en katholieke naties was, maakte hem des te pijnlijker. De kerk vormde niet alleen een volmaakte maatschappij, maar opende het perspectief op een bovennatuurlijk vaderland: “Nous ne sommes pas créés pour demeurer sur cette terre, faisons donc monter nos aspirations vers la patrie à venir.” Naast het aanwakkeren van de patriottische vlam heeft Mercier niet nagelaten het fundamenteel universele karakter van de katholieke kerk te benadrukken, als bestemd om de hele mensheid in christelijke eenheid te verenigen.⁹³

92 Pie X et Benoît XV. La Papauté. (2 februari 1915). In: *Un Évêque*, p. 39.

93 Herderlijke brief van april 1915 over ‘La Dévotion au Christ et à sa divine Mère’ In: *Un Évêque*, p. 43-

Typerend voor Merciers transgressief apostolaat tijdens de oorlog, is ook een meer principieel ‘suprapolitieke’ opstelling, zoals blijkt uit zijn steun aan het Nationaal Hulp- en Voedingscomité (NHVC). Mercier engageerde zich ook resoluut als garant van de Godsvrede en promotor van een heus ‘neo-unionisme’. De oorlog was een verschrikking maar had ook aangezet tot magnifieke uitingen van broederlijkheid en solidariteit. Naast de opwelling van de internationale steun aan Belgische vluchtelingen en hulpbehoevenden bracht Mercier in april 1915 openlijk hulde aan de Belgische weldoeners en initiatiefnemers tot de oprichting van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité, die 1,5 miljoen Belgen van de honger hadden gered. In schrill contrast met de vooroorlogse polemieken en partijstrijd huldigde Mercier nu ook nadrukkelijk de liberalen Ernest Solvay, Adolphe Max en Emile Francqui naast de katholieken Jean Jadot en Emmanuel Janssen in zijn herderlijke brief van 1915.⁹⁴ Die openlijke hulde staat in schrill contrast met zijn herderlijke brief van 1912, waarin Mercier de goddeloze vrijdenkerij nog scherp had veroordeeld. In het teken van de Godsvrede had de kardinaal intussen ook de stopzetting van de publicaties en werking van de in 1909 heropgerichte Antivrijmetselaarsbond bevolen.⁹⁵ Op 21 juli 1916 beklemtoonde Mercier de noodzaak van de patriottische eendracht, van het handhaven van de politieke godsvrede, van het nationaal solidariteitspact, die deel uitmaakten van de morele grootheid van de Belgische natie.⁹⁶

Merciers aanmaningen tot patriottische broederlijkheid⁹⁷ moeten ook worden beschouwd in het licht van de wezenkwestie en de

94 *La Dévotion au Christ*, p. 57, voetnoot 1.

95 SIMON (A.). Mercier (Désiré-Joseph). In: *Biographie Nationale*, t. XXX, 1959, kol. 575-596.

96 *Pour nos soldats, Fête nationale 1916*, p. 105-106.

97 Mercier stelt de patriottische broederlijkheid op gelijke voet met het heroïsme van de frontsoldaten: *La Voix de Dieu*, (premier dimanche octobre 1916): In: *Un Évêque*, p. 114.

rol die kardinaal Mercier speelde om deze te pacificeren.⁹⁸ Het NHVC stond immers ook in voor de coördinatie van de wezenhulp en wilde deze zowel op een efficiënte en rationele wijze als in een geest van neutraliteit en onpartijdigheid organiseren. De kinderen wezenhulp opereerde echter onvermijdelijk in het ideologisch geladen caritatief-educatieve spanningsveld, waarin de Belgische kerk en katholieken traditioneel actief waren. De organisatie van de wezenhulp gaf in 1915-16 bijna aanleiding tot een heuse ‘wezenoorlog’ in de lijn van de ‘beste’ Belgische schoolstrijdtradities. Onder impuls van Woeste poogde het katholieke Werk voor de Wezen van de Oorlog onafhankelijk te opereren, teneinde zoveel mogelijk zielen van wezen te recupereren. Bij gebrek aan middelen kwam dit geïmproviseerde wezenwerk echter in de problemen. Met de hulp van de Brusselse katholieke advocaat Léon Delacroix kwam kardinaal Mercier tussen om de ‘wezenkwestie’ te beslechten. Het feit dat Mercier instemde om het tripartiete en neutraal-pluralistische Nationaal Werk voor de Oorlogswezen (NWO) als erevoorzitter te patroneren, getuigt van zijn transgressief politiek apostolaat tijdens de oorlog. De wezenkwestie illustreert hoe de principiële godsvrede praktisch werd georganiseerd en gehandhaafd. De oprichting van het NWO was een precedent in de organisatie van publiekrechtelijke structuren met het oog op de levensbeschouwelijke conflictbeheersing en -pacificatie. De kardinaal verkreeg van de tripartiete NHVC-top niet alleen de belofte om de katholieke wezenwerken onpartijdig te behandelen, maar kon zo ook de praktische toepassing van het non-discriminatiebeginsel afdwingen én het principe en het systeem van de gesubsidieerde vrijheid doen erkennen. De beslechting van de wezenkwestie via overleg tussen het NHVC en kardinaal Mercier illustreert hoe de ‘politieke’ spelregels van de pacificatiedemocratie al tijdens de oorlog kunnen worden gedetecteerd: zakelijke politiek,

98 Het NHVC stond in voor de coördinatie van de wezenhulp en opereerde in het ideologisch geladen caritatief-educatieve spanningsveld, hetgeen in 1915-16 bijna aanleiding gaf tot een heuse ‘wezenoorlog’. Die werd echter gepacificeerd door kardinaal Mercier met behulp van zijn vertrouwensman, de Brusselse katholieke advocaat Léon Delacroix. De wezenkwestie illustreert hoe de principiële godsvrede praktisch werd gehandhaafd en toont aan dat de ‘neo-unionist’ Delacroix tijdens de latere formatie van de regering van Loppem niet als een volslagen onbekende politieke nieuwkomer is opgedoken, maar zich sinds 1915-1916 had geprofileerd als een ‘prudent leader’. Zie: DE GROOF (R.). *‘Omnia instaurare in Christo’*, hoofdstuk 14, p. 232-273.

pragmatische verdraagzaamheid, toponverleg tussen de ‘politieke’ elites en zuilelites, evenredigheid, depolitiserings.⁹⁹ De rol, die de neo-unionistisch geïnspireerde katholieke Brusselse advocaat, Léon Delacroix¹⁰⁰, als vertrouwensman van de kardinaal speelde, maakt duidelijk dat deze als toekomstige formateur van de regering van Loppem helemaal niet ineens als een volslagen onbekende politieke nieuwkomer is opgedoken, maar zich sinds 1915-1916 profileerde als een ‘prudent leader’. Delacroix werd opgenomen in het politieke netwerk rond het NHVC, waar hij niet alleen Henri Jaspar leerde kennen, die ook minister werd in de regering van Loppem, maar ook werd opgenomen in de studiegroep Prins-Errera¹⁰¹.

Het staken van de politieke strijd en steriele passionele twisten was niet alleen ingegeven door de voelbare effecten van het bezettingsregime en de oorlogshorror aan het Frans-Belgische front. Dat Mercier zijn steun verleende aan de verbreding van de regering van nationale unie en de evolutie naar een consociatief regime, werd zeker gefaciliteerd door het feit dat de Belgische kerk geconfronteerd werd met een bezettingsregime, dat haar ruime constitutionele vrijheden drastisch inperkte. De bezetting deed de Belgische kerk het verschil tussen het Belgische en het Pruisische regime van kerk en staat immers aan den lijve ondervinden. Tijdens de eerste oorlogsmaanden waren een aantal priesters door de invaller gedood.¹⁰² De oorlog en de bezetting noopten kardinaal Mercier de politiek-juridische moderniteit te integreren in zijn vertoog ter instandhouding van het nationale soevereiniteitsethos, uiteraard mede in het belang van het voortbestaan van de Belgische kerk

99 LIJPHART (A.). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam, De Bussy, 1979 (3), p. 116-130.

100 Léon Delacroix (1867-1929), doctor in de rechten (ULB), was als stafhouder van de advocaten van het Hof van Cassatie een vooraanstaand advocaat. Hij was plaatsvervangend volksvertegenwoordiger (1906-1912) en had gezeteld als katholiek gemeenteraadslid van Elsene (1908-1911), samen met Dr. Léon Mercier, de broer van de kardinaal. Hij was overigens stichtend lid van het katholiek schoolcomité van Elsene en van het door Mercier opgerichte Katholiek Schoolverbond.

101 Beiden waren hoogleraar aan de ULB. Prins was voorzitter van de NHVC-Kinderafdeling.

102 Patriotisme et Endurance, Noël 1914. In: *Un Évêque*, p. 12-27; de namen van de terdoodgebrachte geestelijken: p. 16.

zelf. Op de 85ste feestdag van de nationale onafhankelijkheid van België daagde Mercier de bezetter uit door vervuld van patriottisch optimisme lyrisch vooruit te blikken op het nationaal centennium in 1930: dat zou de gelegenheid zijn waarop alle Belgen hun eed aan God en aan hun vrijheden zouden hernieuwen. “La concorde nationale s’allie, chez nous, à la fraternité universelle. Mais, au-dessus des sentiments de l’universelle fraternité, nous plaçons le respect du droit absolu, sans lequel il n’y a pas de commerce possible, ni entre les individus ni entre les nations.”¹⁰³

De ervaring van de Belgische kerk onder het Duitse bezettingsregime konden haar alleen maar sterken in de overtuiging dat het Belgische constitutionele regime een ‘providentieel’ model van kerk en staat vormde. Dat kon ze bij wijze van ultieme, symbolische beproeving ondervinden uit de klokkenkwestie. In september 1917 hadden al geruchten de ronde gedaan dat de militaire overheid van plan was de klokken van de Belgische kerken in beslag te nemen. Zonder de publicatie van een officiële beslissing terzake af te wachten had kardinaal Mercier in overleg met de bisschoppen van Namen en Luik gouverneur-generaal von Falkenhauzen laten weten dat de ontvreemding van de gewijde kerkklokken zou neerkomen op heiligschennis.¹⁰⁴ Von Falkenhauzen antwoordde eerder ontwijkend. Op 8 februari 1918 kondigde de bezetter het inventariseren van alle kerkklokken en -orgels af. Eens te meer protesteerde Mercier fors en ditmaal rechtstreeks bij kanselier von Hertling. Hij veroordeelde de maatregel niet alleen als de voorbode van de effectieve vordering van gewijde kerkelijke bezittingen én van de omsmelting van heilige, geconsacreerde cultusobjecten tot oorlogsmunitie, maar vooral als een opoffering van de rechten van God en van Jezus-Christus en van de vrijheid van de kerk aan het militair utilitarisme van de Duitse vijand. Had Mercier zich tevoren vooral als verdediger van het legitieme gezag, van de mensenrechten, van het internationaal recht opgeworpen, dan kwam hij nu in het bijzonder op voor de rechten en de absolute en onvervreembare vrijheid van de kerk, die haar door Christus zelf waren toegekend: “La Liberté de l’Eglise consiste en sa complète indépendance à l’égard de toute puissance séculière, non seulement dans le ministère de la Parole, dans l’administration des Sacrements,

103 Pour nos soldats, Fête nationale 1916. In: *Un Évêque*, p. 103-106.

104 Zie : L’inventaire des cloches et des orgues, 2 mars 1918. In: *Un Évêque*, p. 195-198 ; MAYENCE (F.). *La correspondance de S.E. le Cardinal Mercier*, p. 396-403.

dans les relations, dégagées de toute entrave, entre les divers degrés de sa divine hiérarchie; mais aussi dans la publication et l'application des ordonnances de sa discipline; dans la conservation et l'administration de son patrimoine temporel.”¹⁰⁵ De inbeslagname van de geconsecreeerde klokken, gezalfd met hetzelfde Heilig Chrisma dat ook wordt gebruikt bij doopsel, vormsel en bij de wijding van priesters, bisschoppen, kerken en altaren, werd als heiligschennis gebrandmerkt. Mercier herinnerde eraan dat de klokken ook een sacrale functie hadden: “la cloche est “sanctifiée par l'Esprit Saint” ... afin qu'à sa voix les fidèles reconnaissent la voix de l'Eglise, appelant ses enfants à se presser dans son sein.” De kardinaal verbood clerus en gelovigen mee te werken aan de requisitie van de klokken en zich medeplichtig te maken aan een profanatie: “nous trahirions l'Eglise et la Patrie, si nous commettons la lâcheté de nous laisser ravir, sans un acte de réprobation publique, un métal que l'ennemi convertira en engins de destruction destinés à porter la mort dans les rangs des héros qui se sacrifient pour nous.” Het omsmelten van cultusobjecten tot oorlogsmunitie zou daarenboven eens te meer een inbreuk vormen op de Conventie van Den Haag. In deze laatste publieke protestbrief tegen de Duitse bezetter verbond Mercier zijn aanspraak op de absolute vrijheid van de kerk aan zijn geloof in de uiteindelijke triomf van het Recht en het Vaderland, die niet door een wanhopige toevlucht tot materieel geweld, noch door passionele impulsen, maar met absolute zelfbeheersing en patriottische volharding moesten worden afgewacht.

Mercier ontwikkelde een meer verdiepte zin voor tolerantie en speelde een actieve rol om de evolutie naar een consociatief regime, gebaseerd op levensbeschouwelijke conflictbeheersing en de principiële erkenning van filosofisch pluralisme, te begeleiden en te ondersteunen. Zijn onwrikbare houding tegenover het Duitse gouvernement-generaal bezorgde Mercier niet alleen het kapitaal aan prestige, dat hem in staat stelde om het antiklerikalisme in te dijken, maar versterkte ook zijn gezag tegenover de eigen politieke achterban. In het najaar van 1915 was de kardinaal er samen met Broqueville van overtuigd dat het uur van een nationale politiek geslagen had.¹⁰⁶ Begin 1916 verklaarde hij tegenover Jules Van

105 L'inventaire des cloches et des orgues, 2 mars 1918. In: *Un Évêque*, p. 195-198.

106 Over de wending van Mercier naar de nationale unie: SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 142-143.

den Heuvel dat die evolutie zich reeds in de natie voltrokken had. Mercier onthaalde de uitbreiding van de regering van Le Havre met de liberale en socialistische partijleiders dan ook positief. Tegenover zijn dekens huldigde Mercier de ‘geest van welwillende onpartijdigheid’ die de leiding van het NHVC hem niet alleen in woorden maar ook in daden had bewezen.¹⁰⁷ Na de oorlog zou het bestand voor onbepaalde tijd moeten worden voortgezet met het oog op de nationale wederopbouw. Zijn steun aan de regering van nationale unie en het NHVC was echter verbonden aan de voorwaarde de katholieke belangen en verworven rechten en vrijheden op vlak van onderwijs, liefdadigheid en godsdienst strikt te respecteren. Uitingen van partizaan sektarisme en electorale berekeningen beschouwde Mercier als strijdig met de patriottische unie. Er mocht niet voor worden gecapituleerd. Hij bleef zijn patriottische aanmaningen wel paren aan de *fortitudo christiana*. Aan de rechten van God en zijn kerk mocht niet worden toegegeven. In geval van geschillen terzake in het kader van de hulpverlening, waarin de ziel van het kind of de rechten van katholieke families en hulpbehoevenden in het gedrang kwamen, moesten de dekens hun zaak voor het centraal comité van het NHVC gaan bepleiten. Indien nodig, zou de kardinaal persoonlijk tussenkomen. Mercier hoopte dat de patriottische verbroedering en nationale verzoening ook na de oorlog zouden voortduren en verdiepen, zich zouden internaliseren in de collectieve mentaliteit en tot minder scherpe persoonlijke tegenstellingen in de politieke strijd zouden leiden. De nationale leuze ‘Eendracht maakt macht’ was een echo van Christus’ oproep ‘Ut omnes unum sint’. Die eendracht omvatte in wezen zowel christenen als andersdenkenden. Inzake morele deugden als filantropie en patriottisme aarzelde Mercier zelfs niet te stellen: “Le christianisme n’en a pas le monopole. La nature n’en est pas incapable, et au surplus, les grâces surnaturelles ne sont pas exclusivement réservées aux membres de l’Eglise catholique.”¹⁰⁸ De morele deugzaamheid van andersdenkenden moest loyaal en met sympathie worden erkend en gewaardeerd. Deze citaten illustreren de wending die zich in Merciers houding had

107 Les vertus pastorales de l’heure présente. 29 janvier 1917. In: *Un Évêque*, p. 139-140.

108 Herderlijke brief ‘Courage, Mes Frères’, 11 février 1917. In: *Un Évêque*, p. 154-155.

doorgezet: “Les tendances politiques et partisans de son patriotisme et même de son apostolat se sont dissoutes dans son désir d’union sacrée; son patriotisme est devenu plus authentiquement humain.”¹⁰⁹ De kardinaal achtte een duurzaam bestand tussen de partijen zelfs noodzakelijk en verkoos een nationale uniecoalitie boven een zakenkabinet.

5. Religieuze regeneratie en de hoop op levensbeschouwelijke pacificatie: van nationale unie tot de eerste rooms-rode regering

Het is niet verwonderlijk dat kardinaal Mercier via het patriottisch elan ook het religieus gevoel hoopte te kunnen doen heropleven. Reeds op 11 augustus 1914 had Mercier zijn clerus gevraagd zich gezamenlijk te engageren om op de dag van de bevrijding van het grondgebied een publiek eerbetoon te bewijzen aan het Heilig Hart van Jezus.¹¹⁰ Het luiden van de klokken op 11 November 1918 markeerde de lang verhoopte triomf van de rechtvaardigheid van God. Mercier had tijdens de oorlog zowel de actuele heropleving van vaderlandsliefde en nationaal bewustzijn als het zekere geloof in de eindoverwinning van het recht geweten aan de inwerking van God en het Heilig Hart. Mercier was diep overtuigd van de samenhang tussen, enerzijds, de consecratie van de christelijke volkeren van de geallieerde naties door hun bisschoppen op 7 juni 1918 en de sedert april van dat jaar aanhoudende devotieoefeningen en communies ter ere van het Heilig Hart, en, anderzijds, de militair-strategische wending in het voordeel van de geallieerden vanaf 10 juni en hun contraoffensief vanaf 18 juli 1918.¹¹¹ Uit een eerste, oppervlakkige lezing van deze passage en andere herderlijke brieven zou men ras kunnen concluderen dat ze uiting gaven aan een primair nationalistisch-katholicisme. Zijn herderlijke brieven van tijdens en na de oorlog stellen echter continu de antithese voorop tussen het op het Recht gebaseerde Belgische patriottisme en het Pruisische fanatieke en militaristische nationalisme, dat materieel geweld had vergoddelijkt en Europa in een fatale en waanzinnige bewapeningswedloop had ge-

109 SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 142.

110 Au Clergé du Diocèse de Malines, 11 août 1914. In: *Un Évêque*, p. 7. Over deze devotie tijdens WO I: BECKER, A. 1994. *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire, 1914-1930*. Parijs: Armand Collin, p. 77-87.

111 Au lendemain de la Victoire, 11 février 1919. In: *Un Évêque*, p. 205.

stort.¹¹² Mercier hoedde zich ervoor het monopolie van de goddelijke gratie en de gunst van het Heilig Hart voor de Belgische natie op te eisen. Het spreekt vanzelf dat de oorlog meermaals geduid werd als het apocalyptisch gevolg van de verwijdering van de Europese en ook Belgische samenleving van God. Zeer treffend is ook dat Mercier de Grote Oorlog duidde als “un holocauste volontaire au service du droit éternel”¹¹³: naast alle gruwel, wreedheden en haat hadden honderduizenden levens zich opgeofferd aan “la sainteté du droit.”¹¹⁴ Van de oorlog en de herwonnen vrede verhoopte Mercier dan ook een religieuze en christelijke regeneratie van de hele wereld, die in België moest aanvatten met een grootse nationale en openbare dankbetuiging aan God en het Heilig Hart.

Daartoe had Mercier de bevolking reeds vanaf augustus 1914 opgeroepen in anticipatie op de restauratie van de nationale onafhankelijkheid. In *Vaderlandsliefde en Volharding* had Mercier, vertrouwend op de eindoverwinning van de geallieerden, de gelovigen in naam van het gehele episcopaat gevraagd zich te engageren om, na de bevrijding, de inspanningen te hernieuwen om de nationale basiliek te bouwen, die België aan het Heilig Hart had beloofd: “Aussitôt que le soleil de la paix luira sur notre pays, nous relèverons nos ruines, nous rendrons leur abri à ceux qui n’en ont plus, nous rebâtirons nos églises, nous réédifierons nos bibliothèques, et nous espérons bien mettre le couronnement à cette oeuvre de reconstruction, en élevant, sur les hauteurs de la capitale de la Belgique, libre et catholique, la Basilique nationale du Sacré-Coeur.”¹¹⁵ In zijn herderlijke vastenbrief van 1918 had Mercier afgekondigd dat de 50ste verjaardag van de consecratie van België aan het Heilig Hart (op 8 december 1868) zou gevierd worden op 7 juni 1918, de feestdag van het Heilig Hart¹¹⁶, terwijl alle kloostergemeenschappen zich moesten toeleggen om de devotie in hun eigen midden en in hun scholen en pensionaten te intensiveren.¹¹⁷

112 Au lendemain, p. 202-212.

113 Au lendemain, p. 207.

114 Au lendemain, p. 204.

115 Patriotisme, p. 27.

116 La leçon des événements, p. 194.

117 Aux Communautés religieuses du Diocèse de Malines, 31 janvier 1918. In: *Un Évêque*, p. 168-174.

De akkoorden van Loppem en de totstandkoming van de regering-Delacroix I consacrerden de ombouw van het majoritair, homogeen-katholiek regeringsstelsel tot een ideologisch-heterogeen multipartiet coalitiesstelsel, gekenmerkt door politieke compromisvorming en de erkenning van het levensbeschouwelijk pluralisme. Moest de katholieke partij het AES slikken, dan zou de kerk belangrijke voordelen verwerven, die veel meer waren dan een verzachtende pil. De consolidatie van het schoolbestand en de uitbreiding van de loonsubsidies aan het vrij lager onderwijs consacrerden de definitieve erkenning van het stelsel van gesubsidieerde onderwijsvrijheid, dat de kerk in staat zou stellen haar onderwijsaanbod in stand te houden en uit te breiden. Wat onmogelijk was gebleken tijdens de 19de eeuw en zelfs tijdens het 30-jarig homogeen-katholiek bewind, kon dankzij de nationale uniepolitiek wel worden gerealiseerd: de wet van juni 1921 op de vzw's stelde na een zeer beknopt parlementair debat een einde aan de kloosterkwesitie. Deze nieuwe rechtsfiguur bood de kerk, tal van religieuze gemeenschappen en vrije schoolcomités 90 jaar na de grondwettelijke afkondiging van de vrijheid van vereniging eindelijk de mogelijkheid om dit grondrecht onverkort uit te oefenen en hun onroerend patrimonium vrij en onbevoerd te beheren.

Uit zijn toespraak over de algemene toestand op de bisschoppenconferentie van 30 december 1918 – de eerste sinds juli 1914 – blijkt zeker dat Mercier niet enthousiast was over de 'prompte' toekenning van het AES en het aantreden van niet-katholieke ministers op sleutelposities, zoals justitie en koloniën.¹¹⁸ Kardinaal Mercier was echter niet geheel onwetend over de besluitvorming te Loppem. Zo respecteerde Delacroix het veto van de kardinaal tegen Henri Jaspar als minister van onderwijs.¹¹⁹ Delacroix had geparticipeerd aan de tripartiete politieke denkgroep rond de ULB-hoogleraren Prins en Errera rond het NHVC en had kardinaal Mercier hiervan op de hoogte gehouden. Mercier wist dus dat Delacroix een voorstander was van een globaal akkoord tussen de drie grote partijen over alle grote kwesties, zoals algemeen stemrecht

118 AAM, FM, III, 18, Map Bisschoppenconferentie 30 december 1918, Handgeschreven toespraak van Mercier, p. 1.

119 AAM, FM, 5 (oude nummering), Brief van Delacroix aan Mercier, 21 november 1918.

Jules Destrée

(Marcinelle, 21 augustus 1863 - Brussel, 3 januari 1936)

Jules Destrée was een Belgisch politicus en doctor in de rechten. Hij was actief in de Belgische Werkliedenpartij, de voorloper van de socialistische partij. Hij ging de geschiedenis in met volgende zinsnede uit zijn open brief aan koning Albert I:

« Sire, (...) Vous réglez sur deux peuples. Il y a en Belgique, des Wallons et des Flamands; il n'y a pas de Belges. »

Zijn vader was ingenieur in de chemische industrie in Marcinelle en Couillet en werd later professor. Jules zelf was een begaafd student die al op twintigjarige leeftijd doctor in de rechten werd aan de Université Libre de Bruxelles (ULB). Zijn jongere broer, Olivier-Georges, werd kloosterbroeder, eerst in Maredsous, later in de abdij van Keizersberg in Leuven. Naast zijn werk aan de balie, hing hij graag rond in de artistieke en literaire kringen van zijn tijd. Zo leerde hij de etser Auguste Danse kennen, wiens dochter Marie hij in 1889 huwde.

Hij begon ook aan een politieke carrière, en werd in 1894 als socialist (voor de BWP, Belgische Werkliedenpartij) verkozen in de Kamer van Volksvertegenwoordigers, waarin hij tot aan zijn dood zou zetelen.

Hij zou zich tot aan zijn dood blijven inzetten voor de Waalse zaak. In 1923 verliet hij weliswaar de “Assemblée wallonne”, waarvan hij in 1912 aan de wieg had gestaan, omdat die te weinig aandacht zou gehad hebben voor de Waalse arbeidersklasse. In 1929 ondertekende hij, samen met Camille Huysmans, het Compromis des Belges. Hierin werd het separatisme veroordeeld, de culturele autonomie van Vlaanderen en Wallonië aanvaard en een grotere autonomie voor gemeenten en provincies voorgesteld. Het Compromis kwam tegemoet aan de eis van Destrée om Vlaanderen tweetalig te houden, naast een eentalig Wallonië.

en de schoolkwestie.¹²⁰ Mercier was zich ten volle bewust van het feit dat de oorlog grote transformaties in de Europese samenleving zou teweegbrengen, waarop elk lid van de seculiere en reguliere clerus zich mentaal en spiritueel moest voorbereiden.¹²¹ Kortom, Mercier gaf zich terdege rekenschap van de onafwendbaarheid van het AES.¹²²

Mercier nam eerst en vooral aanstoot aan de officiële apostasie¹²³ ter gelegenheid van de Troonrede van Albert I voor de Verenigde Kamers op 22 november 1918 en het aantreden van de nieuwe regering. Albert I had daarin hulde gebracht aan iedereen die van ver of dichtbij mee de vrede had bewerkt. Mercier, die de zitting had bijgewoond, was gegriefd en had geleden onder het feit dat de koning met geen woord had gesproken over de Allerhoogste die als ‘Maître Souverain des événements’ de eindzege had bewerkt. Met geen woord had de koning hulde gebracht aan God, laat staan aan het Heilig Hart! Dat stond in schril contrast met de koninklijke toespraak op 4 augustus 1914, toen Albert I immers de hulp van God voor de redding van het vaderland had ingeroepen. Een openbare, koninklijke hulde aan God zou volgens Mercier hebben beantwoord aan de verwachting van ‘het publieke geweten’, daar iedereen zijns inziens, zelfs de niet-praktizerenden, de mysterieuze actie van God in de evenementen hadden gevoeld.

De kardinaal liet zich door de invoering van het AES en de teloorgang van de vooroorlogse meerderheid niet ontmoedigen. Op de bisschoppenconferentie ontvouwde Mercier daarentegen een ambitieus pasto-

120 AAM, FM, XIII, 160: Brief van Delacroix aan Mercier, 9 juni 1918, bijlage: kopie van een brief van Delacroix aan Prins, 8 juni 1918.

121 *La Vie du Chrétien*. (Brief aan de leden van de seculiere en reguliere clerus, 6 januari 1917) In: *Un Évêque*, p. 134.

122 Zie ook : *La leçon des événements*. (22 februari 1918) In: *Un Évêque*, p. 183.

123 De officiële apostasie van de staat en de publieke opinie had hij begin 1918 nog als grootste misdaad veroordeeld: “Les nations, aussi bien que les familles et les individus, sont la propriété de Dieu et doivent rendre hommage à sa Souveraineté. La nation n’est pas un informe assemblage d’unités juxtaposées ; elle est une organisation vivante, aussi réelle que les individus ; elle a une âme qui communique son souffle et ses énergies à toutes les cellules de l’organisme et les fait converger vers un but unique, dont tous les patriotes, cette fois, ont pris intimement conscience, l’unité, la conservation intégrale, la sauvegarde de la patrie. Or, tout ce qui a une réalité a Dieu pour premier Auteur et pour But suprême. Les nations doivent donc reconnaître et confesser la souveraineté de Dieu.” *La leçon des événements*, p. 184.

raal actieprogramma, waarvan de bouw van de nationale basiliek de bekroning moest worden.¹²⁴ Op 19 juni 1919 wijdde Mercier België vanop de hoogvlakte van Koekelberg en in aanwezigheid van Albert I haar opnieuw toe aan het Heilig Hart.¹²⁵ De oprichting van de basiliek werd op 15 oktober 1925 uiteindelijk aangekondigd via een gezamenlijke herderlijke brief.¹²⁶ De bisschoppen hoopten dat de basiliek zou klaar zijn tegen het nationale eeuwfeest in 1930, maar de bouw zou nog decennia duren. In het licht van de ingrijpende transformatie, die zich onder invloed van de Grote Oorlog had doorgezet in de verhouding tussen kerk, natie en massademocratie, laat de Nationale Basiliek van het Heilig Hart zich lezen als een stenen vertoog met een meervoudige religieuze, nationale en politiek-maatschappelijke betekenis: openbare hulde aan God; “*Deus caritas est*”; grootste oorlogsmemoriaal voor de gesneuvelden; symbool van de wederopstanding van het onafhankelijke België en van de ‘holocaust’¹²⁷ voor het internationaal recht; repliek op het AES en op de apostasie van de staat.

Enkele dagen na de goedkeuring van de schoolwet van 13 november 1919 grepen de eerste verkiezingen op basis van het enkelvoudig stemrecht plaats. De katholieke partij behaalde 38,7% van de stemmen, de liberalen 17,6% en de socialisten 36,6%. De katholieke partij viel bijgevolg in de kamer van 99 op 73 zetels, de liberale partij van 45 op 34 zetels, terwijl de BWP 70 zetels in de wacht sleepte en dus een winst van 30 zetels boekte. De verkiezingen van 16 november 1919

124 VANDENBREEEDEN (J.), DE PUYDT (R.). *Basiliek Koekelberg: art-deco monument = Basilique Koekelberg: monument art déco*. Tielt/Brussel, Lannoo/Racine, 2005.

125 De manifestatie, waaraan 200.000 man zou hebben deelgenomen, vond plaats in aanwezigheid van het hele episcopaat, de hoogste vertegenwoordigers van het wereldlijk gezag en de koninklijke familie.

126 CEP Mercier, V, Nr. 232.

127 Behalve in zijn herderlijke brief van 11 februari 1919 (Au lendemain, p. 207) duidde Mercier de geallieerde strijd nog eens als een ‘holocaust’ – in de zin van collectieve zelfopoffering – in zijn toespraak bij de ontvangst van de Franse oorlogspresident Raymond Poincaré op het Stadhuis van Brussel, op 8 mei 1921: “Cette victoire, nous la tenons, et les centaines de milliards dépensés, et les millions de vies immolées pour nous l’assurer et pour sauvegarder, du même coup, la prépondérance de la civilisation chrétienne sur le despotisme de la force brutale, forment l’holocauste le plus vaste, l’un des plus grandioses que l’humanité ait jamais consentis.” Toespraak van Mercier ‘8 Mai 1921. Raymond Poincaré à Bruxelles’, p. 3-4.

resulteerden in volkomen nieuwe krachtsverhoudingen tussen de drie grote partijen. De katholieke partij moest afstand doen van de portefeuille van Kunsten en Wetenschappen, waaronder het onderwijs sedert 1907 ressorteerde. Dit departement werd door de levensbeschouwelijk linkse partijen opgeëist en aan de BWP toegekend. Eind 1919 trad Jules Destrée zo aan als eerste socialistische minister van Kunsten en Wetenschappen en als eerste vrijzinnige onderwijsminister sinds 1884. Destrée behield de leiding van dit departement onder de twee laatste regeringen van nationale unie, namelijk tweede regering-Delacroix (2 december 1919 – 3 november 1920) en onder de regering-Carton de Wiart (20 november 1920 – 16 december 1921). Volgens de Linkerzijde diende de via de wet van 13 november 1919 gerealiseerde expansie van de staatssubsidies aan het vrij lager onderwijs nu gecompenseerd en gecompleteerd te worden door een versterking van de inspectie met het oog op een doeltreffende controle op de besteding van de subsidies en op de pedagogische, didactische en wetenschappelijke kwaliteitsbewaking van het vrije schoolnet.¹²⁸ Destrée stond dus voor de uitdaging om het Belgische onderwijssysteem in deze zin te moderniseren en te reorganiseren zonder echter afbreuk te doen aan de godsvrede en de nationale unie. Er stond nog een andere delicate kwestie op de agenda van Destrée. De Linkerzijde verwachtte immers dat er nu eindelijk werk zou worden gemaakt van de invoering van een cursus neutrale of lekenmoraal in het officieel lager onderwijs ter compensatie van de pas verhoogde loonsubsidies ten gunste van het vrij lager onderwijs. Socialisten en liberalen zagen in een cursus neutrale moraal een hefboom om het intern pluralisme van het officieel lager onderwijs te realiseren. Onvermijdelijk drong zich overleg op tussen Jules Destrée en kardinaal Mercier.¹²⁹

128 DE GROOF (R.), TYSSSENS (J.). De partiële pacificatie van de schoolkwestie in het politiek compromisproces na de Eerste Wereldoorlog (1918-1919). In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXVI, 1988/2, p. 268-295.

129 DE GROOF (R.). Het onderwijsbeleid van Jules Destrée als deelproject van de schoolpolitieke compromisvorming (1919-1921). In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XX, 1989, 1-2, p. 141- 180.

Destrées politiek profiel strookte ten zeerste met het ‘prudent leadership’ dat samen met de pacificatiedemocratie, het coalitiesysteem en de godsvrede zo kenmerkend zou worden voor het gewijzigde Belgische regeringssysteem na 1918. Vóór zijn investituur als minister stond Destrée al bekend als een gematigd en tolerant socialist en vrijzinnige. Hij onderhield relatief goede en ‘geprivilegieerde’ contacten met christelijke intellectuelen, prominente katholieken en kerkelijke personaliteiten. Zijn jongere broer, Olivier-Georges Destrée, was een gerenommeerd benedictijn, kunsthistoricus en dichter.¹³⁰ Ingetreden in de abdij van Maredsous was Dom Bruno onder-prior geworden van de Keizerberg-abdij te Leuven, waar kardinaal Mercier zijn retraites placht te houden. Destrée en kardinaal Mercier waren in februari 1916 al nauw met elkaar in contact gekomen, toen ze beiden op zending waren in Rome. Hun gemeenschappelijk patriotisme vormde een bindteken dat onderlinge concertatie en discreet overleg over onderwijsmateries sterk zou faciliteren. Tussen Destrée en de katholiek Henri Carton de Wiart bestonden niet alleen affiniteiten op literair en kunsthistorisch vlak, maar ook openlijke vriendschapsbanden, die de bereidheid tot politieke samenwerking en de gouvernementele cohesie bevorderden.¹³¹

Het ‘*prudent leadership*’ dat Destrée als minister van Kunsten en Wetenschappen aan de dag zou leggen kaderde niet alleen in het gewijzigd functioneren van het Belgisch regeringssysteem maar lag ook in het verlengde van de evolutie van de profilering van de BWP op politiek-religieus en levensbeschouwelijk vlak. Binnen de BWP had zich immers een opvallende trend doorgezet in de richting van het streven naar politiek-religieuze en schoolpolitieke pacificatie en conflictregeling, geaxeerd op de stelling dat godsdienst een privaatzaak is. Daarmee beoogde de BWP de stemmen van gelovige, christelijke kiezers aan te trekken. De bisschoppen bleven de gelovigen echter erop wijzen dat godsdienst geen loutere privaatzaak was en dat het openbare leven en de sociale orde niet alleen door de katholieke godsdienst moesten worden

130 Henri Carton de Wiart schreef een biografie over de broer van Jules Destrée : CARTON DE WIART (H.). *La vocation d'Olivier-Georges Destrée*. Parijs, Flammarion, 1931.

131 Over de opname van Destrée in zijn regering schreef Carton de Wiart : ‘Quant à Jules Destrée, je me réjouissais à la pensée de collaborer avec cet ami de toujours, qui apportait aux progrès de l’instruction publique et des beaux-arts une compétence reconnue et dépouillée de préoccupation sectaire.’ CARTON DE WIART (H.). *Souvenirs politiques. Tome II 1918-1951*, p. 56.

geïnspireerd, maar ook in functie van de christelijke zedenleer en de sociale leer van de kerk dienden te worden georganiseerd.

Aan de vooravond van de verkiezingen van 1925 en na de vorming van de eerste rooms-rode, “travallistische” regering Pouillet-Vandervelde spraken de Belgische bisschoppen zich tot tweemaal toe uit over de politieke toestand en meer in het bijzonder over de verhouding van de katholieke kerk tot het socialisme. Vóór de verkiezingen publiceerden de bisschoppen een gezamenlijke herderlijke vastenbrief onder de veelzeggende titel *Vrede en Broederliefde*. Het mandement kwam tot stand op basis van een ontwerp van kardinaal Mercier en na overleg met de andere bisschoppen. In de passage over vrede en broederliefde in de maatschappelijke betrekkingen werd ingegaan op de verhouding van christendom tegenover ‘economisch liberalisme’ en ‘materialistisch socialisme’. Marxisme en bolsjewistisch communisme werden uiteraard scherp veroordeeld. Alle politiek-ideologische verdeeldheid ten spijt had de patriottische consensus van 1914 bewezen dat politieke broedertwisten niet onvermijdelijk waren. De bisschoppen benadrukten dat een duurzame binnenlandse politieke vrede eerst en vooral gebaseerd moest zijn op een definitief akkoord over een aantal essentiële punten, gebaseerd op het grondwettelijk gelijkheidsbeginsel. In concreto eisten de bisschoppen de gelijke behandeling van vrije en officiële scholen door de openbare besturen op het vlak van subsidies. De toepassing van het Nederlandse model van school(subsidie)gelijkheid stond hen daarbij voor ogen als voornaamste hefboom om de politiek-maatschappelijke pacificatie in België te bewerken.¹³²

De vorming van de nieuwe regering verliep uiterst moeizaam en zou resulteren in een coalitie van de katholieke partij, en vooral de christendemocratische vleugel daarvan, met de BWP. Die coalitie werd geleid door de vader van de katholieke schoolwet van 1914, Prosper Pouillet. Camille Huysmans, die als Antwerps schepen van onderwijs, samen met burgemeester Frans Van Cauwelaert in het kader van hun “mystiek huwelijk” in 1921 op Antwerps niveau al een schoolpacificatie had bewerkt onder de vorm van een stedelijk subsidiegelijkheidscompromis, werd de nieuwe minister van onderwijs. Het samengaan van katholieken en socialisten noopte de kerkelijke overheid opnieuw tot een duidinggevende stellingname, teneinde een antwoord te geven op de gewetensvragen die

132 CEP Mercier, V, Nr. 225, p. 222-223, p. 274-275

katholieken aan hun geestelijke leiders stelden over de nieuwe coalitie. Alvorens uit te leggen waarom een dergelijk samengaan onvermijdelijk was gebleken, herhaalden de bisschoppen dat de fundamentele aard en strekking van het socialisme antigodsdienstig waren. Het vormen van een regering impliceerde hun inziens echter niet dat één van beide partijen afstand van eigen principes of programma had gedaan, maar slechts het aangaan van een tijdelijk samenwerkingsverband, dat, gelet op de kiesuitslagen van 5 april, het enig mogelijke was gebleken. De bisschoppen stelden niet alleen uitdrukkelijk dat niet alle socialisten antiklerikalen waren en dat ze oprecht konden menen dat godsdienst een privaatzak was. Op de passage “over het aangaan van een akkoord tussen katholieken en socialisten in de regering” volgde daarenboven een paragraaf, waarin het antisociaal karakter van het liberalisme werd veroordeeld. Die paragraaf opende met een opvallende zin die de kerkelijke veroordeling van het socialisme enigszins nuanceerde: “Alles is niet slecht in de socialistische beweging, zeer beminde Broeders, gelijk alles ook niet goed is wat buiten het socialisme staat.”¹³³ De onrechtvaardige miskenning van de arbeidersbelangen in de 19de eeuw was de schuld van het liberalisme, vervolgden de bisschoppen. Dat onbezonnen liberalisme, “waardoor ook sommige katholieken zich lieten verleiden”, was de bron van maatschappelijk onrecht en conflicten, stelden ze verder, eraan toevoegend: “Het socialisme handelde wel met tegen die ontwrichting der maatschappij, tegen dat werk van ’t liberalisme in te gaan; maar het is ten onrechte, dat het zich beroemt alleen die tegenwerking te leiden.”¹³⁴ De bisschoppen herinnerden aan de directieven van Leo XIII inzake de katholieke sociale werking en betreurden dat die door het socialisme vijandig werd onthaald. Een christelijk-sociale ordening van de maatschappij bleef uiteraard het ideaal en moest in een geest van katholieke eenheid worden nagestreefd. De genuanceerde openingszin over het socialisme maakte school en zou later worden geciteerd om het absolute antisocialisme van sommige katholieken te temperen en hen aan te zetten om het socialisme niet geheel af te wijzen maar de goede elementen in de katholieke sociale leer te integreren.¹³⁵

133 CEP Mercier, V, Nr. 229 (« Over de maatschappelijke werking uwer Bisschoppen »), p. 335.

134 CEP Mercier, V, Nr. 229 (« Over de maatschappelijke werking uwer Bisschoppen »), p. 336.

135 Zie bijvoorbeeld het overzichtswerk van de jezuïet BOIGELOT (R.). *L'Eglise et le Monde moderne. Capitalisme, Socialisme, Communisme, Réforme du Régime.* Paris/Tournai, Casterman, 1936, p. 86.

Over die passage en andere was wel overleg tussen kardinaal en sommige bisschoppen nodig geweest. Mgr Waffelaert van Brugge twijfelde op 15 augustus 1925 nog steeds aan de opportuniteit van het mandement en de interventie van het episcopaat.¹³⁶ De bisschoppen van Namen en Gent betuigden hun akkoord.¹³⁷ Mercier had overigens ook de term *démocratie chrétienne* door *l'organisation catholique de l'action populaire* moeten wijzigen om de conservatieve leden van het episcopaat over de streep te trekken.¹³⁸ *Le Peuple* onderkende de genuanceerde zin *Tout n'est pas mauvais dans le socialisme* als een rechtvaardiging van de sociale strijd van de BWP op concrete punten (lange werkuren, vrouwen- en kinderarbeid, ...). Het socialistische partijblad interpreteerde die zin als een toenadering van de kerkelijke overheid naar de democratische tendensen en als een toelating voor de christen-democraten om met de socialisten in de regering samen te werken.¹³⁹ Het mandement trok ook de aandacht van de buitenlandse pers.¹⁴⁰ De regering Pouillet-Vandervelde zou echter niet lang standhouden.

Op 20 december 1925 kondigde kardinaal Mercier, wiens gezondheids-toestand sterk was verslechterd door een maagtumor, zijn operatie aan. Op 6 januari 1926 werden hem de laatste sacramenten toegediend. Zijn overlijden werd op 23 januari aangekondigd.¹⁴¹ Op voorstel van de

136 Waffelaert had geen bijzondere opmerkingen op de tekst maar verkoos wel persoonlijk de zinsnede “*Tout n'est pas mauvais chez les socialistes*” in plaats van “*Tout n'est pas mauvais dans le socialisme*”. Waffelaert meende dat de publieke opinie de interventie van de bisschoppen niet meer verwachtte en vreesde dat de discussie onder de katholieken opnieuw zou oplaaien en de interne verdeeldheid bijgevolg ook. Brief van Waffelaert aan Mercier, 15 augustus 1925: AAM, FM, XVII, 77.

137 Brief van Heylen (die aandrong op een prompte publicatie) aan Mercier, 3 augustus 1925; Brief van Seghers aan Mercier: AAM, FM, XVII, 77.

138 De oorspronkelijke openingszin van het besluit van de herderlijke brief luidde immers: “*Car jamais la démocratie chrétienne n'est apparue aussi nécessaire qu'à l'heure présente*”. Een paar lijnen lager diende hij *la fière démocratie des chrétiens* dan weer te wijzigen in *la fierté de dévouement chrétien aux masses populaires*: zie het ontwerp van het mandement; AAM, FM, XVII, 77 (28 juli 1925).

139 Persknipsel “*Une lettre collective des Evêques. Elle traite du Socialisme, du Libéralisme et de l'Action sociale catholique.*” uit *Le Peuple* van 6 september 1925: AAM, FM, XVII, 77.

140 De herderlijke brief werd integraal gepubliceerd in *La Croix*, 11 september 1925, alsook in andere Franse kranten en in de Italiaanse krant *Il Popolo*: AAM, FM, XVII, 77.

141 CEP Mercier, V, Nrs. 235, 237 en 239.

socialistische minister van justitie Emile Vandervelde kreeg kardinaal Mercier op 28 januari 1926 een nationale begrafenis, die uitgroeide tot een massale rouwmanifestatie. Zonder twijfel was kardinaal Mercier erin geslaagd om, zowel dankzij het tijdens WOI verworven prestige als door zijn transgressieve apostolische opstelling tegenover de moderne wereld, de rechten en vrijheden van de kerk te consolideren en te versterken. Het systeem van gesubsidieerde vrijheid was niet alleen op onderwijsvlak verzekerd, maar ook door de wet van 1921 mede door het beleid van socialistische ministers geconsolideerd.

6. Papabile, ‘Paus van het Noorden’ en magnetisch kerklicht

Genoot hij reeds ruime internationale bekendheid door zijn wetenschappelijke en filosofische werken vóór 1914, dan verwierf kardinaal Mercier wereldfaam door zijn rol als weerstander tegen de Duitse bezetter tijdens de Eerste Wereldoorlog. Maar sedert 1906 was zijn bekendheid al in die mate blijven toenemen, dat men tijdens de zware ziekte van Pius X in 1913 aan hem dacht als mogelijke kandidaat voor het pausschap. De electorale triomf van de katholieke partij op 2 juni 1912 had zeker bijgedragen tot Merciers reputatie¹⁴², die echter zelf door de intriges van de integristen was geïsoleerd geworden.¹⁴³ Onder de kardinalen tekende

142 Kardinaal Rinaldini liet Mercier weten dat het telegram, waarin de katholieke verkiezingsoverwinning werd gemeld, door kardinaal-staatssecretaris Merry del Val met grote emotie en door Pius X vol lof werd onthaald: Kaartje (S.d.) en brief (26 juni 1912) aan Mercier: AAM, FM, XVI, 9.

143 Door zijn interventies in Rome ten gunste van sommige geïsoleerde priester-geleerden en door zijn persoonlijke, soms openlijke blijken van sympathie voor de slachtoffers van de intellectuele politiek van Pius X en van excessieve, integristische verdachtmakingen, nam Mercier het reële risico zelf het mikpunt van de integristische reactie te worden. Zo werd hij zich mettertijd - in de loop van 1912-1913 - bewust van het feit dat hijzelf ook geïsoleerd werd. Het is nadien bekend geworden dat Mgr. Benigni, hoofd van het *Sodalitium pianium*, ook aan zijn geheime contactpersoon in België, de Gentse advocaat A. Jonckx, een lijst met kardinalen, katholieke intellectuelen en andere personaliteiten had gegeven waarin de naam van kardinaal Mercier voorkwam met de vermelding: “Mercier (Malines): louche, connu comme lié avec tous les traîtres de l’Eglise”. In augustus 1913 werden alle kardinalen geëvalueerd in een Italiaanse periodiek op hun kansen om paus te worden. Mercier werd daarin in dezelfde bewoordingen getypeerd. Deze zware, ondergrondse beschuldiging tegen Mercier was bijna zeker ook te wijten aan zijn steun aan de christen-democratische beweging of het ‘sociaal modernisme’, zoals dat door pater Rutten werd belichaamd. POULAT (E.). *Intégrisme et catholicisme intégral*, p. 330; zie ook de verschillende artikels van Roger AUBERT.

zich een strekking af, die streefde naar het herstel van de interne rust na de antimodernistische terreur, terwijl sommigen meenden dat een niet-Italiaanse kardinaal misschien gemakkelijker een oplossing van de Romeinse kwestie zou bereiken en de politiek-religieuze kwesties, die zich in tal van landen stelden, zou kunnen pacificeren. Pius X herstelde echter en toen hij enkele weken na het uitbreken van de oorlog verzwakt en op tachtigjarige leeftijd op 20 augustus 1914 stierf, bood de internationale context geen ruimte meer om een paus buiten Italië te zoeken, terwijl Merciers reële kansen door zijn conflict met de Duitse en Oostenrijkse bisschoppen voorbij waren.¹⁴⁴

De aartsbisschop van Bologna, della Chiesa, die na Pius X onder de naam van Benedictus XV aantrad, noemde Mercier in januari 1914 “sans doute la figure la plus digne du Sacré Collège.”¹⁴⁵ Della Chiesa, die pas enkele maanden kardinaal was, werd tijdens het conclaaf na de dood van Pius X uiteindelijk zelf tot paus gekozen. Tijdens dat conclaaf had zich echter een tweekamp afgespeeld en was kardinaal Serafini, de kandidaat van de antimodernistische hardliners, tegenover della Chiesa komen te staan. Kardinaal Mercier zette zich resoluut af tegen de “intriganten”, die zich aan de macht wilden blijven vastklampen. Mercier vertrouwde aan zijn dagboek toe hoezeer hij Pius X in zijn hart had gedragen. Maar na diens overlijden hielden de tegenstanders van de integristen en hun methodes zich niet in om forse kritiek te uiten op de regering van Pius X en de curiekardinalen van de harde lijn (De Lai, Pompili en Merry del Val). Serafini bewam op 2 september 1914 24 stemmen achter zijn naam. Della Chiesa lag nog iets voor en had zich voorgenomen een verklaring

144 In 1913 manifesteerde zich te Rome een stroming ten gunste van de verkiezing van een niet-Italiaanse paus. Die zou dan wel noodzakelijkerwijze afkomstig moeten zijn uit een klein land. In dat verband dacht men aan twee markante kardinalen uit de Lage Landen: Mercier uit België en Van Rossum uit Nederland. Nadat de regering op de hoogte was gebracht, spande regeringsleider de Broqueville zich in om de steun van de Franse en Oostenrijkse kardinalen te verkrijgen voor Mercier. Na het overlijden van Benedictus XV was op het conclaaf van 1922 niet echt meer sprake van Mercier, omdat hij door zijn houding tijdens de oorlog vele kardinalen van zich had vervreemd. Zie: SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 76. R. Boudens signaleerde in dit verband dat de Belgische ambassadeur te Rome, baron de Gaiffier d’Hestroy, in april 1913 meldde dat de naam van kardinaal Mercier circuleerde als mogelijke toekomstige paus, ook al schenen zijn reële kansen niet zo groot. BOUDENS (R.). *Kardinaal Mercier en de Vlaamse Beweging*. Leuven, Davidsfonds, 1975, p. 9.

145 SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 76.

af te leggen, waarin hij de kardinalen-electoren wilde oproepen om op Serafini te stemmen. Gasparri legde de tekst van de verklaring echter voor aan Mercier, die Gasparri ertoe bewoog om della Chiesa af te raden de verklaring af te leggen. Daarop zag della Chiesa daar inderdaad van af, zodat hij op 3 september tot paus werd verkozen.¹⁴⁶ Kardinaal Gasparri, de gewezen staatssecretaris van Pius XI en Pius XII, zou tijdens het getuigenverhoor voor de zaligverklaring van Pius X opmerken dat kardinaal Mercier het integristisch verklikkingssysteem ten zeerste afkeurde en alleen al de idee dat Pius X een dergelijke beweging had kunnen steunen, vreselijk vond.¹⁴⁷

Benedictus XV beoogde de rust te herstellen na de antimodernistische terreur onder Pius X. In zijn eerste encycliek, *Ad beatissimi* (1 november 1914), veroordeelde Benedictus XV het integrisme, terwijl de nieuwe paus ook via zijn benoemingspolitiek in de Curie een einde stelde aan de ketterjacht. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bezorgde de nieuwe paus overigens andere zorgen. Van zijn kant bracht Mercier na het overlijden van Pius X in zijn herderlijke vastenbrief van 1915 over het pausdom wel nog openlijk hulde aan Pius X en onderschreef hij opnieuw de veroordeling van het modernisme, maar hij trok vooral van leer tegen het integrisme.¹⁴⁸ Volgens Mercier had Pius X het christenvolk gered van het gevaar van niet één ketterij, maar van alle, tot een arglistig mengsel versmolten ketterijen. Mercier liet wel genuanceerd uitschijnen dat zijn 'kloekmoedige' aanpak in de praktijk en qua me-

146 AUBERT (R.). Le cardinal Mercier aux conclaves de 1914 et de 1922. In: *Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques*, 2000, 6e série, Tome XI, p. 165-236; MELLONI (A.). *Das Konklave - die Papstwahl in Geschichte und Gegenwart*. Freiburg/Basel/Wien, 2002, p. 84-87; http://www.bautz.de/bbkl/s/s2/serafini_d.shtml.

147 BOUDENS (R.). *Kardinaal Mercier en de Vlaamse Beweging*. Leuven, Davidsfonds, 1975, p. 268.

148 "Pius X en Benedictus XV. Het Pausdom." Herderlijke vastenbrief van februari 1915. In: *CEP*, III, Nr. 119, p. 162-163. Van dit mandement verschenen ook Engelse en Italiaanse vertalingen, die werden uitgegeven te New York en Rome: 'Essai de bibliographie.' In: *Le Cardinal Mercier (1851-1926)*. Brussel, Edition Louis Desmet-Verteneuil, 1927, p. 355.

thodes de wereld soms verwonderde en zelfs beangstigde.¹⁴⁹ Mercier stelde dat Pius X in de strijd tegen het modernisme voorzichtigheid en vastberadenheid aan de dag had gelegd. Hij had zich echter niet laten verleiden door het ‘gefleem’ van de hervormers, die ernaar streefden de kerk nieuw bloed in te spuiten en ervan droomden haar, ‘naar de grillen en de dwalingen van het hedendaagse protestantisme en rationalisme’ een nieuwerwets voorkomen te geven en te ‘moderniseren’. Mercier gaf ook aan dat Pius X volgens een beraamd plan systematisch was te werk gegaan en dat hij de integrale uitvoering daarvan ‘met soms zelfs ontstemmende wilskracht en standvastigheid’ had voortgezet. Enigmatisch - doelde Mercier op zichzelf, daar hij zich spiritueel en pastoraal sterk met Pius X verbonden voelde? - voegde Mercier eraan toe dat de paus daarbij soms personen had geraakt “die hem het dierbaarst waren.”¹⁵⁰ Had Mercier veel lof voor de grootheid, de prompte daadkracht en de doeltreffendheid waarmee Pius X het modernisme had bestreden¹⁵¹, dan spaarde hij zijn kritiek niet voor de excessen van

149 Lijf aan lijf had Pius X tegen het modernisme gestreden: “Had de Kerk, bij het opstaan van Luther en Calvijn, eenen Paus gehad van Pius den Tiende’s gehalte, wie weet of het Protestantisme het derde van het christelijke Europa aan het gezag van Rome zou ontrukkt hebben.” : “Pius X en Benedictus XV. Het Pausdom.”, p. 162.

150 Deze passage luidt als volgt: “Eenmaal zijn plan beraamd, zette de Paus, in hoofdzaak en bijzonderheden, bij middel van wereldbrieven en beslissingen, op het gebied van de leering en van de tucht, in de wetenschappelijke werken, in de drukpers, in de letterkunde, in het onderwijs bij de Seminariën en de Hoo-gescholen, ja tot bij de lieden die hem het dierbaarst waren, - zette de Paus er, met soms ontstemmende wilskracht en standvastigheid, de volkomen uitvoering van voort.” Zie: “Pius X en Benedictus XV. Het Pausdom.”, p. 162.

151 R. Aubert verwees wel naar passages van herderlijke brieven van Mercier, waarin hij de krachtdadige aanpak van het modernisme bijtrad, maar niet naar zijn expliciete veroordeling van de integristen. Aubert verwees ook niet letterlijk naar de tekst van de herderlijke vastenbrief van 1915 over Pius X en Benedictus XV, maar naar de commentaren die Mercier er zelf bij maakte, onder andere in zijn toespraak voor de seminaristen in 1915, en waarbij Mercier de “providentiële” bestaansreden van de integristische reactie onderstreepte. AUBERT (R.). *Le cardinal Mercier et le Père Laberthonnière*, p. 208, voetnoot 26.

de katholieke integristen.¹⁵² Mercier verheugde zich over het optreden van Benedictus XV, die de zaken ‘met een gezagvollen wenk’ ‘op hun juiste standpunt’ had gebracht. Hij citeerde de passage van diens eerste encycliek *Ad beatissimi Apostolarum* van 1 november 1914, waarin de nieuwe paus de veroordeling van het modernisme had herhaald en bekrachtigd, maar tevens in enkele regels ‘het doodvonnis tegen het twiststokkend integrisme’ had uitgesproken.¹⁵³

Benedictus XV, die het niveau van de seminaries en het katholiek hoger onderwijs wilde opkrikken, heeft Mercier in 1916 willen benoemen tot prefect van de Congregatie van Seminaries en Universiteiten. Omwille van de oorlog en zijn gehechtheid aan zijn aartsbisdom weigerde Mercier echter, maar ei zo na was hij als Curiekardinaal ‘le ministre mondial des études supérieures catholiques’ geworden.¹⁵⁴ Mercier nam vanaf

152 De passage luidde als volgt: “Wij zullen niet loochenen, dat in zekere katholieke landen, met name in Italië en Frankrijk, de strijd tegen het Modernisme sommige onstuimige karakters, machtiger overigens met het woord dan metterdaad, deed vervallen in heftige, arglistige en persoonlijke pennetwisten. Het scheen, dat het belijden van het katholiek geloof niet meer kon volstaan aan die ongeoevende voorvechters der ware leer, en dat men, om aan den Paus volkomener te gehoorzamen, over het gezag der bisschoppen heen moest stappen. Geenszins daartoe gemachtigde lieden zoo ze waren, spraken zij, in bladen en vlugschriften, den banvloek uit tegen alwie niet goedwillig een smadelijk verdrag sloot met hun zoogenoemd “integrisme”. De rechtschape zielen voelden zich allengs gestoord in den eenvoud van hun geloof; de meest rechtgeaarde lieden leden in het geheim.” “Pius X en Benedictus XV. Het Pausdom.”, p. 164.

153 “Deze, zegt de Paus, deze is de aard van het katholiek geloof, dat er niets kan bijgevoegd, niets van afgenomen worden: ofwel bezit gij het heel en gansch, ofwel in het geheel niet. (...) Om het catholicisme te belijden is het niet noodig nadere bepalingen bij te brengen; het volstaat iedereen te zeggen: *Christianus mihi nomen, catholicus cognomen*. Het voornaamste ligt hierin, dat hij metterdaad toone dien naam met oprechtheid te dragen.”: “Pius X en Benedictus XV. Het Pausdom.”, p. 165.

154 Sommige auteurs zagen in het voorstel van Benedictus XV een manier om de ‘kardinaal-weerstander’ te neutraliseren. Die auteurs geven zich echter onvoldoende rekenschap van de rol die Mercier tijdens de modernistische crisis heeft gespeeld, alsook van het feit dat hij in de ogen van Benedictus XV de perfecte man was om deze Congregatie, die hij na zijn aantreden had gereorganiseerd en waarvan de prefect in 1916 kwam te overlijden, verder uit te bouwen, te perfectioneren en te moderniseren. Volgens het getuigenis van J. Van den Heuvel, die tijdens de oorlog Belgisch ambassadeur was bij de Heilige Stoel, zou Benedictus XV Mercier niet onmiddellijk, maar pas na de oorlog naar Rome hebben willen halen en zou hij Mercier gevraagd hebben om voorlopig aan de algemene instructies van de congregatie mee te werken. Zie: VAN DEN HEUVEL (J.). *Le grand citoyen (1906-1914)*. In: *Le Cardinal Mercier (1851-1926)*. Brussel, Edition Louis Desmet-Verteneuil, 1927, p. 109.

Kardinaal Mercier

Als Kerkvorst speelde Kardinaal Mercier een belangrijke rol - ook internationaal - binnen de Katholieke Kerk. Zo was hij in 1921, 1923 en 1925 voorzitter van de Mechelse Besprekingen, een initiatief van Lord Halifax waar de mogelijkheid werd onderzocht van een Hereniging van de Anglicaanse met de Rooms-Katholieke Kerk. Ook zijn Wijsgerige Geschriften oefenden een grote, vernieuwende invloed uit op de Katholieke Filosofie.

1916 deel aan de werkzaamheden van de Congregatie van Seminaries en Universiteiten, waar hij opviel door zijn tolerante en toekomstgerichte opstelling.¹⁵⁵ Mercier werd ook wel eens de ‘Heilige Vader van het Noorden’ genoemd.¹⁵⁶ Opinieleiders meenden dat hij de kwaliteiten

155 SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 98-99, p. 105. Mercier was voorstander van de versterking van de apostolische bevoegdheid van de bisschoppen op het vlak van de leiding van de studies in hun diocesane seminaries. Zo zouden zij ook gemakkelijker op de lokale intellectuele noden kunnen inspelen. Hij ijverde op het einde van zijn episcopaat ervoor de Belgische seminaries en de Universiteit van Leuven te vrijwaren van een soort schoolinspectie die men zich te Rome had voorgenomen. Het zou de moeite lonen de rol van Mercier in de Congregatie van Seminaries en Universiteiten verder te onderzoeken.

156 SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 104; BOILEAU (D.A.). *Cardinal Mercier*, p. 182.

van een opperherder had.¹⁵⁷ Zijn apostolische actie overschreed de grenzen van zijn bisdom en in het buitenland werd zijn gehoor steeds groter. Mercier werd frequent uitgenodigd om lezingen in het buitenland te geven of door buitenlandse bisschoppen om advies gevraagd. Tijdens en na de oorlog ondernam hij verschillende ‘diplomatieke’ initiatieven, waardoor hij in contact trad met antiklerikalen in de Franse en Italiaanse regeringen om respectievelijk de politiek-religieuze kwestie en de schoolkwestie in Frankrijk en de Romeinse kwestie te bespreken en te helpen op te lossen.¹⁵⁸ Mercier is ook beroemd geworden door de Gesprekken van Mechelen met de anglicanen in de jaren 1920 en door

157 Zie het getuigenis van Don Ernesto Vernesi: VERNESI (E.). *Le Cardinal Mercier et l'Italie*. In: *Le Cardinal Mercier (1851-1926)*. Brussel, Edition Louis Desmet-Verteneuil, 1927, p. 210-211.

158 SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 112-113. Tijdens zijn verblijf in Rome in 1916 nam Mercier contact op met de Franse minister A. Briand om de religieuze toestand van Frankrijk te bespreken, evenals de terugkeer van de Franse geestelijken en het herstel van de diplomatieke betrekkingen tussen Frankrijk en het Vaticaan. Briand was uit Parijs vertrokken met de bedoeling om Mercier te ontmoeten. Hiervoor had hij het akkoord van de andere ministers, met inbegrip van Combes. Briand verklaarde zich akkoord om de geestelijken opnieuw toe te laten, maar benadrukte dat de publieke opinie het herstel van diplomatieke betrekkingen met het Vaticaan niet gunstig gezind was. Mercier bood hem aan om via de Belgische ambassade bepaalde Franse godsdienstige aangelegenheden officieus te behandelen. Mercier stelde ten behoeve van de paus een rapport op over zijn gesprek met Briand. (Zie hierover ook: VAN ZUYLEN (P.). *Le Cardinal Mercier à Rome pendant la première guerre*. In: *Revue Générale Belge*, juli 1951, p. 380-389). G. Lepointe gaf de context weer van Briands diplomatiek initiatief van februari 1916, maar wist blijkbaar niet af van het onderhoud tussen Briand en Mercier, zie: LEPOINTE (G.). *Les rapports de l'Eglise et de l'Etat en France*. Parijs, Presses Universitaires de France, 1960, p. 120. Mercier kwam nog na de oorlog, in 1919, tussen bij Clémenceau, zij het onverrichterzake. Na de oorlog maakte de Heilige Stoel gebruik van de goede diensten van kardinaal Mercier en van diens internationaal prestige, teneinde een oplossing voor de Romeinse kwestie te vinden. Merciers poging om een principiële akkoord tussen de Heilige Stoel en de Italiaanse regering af te sluiten bleef echter zonder gevolg door het ontslag van de Italiaanse regering-Orlando op 15 juni 1919. Pas in 1929 werd de kwestie opgelost door de Akkoorden van Lateranen. Zie: AUBERT (R.). *Le cardinal Mercier et la Question romaine en 1918-1919*. In: HENDRICKX (J.-P.), PIROTTE (J.), COURTOIS (L.) (Eds.). *Le Cardinal Mercier*, p. 249-279.

zijn pogingen tot toenadering met de andere christelijke kerken.¹⁵⁹ Vanaf 1920 zat Mercier de zittingen van de *Union internationale d'études sociales* te Mechelen voor.

Mercier bleef ook na 1918 'une espèce de magnétisme divin' uitoefenen.¹⁶⁰ Ook op de jonge katholieke filosoof Jean Guitton maakte Mercier een onuitwisbare indruk: "Jamais je n'ai eu en face d'un autre évêque l'impression de me trouver devant un chef de cité, un défenseur de la civilisation, des droits de l'homme. Il me semblait qu'à côté du pontife romain il existait un pôle "magnétique", indépendant et solitaire."¹⁶¹ Volgens Guitton kondigden de Gesprekken van Mechelen het Tweede Vaticaans Concilie aan en heeft kardinaal Mercier de latere Johannes XXIII zeker geïnspireerd. Toen kardinaal Mercier, op 4 mei 1906, dus kort na zijn aantreden als aartsbisschop, op bezoek was bij zijn vriend, Mgr. Radini-Tedeschi, werd hij in Bergamo rondgeleid door diens jonge secretaris, don Angelo Roncalli.¹⁶² Die zou Mercier steeds blijven bewonderen.¹⁶³

159 Mercier genoot na zijn verblijf te London tijdens de oorlog en na zijn bezoek aan de Verenigde Staten in 1919 van een groot prestige bij de anglicanen en de protestanten. Vanuit Engeland werd in 1921 een beroep gedaan op Mercier om voorbereidende gesprekken te patroneren, teneinde de weg te effenen voor een toenadering van katholieken en anglicanen in Groot-Brittannië en een toenadering van de anglicaanse kerk tot Rome. In oktober 1921 werd tussen Mercier, Halifax en Portal afgesproken dat katholieke en anglicaanse theologen zouden bijeenkomen te Mechelen, teneinde te pogen om een "union en corps" te bereiken. In de Romeinse Curie heerste aanvankelijk wantrouwen. De eerste bijeenkomst te Mechelen vond plaats in december 1921. In november 1922 keurde de kardinaal-staatssecretaris de gesprekken goed, op voorwaarde dat ze de Heilige Stoel niet zouden binden. In maart en november 1923 volgden de tweede en derde gespreksronde. Mercier maakte de draagwijdte ervan duidelijk in zijn herderlijke brief van januari 1924. Daarna ontving Mercier aanmoedigende signalen van nuntius Micara en van de Heilige Stoel. In zijn laatste brief, die Mercier vlak voor zijn dood schreef aan de aartsbisschop van Canterbury, drukte hij zijn laatste wens, 'ut unum sint', uit. Na zijn dood volgde er echter nog maar één bijeenkomst. Over het verloop van de Gesprekken van Mechelen, zie: SIMON (A.). *Le cardinal Mercier*, p. 105-112.

160 De uitdrukking, die Merciers invloed en uitstraling tijdens de oorlog typeerde, is afkomstig van Mgr S. Nicotra, die eind 1918 nuntius in Brussel werd. Zie zijn getuigenis over Mercier in: *Le Cardinal Mercier (1851-1926)*. Brussel, Edition Louis Desmet-Verteneuil, 1927, p. 186.

161 Hij deed het relaas van het onderhoud met kardinaal Mercier in: GUITTON (J.). *Un siècle, une vie*. Paris, Editions Robert Laffont, 1988, p. 236-237.

162 Zie Appendix III. 'Cronologia' in: Capovilla (L.F.). *Giovanni XXIII. Quindici letture*. Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1970, p. 522.

163 HEBBLETHWAITE (P.). *John XXIII. Pope of the Century*. Continuum International, 2000, p. 37-38, p. 261, p. 269, p. 281.

Kardinaal van Roey en het rexistisch avontuur

Joseph Kempeneers

Op vrijdag 4 juni 1982 zond de B.R.T. in de reeks “De Nieuwe Orde” in België als vijftiende aflevering “De Kerk past zich aan” uit. Zij was gewijd aan de “Nieuwe Orde der dingen”. In die aflevering ging het in het bijzonder over kardinaal van Roey¹ aan wie men zijn afwachtende houding tijdens de Tweede Wereldoorlog en zijn onvoorwaardelijke trouw aan koning Leopold III verweet.

In de uitzending zinspeelde Maurice De Wilde dikwijls op twee gebeurtenissen, m.n. “de Nieuwe Orde” en de “koningskwesitie” waarbij de kardinaal werd verweten een afwachtende houding aan te nemen. De uitzending van de B.R.T. met hun “uitvoerige uittreksels”, maar bijzonder deze gewijd aan de houding en het optreden van d kardinaal van Roey, lijken eerder een tendentieuus proces te zijn, dan een eerlijke bijdrage tot de geschiedenis².

Wat de houding van kardinaal van Roey was moge blijken uit de “Acten en Documenten” met een belangrijk aantal documenten uitgaande van de kardinaal of van het Belgisch episcopaat en ook de meest belangrijke briefwisseling met de bezettende macht. Deze werden door kanunnik Edmond Leclef, privé-secretaris van de kardinaal, zowel in het Nederlands als in het Frans onmiddellijk na de capitulatie uitgegeven³. Volgens de getuigenis van Dr. Willem J.L. Loosen, van Leuven, vertrouweling van Mgr. Leclef, was de houding van de kardinaal zo dat hij nooit “op twee paarden

-
- 1 Over kardinaal van Roey kan men lezen: R. AUBERT, ‘Le cardinal van Roey’, in *La Revue Nouvelle*, 17 (1961), XXXIV, nrs. 8-9, p. 113-130; J. COPPENS, ‘Son Eminence le cardinal van Roey. In Memoriam’, in *Annuaire Nuntia Lovaniensia*, 15 (1962), p. 871-885; J. KEMPENEERS, *Le cardinal van Roey en son temps (1874-1961). Trente-cinq années d’épiscopat*, Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 30, Gembloux, 1971, 312 pp.; V. PLASVIC, *Le cardinal Van Roey*, Brussel, 1974, 253 pp.
 - 2 J. VAN WELKENHUYZEN, ‘La guerre 1940-1945 à la B.R.T., ou l’histoire en raccourcis’, in *La Libre Belgique*, 19 april 1982.
 - 3 Kan. E. LECLEF, *Kardinaal van Roey en de Duitse bezetting in België. Acten en Documenten*, Brussel 1945, 355 pp.

wedde”, in tegenstelling met wat Maurice De Wilde liet doorschemeren. De stellingname van de kardinaal was integendeel stoutmoedig en vanaf het begin van de bezetting voor iedereen overduidelijk⁴.

Dit moge bvb. blijken uit onderstaande bijdrage over “Kardinaal van Roey en het rexisme” dat een juist inzicht geeft van de mening van de kardinaal en van het Belgisch episcopaat m.b.t. “de Nieuwe Orde”.

In de loop van het decennium dat de tweede wereldoorlog onmiddellijk voorafging kende het katholieke België – ja zelfs het België zonder meer – bepaalde religieuze en politieke woelingen die kardinaal van Roey en de Belgische bisschoppen ertoe brachten, in 1936, in een gezamenlijke herderlijke brief het standpunt van de Kerk “over bepaalde stromingen van ideeën in België” uiteen te zetten.

Er waren inderdaad ernstige misverstanden ontstaan, die, in het bijzonder, tot hun uiterste waren gedreven door een bepaalde opvatting van het christelijk getuigenis en zijn evolutie naar een duidelijk politieke beweging met een uitgesproken autoritaire karaktertrek: het rexisme. Deze beweging waarvan het belang reëel was, alhoewel voorbijgaand, zou het niet verdienen hier gesignaleerd te worden zo zij niet ontstaan was in de schoot van de katholieke Actie, en indien die overdrijvingen met hun religieuze repercussies geen zeer duidelijke rechtzettingen hadden gevegd.

Het “avontuur” was begonnen in 1929. Het Algemeen Secretariaat van de Katholieke actie, dat zijn uitgaven wou coördineren, had te Leuven, onder het etiket Christus Koning, de *Editions Rex* gesticht. Vanaf januari 1930 was de leiding ervan toevertrouwd geworden aan een jonge man uit de Gaume, Léon Degrelle, die op dat ogenblik zijn studies beëindigde aan de katholieke universiteit. Deze uitgaven zouden, onder zijn dynamisch impuls, een waar succes in de boekhandel kennen. De ene na de andere brochure verscheen die voedsel gaven aan de campagnes van het de A.C.J.B. en van anderen⁵.

4 F.J., in *De Gazet van Antwerpen* 15 juni 1982.

5 In dit bondig overzicht van begin en eerste perikelen van het rexisme, resumeren we stap voor stap de bladzijden die Giovanni HOYOIS, gedurende vele jaren voorzitter van het A.C.J.B (Action catholique de la Jeunesse Belge), schreef in *Mgr. E. Picard, De l’Action Catholique des Hommes*, Brussel, 1959, p. 146-183.

Kardinaal Jozef Ernest van Roey (1926-1961)

Jozef Ernest van Roey (geb. in Vorselaar 13 januari 1874), die van 1907 tot 1926 vicaris-generaal was van kardinaal Mercier, volgde deze als aartsbisschop op 12 maart 1926. Hij werd gewijd op 25 april en zijn inhuldiging had plaats op 2 mei 1926. Paus Pius XI verhief hem op 20 juni 1927 tot kardinaal-priester met de titel van Santa Maria de Aracoeli. Van Roey ijverde voor de bouw van kerken, de oprichting van R.K.-scholen, de bloei van sociale en caritatieve instellingen en van de Katholieke Actie. Nam stelling tegen het rexisme en het Vlaams nationalisme (1935-1937) en reageerde op energieke wijze tegen het optreden van de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij is overleden in Mechelen op 6 augustus 1961.

Een van de grote en hem dierbare apostolische ambities van Mgr. Picard, algemeen aalmoezenier van de Association catholique de la Jeunesse belge was aan de Kerk, door de tussenkomst van actieve christenen, haar kracht om door te dringen in de massa terug te geven: hij duwde dus resoluut zijn jonge medewerker naar voren. Het zou nochtans niet lang duren eer men zich op het algemeen secretariaat van de ACJB er rekenschap begon van te geven dat Léon Degrelle ver verwijderd was van het delen van het gezag:

“éditions engagées avant d’être admises, initiatives imprévus et périlleuses, programme insaisissable parce qu’émanant des impressions du moment: la vie était difficile pour qui avait mission de le contrôler!”

In 1932 kwam zich een nieuw feit voegen bij een beginnende onrust: Léon Degrelle had inderdaad gedurende dat jaar een buitengewoon groot aandeel genomen in de propaganda van de katholieke partij. Onder het etiket *Editions Rex*, was er een vloed pamfletten en brochures verspreid ten allen kante. Maar deze uitgaven waren een emanatie van het Algemeen secretariaat van de katholieke actie en dit weigerde gemengd te worden in de politieke actie en de kiesverwikkelingen. Bijgevolg, vanaf het einde van 1932, werd er besloten aan Degrelle de voornaamste verantwoordelijkheid te laten van de *Editions Rex* maar niettemin bleven deze moreel verbonden met het Secretariaat voor katholieke actie: een manklopende oplossing waarvan men de nadelen ging ondervinden.

Trouwens, men zal weldra niet meer spreken van de *Editions Rex* maar van Rex kortaf, en Rex pretendeerde “aan de katholieken de zin voor fierheid, optimisme, integriteit, tucht, voor georganiseerde actie (et) in het hele moderne leven een vurig, verstandig en integraal katholicisme te projecteren”. Inmiddels was er (oktober 1932) een literair magazine ontstaan, Rex genoemd, een supplement bij het familieblad *Soirées*, en dan, in februari 1933, een ander dat deze keer duidelijk politieke bedoelingen had *Vlan* en dan nog een ander *Foyer*, bestemd voor de gezinnen, dat alles binnen het kader van de Rex-Uitgaven en ondanks subtiel onderscheid, in de morele invloedsfeer van de Katholieke actie.

De aartsbisschop van Mechelen werd trouw op de hoogte gehouden, maar Mgr. Picard aarzelde om brutaal met Degrelle te breken omwille van de “belangrijke diensten die de Rex-uitgaven hadden geleverd voor de zaak van de katholieken.” Deze optie bleek uiteindelijk niet te handhaven en het standpunt van liefdadigheid en erkentelijkheid dat

aangenomen was door Mgr. Picard, bleek onhoudbaar. De nummers van *Rex* begonnen inderdaad in januari 1934 een groots opgezette “campagne van uitzuivering”. Degrelle wierp zich daar op als een onverzoenbaar rechter, die absoluut niemand spaarde, en die verder op twee klavieren bleef spelen: het katholiek apostolaat met vurige verklaringen van trouw aan Christus-Koning aan de ene kant en een steeds heftiger wordende polemische houding aan de andere zijde.

Het algemeen Comité van het A.C.J.B. werd ongedurig: begin oktober publiceerde het een nota – die trouwens niet de eerste was die het elementaire onderscheid in herinnering bracht: *Rex* is niet en mag zich niet uitgeven als een orgaan van de katholieke Actie: het is daartoe niet gemandateerd en het voert campagnes die verboden zijn door de katholieke Actie.

Niettemin bereidde *Rex* een grote samenkomst voor, voorzien voor 21 oktober 1934 – de nabijheid van het Christus-Koning feest was betekenisvol – en waar het hoopte meerdere duizenden aanhangers samen te brengen. Toen de bisschop van Doornik had laten weten dat de misviering die *Rex* aangevraagd had, niet kon toegelaten worden, werd het “congres van de 5.000” afgelast door Léon Degrelle die er gebruik van maakte om de verwarring te laten herrijzen:.

«Un rexiste, écrit-il, est un soldat, avec tout le courage et toute la discipline que ce mot contient: in désir d'un Evêque est pour lui un ordre...»

Maar in feite staat nu Degrelle, als het ware vooruitgestuwd door een deel van de publieke opinie, vooral onder de jongeren, aan het hoofd van een nieuwe katholieke jongerenbeweging, te onderscheiden van de officiële beweging. Mgr. Picard laat niet na erover te berichten in een lange brief aan kardinaal van Roey:

«Pour certains, écrit-il, Rex est plus que l'Action Catholique: Rex remplacera l'Action Catholique dans peu de temps. Même de nombreux prêtres (des certaines) sont dans cette mentalité»⁶.

Nu meent Mgr. Picard dat *Rex* niet geschikt is om een dergelijk mandaat te krijgen En de algemeen aalmoezenier wenst een bisschoppelijke tus-

6 Brief dd. 13 maart 1935.

senkomst in het verlengde van zijn bedenkingen. Léon Degrelle wordt dus verzocht zich naar Mechelen te begeven. Hij hoort er dat hem opgedragen wordt te verklaren dat:

“Rex n’est pas l’Action Catholique, que le rexisme ne suffit donc pas, que les catholiques doivent répondre à l’appel du pape pour l’Action Catholique et rentrer dans les organisations qui dépendent de la hiérarchie”.

Er worden hem drie maanden gegeven om zijn positie duidelijk te maken.

Op 10 mei 1935 verklaart het dagblad *Rex* dat het afgezien heeft van “de officiële erkenning van Rex als “organisme van Katholieke Actie met bepaling van zijn zending door de bisschoppen...”

De verwarring blijft echter niettemin onderhouden en de bisschoppen worden gedwongen zich publiekelijk uit te spreken: op 20 november van hetzelfde jaar verklaart het Belgisch episcopaat

In overweging nemend dat Rex een zuiver politieke groepering is geworden, dat het zijn doelstelling volgt met procédés die niet te wettigen zijn en het zijn activiteit ontplooit buiten het kader van de katholieke partij en met miskenning van elke discipline,

- “1. is het verboden voor priesters en religieuzen aanwezig te zijn op de meetings of elke andere rexistische samenkomst, en mee te werken aan de rexistische bladen;
- ”2. Wij vragen dat het blad *Rex* niet verkocht wordt aan de deuren van de kerk;
- ”3. De directies van de onderwijsinstellingen van jongelui en meisjes zullen alle noodzakelijke middelen gebruiken opdat hun leerlingen afzijdig blijven van elke rexistische agitatie⁷

Het vraagstuk van de betrekkingen tussen de Katholieke Actie en het “rexisme” is zo officieel geregeld: dit heeft niets gemeenschappelijk met de apostolische actie die gevoerd wordt door de Kerk, en het mag in geen enkele opzicht prat gaan op haar bescherming.

7 *Collectio Epistolarum Pastoralium*, 8 dl., Mechelen, Dessain (1932-1961). Afgekort: *Epist. Pastor.* dl. 2.

Léon Degrelle, leider van Rex tijdens een van zijn vurige toespraken.

Léon Degrelle (geb. Bouillon 15 juni 1906, † Malaga 1994), stichter van de fascistische REX-beweging die in 1936 21 kamerzetels behaalde. Collaboreerde tijdens de Tweede Wereldoorlog met de Duitsers; werd bevelhebber van het Waalse legioen aan het Oostfront en was tijdens het Von Rundstedtoffensief (dec. 1944-jan. 1945) een soort ouverneur in het door de Duitsers heroverde deel van België. Was tijdens het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog hoofdredacteur van de krant *Le Pays Réel*.

Niettemin zullen kardinaal van Roey en de Belgische bisschoppen het noodzakelijk vinden, enkele maanden later, plechtig tussenbeide te komen nog voor Rex definitief zijn waar gelaat zal tonen, in de tragische omstandigheden van een wereldconflict dat zich reeds aftekende op de horizon.

Zoals de kardinaal zelf zal verklaren na de oorlog, heeft hij zich pas in het openbaar uitgesproken nadat hij de Heilige Vader had geraadpleegd. In oktober 1936 ging hij naar Rome; hij werd er ontvangen door Pius XII en sprak hem over het rexisme. De paus was op de hoogte, ook over het bestaan van een gelijkaardige partij in Holland, waar de bisschoppen pas zeer strenge maatregelen hadden genomen. Het antwoord van Pius XII was:

“In de Heilige Schrift staat geschreven: er is een tijd van zwijgen en er is een tijd van spreken. Ik verklaar u: het is de tijd van spreken. Neem vierkant stelling tegen het rexisme, en ik zal u steunen. Wat betreft de Hollandse bisschoppen, ik heb ze volledig goedgekeurd⁸.

Ter gelegenheid van en onder het teken van Kerstmis 1936 achtten de Belgische bisschoppen het dan ook, tot hun plicht om aan de ingezetenen van hun bisdom kennis te geven “van de gerechtvaardigde onrust waartoe de huidige toestand hen bracht” en hen “richtlijnen te geven om de dreigende gevaren te keren”⁹.

Deze bezorgdheid ontstond op de eerste plaats uit het gevaar waarmee in hun ogen de christelijke beschaving bedreigd was door “het bolsjewistisch communisme zonder God...” Diende men het te bestrijden met geweld, vroegen de bisschoppen zich af. Dat zou de ergste zaak zijn! “Wat nodig is, wat de kerk met al haar kracht aanmoedigt, is ongetwijfeld een krachtig offensief, maar vredelievend en geordend, niet alleen van de katholieken, maar van al dezen die een hart hebben voor voorspoed van het land en heil van het volk”.

Maar nadat ze zo hun bisschoppelijke onderdanen gewaarschuwd hadden tegen “het communistisch gevaar”, hielden de bisschoppen er ook aan:

8 *Leçons de la guerre in Au service de l’Eglise – In dienst van de Kerk*, 10 dl., Turnhout, Brepols, 1939-1961, dl. VI, p. 216-217.

9 Directives au sujet du communisme et de certains courants d’idées en Belgique in *Epist. Pastor.*, dl. II, 1937, p. 623-633.

“een standpunt te kiezen m.b.t. bepaalde actuele stromingen, alhoewel ze een politiek uitzicht hadden, omdat zij ook rechtstreeks raakpunten hadden met de religieuze belangen....”

En de bisschoppen wouden:

“de katholieke gewetens sterken tegen bepaalde hervorming of een bepaald onderuithalen van het openbare leven dat wij schadelijk achten voor het goed van de zielen en voor de actie van de Kerk, in de concrete omstandigheden waarin we leven in België”.

Zij verklaren “expliciet de neigingen voor een of andere vorm van totalitair of dictatoriaal regiem af te keuren.” Wat zij wensen dat is “de handhaving van een gezond “regime van vrijheid”. Zij waarschuwen in het bijzonder de katholieke gewetens tegen de optie die door sommigen onder ogen wordt genomen om “de jeugd zonder onderscheid vanaf het verlaten van de school tot de militaire dienst in handen van de Staat te plaatsen, onder voorwendsel een nationale opvoeding te verwerven, maar in werkelijkheid om in het regime afhankelijk gemaakt et worden van het regime” en zij eisen voor de bewegingen van de katholieke Actie “het recht en de eer zich bezig te houden met de totale vorming van de jeugd; d.w.z. niet alleen de religieuze en morele, maar ook de sociale en burgerlijke vorming.”

De Belgische openbare opinie begreep dat het Belgisch episcopaat het land wou waarschuwen, niet alleen voor het communisme waarvan het gevaar bestond in atheïsme, maar tegen elke vorm van autoritair regime waarvan het rexisme – het werd niet expliciet vernoemd – o.a. de protagonist was¹⁰. Dit laatste werd ook veroordeeld wat betreft zijn fundamentele principes en zijn methodes werden krachtig aangeklaagd als zijnde in tegenspraak met de geest zelf van het evangelie.

Het komt ons niet toe, hier in herinnering te brengen hoe, zes maand eerder dan deze brief van de Belgische bisschoppen, Degrelle met zijn Rexisten de poorten van het Belgisch Parlement hadden ingebeukt;

10 Door deze Kerstbrief van 1936 wouden de Belgische bisschoppen ook het V.N.V. en het Vlaams nationalisme veroordelen, die niet uitdrukkelijker genoemd werden dan het rexisme. Cfr. Edm. LECLEF, *Le cardinal van Roey et l'occupation allemande*, Goemaere, Brussel, 1945, p. 81.

waar 21 volksvertegenwoordiger en 10 senatoren waren naar binnen gegaan. De brief zou nochtans, enkele maanden later, een belangrijke politieke repercussie hebben. Omwille van het ontslag van een rexistisch volksvertegenwoordiger werd het inderdaad in april 1937 noodzakelijk in het arrondissement Brussel over te gaan tot een deelverkiezing. Twee kandidaten stonden er tegenover elkaar: aan de ene kant Léon Degrelle zelf die tot dan toe zijn *entrée* in het parlement nog niet gemaakt had; aan de andere kant een kandidaat-getuige, een man die Degrelle zo dikwijls aan de kaak had gesteld, en die tegen hem opgesteld werd, Paul van Zeeland.

De campagne van Degrelle gebeurde met de gewone publicitaire methoden: krachtige strobrieven, wraakzuchtige slogans, systematische en leugenachtige beschimpingen, massasamenkomsten, die vooral jongeren samenbrachten die de Leider wist te enthousiasmeren soms tot het uitbundige toe... Bewust al dan niet van de gevolgen van zijn woorden, meegesleurd door het enthousiasme van zijn gehoor, meegesleurd door het vuur van zijn welsprekendheid, wist Degrelle, op een avond van woensdag 7 april, drie dagen voor de verkiezingen, als het ware de Kardinaal uit te dagen:

“Eén gezag, één enkel, riep hij uit, kan zeggen of Rex op het goede spoor zit: Mechelen! Heeft Mechelen gesproken? Neen! Zal het spreken. Neen want het heeft geruststellingen gekregen in verband met Rex en het zal de katholieke kiezers laten stemmen zoals het wil...”

“Mechelen” kon niet antwoorden. Op 10 april publiceerden de kranten een nota van de Kardinaal waarin deze de handschoen van Degrelle opnam en in het bewustzijn dat zijn zwijgen geïnterpreteerd zou worden als een goedkeuring van Degrelle, verklaarde hij:

- ”1. de gezamenlijke brief van het Belgisch episcopaat, in verscheidene passages, verwijst formeel naar Rex waarvan het de methodes en de fundamentele principes veroordeelt;
- ”2. ver van geruststellingen te hebben in verband met Rex zijn we ervan overtuigd dat het een gevaar vormt voor het land en voor de Kerk. Bijgevolg is de plicht van elke katholiek, in de verkiezing van 11 april, duidelijk en elke onthouding dient afgekeurd”.

Deze verduidelijking ging in hoge mate het resultaat beïnvloeden: het werd in een klap een striemde nederlaag voor de kandidatuur van Degrelle en het begin van de verzwakking van de meeval waarvan het rexisme tot dan toe genoten had bij bepaalde lagen van de bevolking.

Men weet dat Degrelle en een zeker aantal van zijn volgelingen in mei 1940 sloop gingen met het hitleriaanse Duitsland... Niettemin, nauwelijks terug in België, zocht Degrelle om zich te laten ‘dekken’ als het ware door het religieuze gezag. Nadat hij, vrij onbeleefd afwezig was gebleven op twee afspraken die door hem via tussenpersonen waren gevraagd, liet de “Leider van Rex” op 3 september weten, niet zonder een zekere ijdelheid, via zijn “luitenant” die schreef naar de secretaris van de kardinaal, “dat hij zich voornam, behalve tegengesteld advies van zijn kant, Monseigneur de Kardinaal te bezoeken volgende vrijdag 6 september omstreeks 11 uur.

De kardinaal die verhinderd was, liet onmiddellijk antwoorden dat hij hem die dag niet kon ontvangen. Is deze brief verdwaald geraakt? Het is mogelijk. Wat er ook van zij, Degrelle meldde zich die dag aan op het uur dat hijzelf op een zo onbeschaamde wijze vastgesteld had. De kardinaal weigerde niettemin niet hem te ontvangen. Het opnieuw verschijnen van het dagblad *Le Pays Réel*, werd hem meegedeeld en zijn goedkeuring werd gevraagd. Degrelle deelde meteen zijn project mee om heel de jeugd van het land samen te brengen in rexistische falanxen en vroeg de primaat daar niet tegen in te gaan¹¹. Dat was de kardinaal niet goed kennen die uiteraard antwoordde dat hij dat nooit kon toelaten!¹²

Alhoewel hij van de kardinaal niet had verkregen wat hij wou, aarzelde Degrelle niet om naar zeer veel leden van de geestelijkheid een propagandabrief te sturen ten voordele van zijn dagblad en, zodoende ten voordele van zijn werking, brief waarin hij o.a. schreef:

“Le Pays réel s’adresse à tous ceux qui sont ouverts aux idées nouvelles. ..A vous de nous faire savoir, par votre accueil, s’il faut vous compter parmi les Belges lucides et audacieux ou parmi les disciples attardés de Churchill et autres agents britanniques, prêts à saccager les dernières chances de la Belgique ... Ajoutons en terminant, écrivait-il, que

11 Men zal de degrelliaanse versie van dit onderhoud vinden in Léon DEGRELLE, *La cohue de 1940*, Lausanne 1949, p. 213-218.

12 Edm. LECLEF, o.c., 82-83.

l'Autorité religieuse consultée à Malines ne voit pas d'obstacle à ce que Le Pays Réel soit lu par le clergé et par les fidèles ...”.

Zoals Mgr. Leclef, secretaris van de kardinaal het schreef:

«Le dernier paragraphe de cette lettre était d'une outrecuidance dont il n'était pas possible d'être dupe. Cependant de divers côtés on s'informa auprès du Cardinal pour obtenir un démenti de cette information».

Deze vond het niet nodig om in het openbaar dit leugenachtige bericht te ontkennen. Maar hier volgt het antwoord dat hij naar zijn correspondenten stuurde, er aan toe voegend dat hij gelukkig zou zijn als het verspreid werd:

«De betwiste zin kan alleen maar slaan, denk ik, op de audiëntie die ik verleend heb aan de heer Degrelle, op zijn nadrukkelijke vraag, weinige dagen na zijn bevrijding. Hij zei me, o.a. dat hij begon met de heruitgave van zijn blad en hij vroeg mij hem niet te dwarsbomen bij de geestelijkheid, en hij beweerde daarbij dat dit blad zou opgesteld worden in een zuiver nationale geest en volledig katholiek: hij liet zelfs vooropstaan dat het de enige katholieke krant zou zijn, daar de andere neutraal waren. Voor zover ik het mij herinner heb ik hem iets geantwoord in volgende zin: Ik wil geen oordeel vellen over uw krant zolang dat ik hem nog niet gezien heb. Maar indien hij is wat u gezegd hebt zal ik geen reden hebben om zijn verspreiding te hinderen. Sindsdien heeft iedereen gezien wat dat dagblad is en wat het wil. De allusie naar het religieuze gezag van Mechelen is dus een écht misbruik en een misleiding...»

Dat antwoord werd vlug verspreid in brede lagen; het kon niet lang duren eer ze onder de ogen van Degrelle viel. Dit zwiepende desavoueren was oorzaak van een tegendraads succes van zijn propaganda bij de clerus. En dat deed hem rood aanlopen! Voortaan, voor de leider van Rex, was de Kardinaal “de neushoorn van Mechelen”. Op 8 december publiceerde Degrelle in *Le Pays réel* een dreigend artikel over de “Sermons politiciens”, en brak daarmee onherroepelijk alle bruggen af. Dit artikel stond gelijk “met een verklaring van open oorlog tegen de Kerk van België.”

De kardinalen Suenens en Danneels, of het aartsbisdom Mechelen in de tweede helft van de twintigste eeuw

Rik Torfs

Inleiding

Wie zich verdiept in de geschiedenis van het aartsbisdom Mechelen in de twintigste eeuw kan niet om twee merkwaardige vaststellingen heen. Enerzijds blijkt dat aartsbisschoppen ongemeen lang op post blijven. Anderzijds ontbreekt diezelfde stabiliteit op het gebied van het territorium. Dat is natuurlijk een wat verrassende vaststelling, omdat het tegendeel meer voor de hand ligt: een territorium dat ongewijzigd blijft, terwijl de menselijke actoren wisselen. In Mechelen is dat dus niet het geval.

Zo kende het aartsbisdom in een periode van 83 jaar slechts drie aartsbisschoppen. Jozef Ernest Van Roey (1874-1961) was aartsbisschop van Mechelen tussen 1926 en 1961. Zijn opvolger Leo Jozef Suenens bleef aan van 1961 tot 1979. En Godfried Danneels trad aan in 1980. Terwijl kardinaal Van Roey naar aloude gewoonte stierf toen hij in functie was, bood zijn opvolger kardinaal Suenens wanneer hij 75 werd zijn ontslag aan zoals dat sinds het Tweede Vaticaans Concilie de regel was geworden. Ook kardinaal Danneels diende, nu geheel in overeenstemming met canon 401 §1 van het kerkelijk wetboek van 1983, zijn ontslag in toen hij 75 werd in de lente van 2008. Dit ontslag werd tot nog toe niet ingewilligd. Zo komen we uit bij de verbijsterende conclusie dat het Aartsbisdom Mechelen slechts drie aartsbisschoppen heeft gekend in een tijdspanne van 83 jaar. De laatste drie aartsbisschoppen bleven dus gemiddeld meer dan 27 jaar aan het bewind. Dat is, ook in onze tijd, voor een constitutionele monarch niet uitzonderlijk, denk maar aan de Engelse koningin Elisabeth II (sinds 1952) of aan koning Boudewijn (1951-1993), maar wordt voor wereldlijke leiders als hoogst onwenselijk beschouwd. De president van de Verenigde Staten van Amerika kan na twee termijnen van vier jaar niet meer worden herkozen. En ook wanneer er op de herverkiezing van uitvoerende

politici geen limiet staat, loeren na twee opeenvolgende ambtsperiodes het verval en het verlies van de volksgunst om de hoek. Denk maar aan Tony Blair, Jean-Luc Dehaene, Gerhard Schröder of Guy Verhofstadt. Het is zeer de vraag of kerkleiders aan de wetmatigheid van l'usure du pouvoir ontsnappen in gemediatiseerde tijden, waarin de macht kortstondig en de roem vluchtig is. In die zin is het lange bewind van kardinaal Danneels een moeilijker opgave dan de nog langere regeerperiode van kardinaal Van Roey, omdat laatstgenoemde nauwelijks rekening diende te houden met de eroderende invloed van de audiovisuele media. Een laatste kanttekening bij de langdurige regeerperiode van de Mechelse aartsbisschoppen uit de 20ste eeuw: het bisschopsambt mag in binnenkerkelijke kringen dan wel traditioneel als bijzonder zwaar worden bestempeld, het leidt overduidelijk niet tot een vlugge dood, een vaststelling die de waarnemer alleen maar tot vreugde kan strekken.

De stabiliteit die in Mechelen op het gebied van leiderschap zo frappant is, vinden we op territoriaal gebied niet terug. Na het overlijden van kardinaal Van Roey werd in 1962 het aartsbisdom immers opgesplitst in twee bisdommen, namelijk het bisdom Mechelen-Brussel en het bisdom Antwerpen¹. Dat laatste bisdom bestreek het grootste gedeelte van de provincie Antwerpen en telde op het ogenblik van de splitsing één miljoen inwoners en duizend seculiere priesters. Het aartsbisdom Mechelen met ongeveer twee miljoen inwoners kon op dat moment rekenen op nagenoeg tweeduizend seculiere priesters. Ook op dat gebied zijn de schommelingen overigens frappant. In Mechelen bleven in 2008 nog maar 794 seculiere priesters over, in Antwerpen 3802. Het personeelsbestand is dus tot op een derde teruggevallen.

Deze bijdrage, die het bewind beslaat van de twee laatste aartsbisschoppen van Mechelen-Brussel, te weten Leo Jozef Suenens en Godfried Danneels, is dus getalsmatig allerminst het relaas van een succesverhaal. Voor de rol van Suenens put ik slechts voor een beperkt gedeelte uit mijn persoonlijke ervaringen en steun ik mij vooral op

1 Een bisdom wordt opgericht door de paus, die hierover de regering inlicht. Zie de Wet van 5 april 1962 houdende erkenning van de wijzigingen aan het aartsbisdom Mechelen en van de oprichting van het bisdom Antwerpen, *B.S.*, 6 april 1962 met advies van de Raad van State, *Parl. St. Kamer*, 1961-1962, nr. 296/1.

2 Bron: *Annuario Pontificio*.

historische bronnen en literatuur. De analyse van de regeerperiode van kardinaal Danneels is dan weer persoonlijker gekleurd. Godfried Danneels werd aartsbisschop van Mechelen in 1980. In het daaropvolgende jaar behaalde ik mijn licentiaatdiploma in het kerkelijk recht en werd kort daarna, in 1982, professioneel kerkjurist. De carrière van Godfried Danneels als aartsbisschop loopt dus nagenoeg parallel met mijn eigen functioneren aan de faculteit kerkelijk recht van de K.U.Leuven, dat laatste natuurlijk op een bescheidener niveau. Het is wegens dit parallellisme evident dat mijn analyse mede door persoonlijke ervaringen is gekleurd. Ik onderschrijf overigens het standpunt van Theodore Dalrymple wanneer hij aanvoert dat de afwezigheid van vooroordelen een illusie is. Over Danneels schrijf ik wellicht iets minder ‘objectief’ dan over Suenens, die ik nauwelijks persoonlijk heb gekend en wiens bewind ons verder terugvoert in de tijd, wat een heldere analyse vergemakkelijkt. De vaststelling dat vooroordelen niet afwezig kunnen zijn, is mogelijk een minpunt. Maar ze valt alleszins te verkiezen boven de kwalijke illusie van de volkomen objectiviteit.

Leo Jozef Suenens in zes punten

Het is onmogelijk om van Leo J. Suenens en zijn beleid in dit bestek een allesomvattend beeld te geven. Zelfs afgezien van de beperkingen die met een bijdrage als deze gepaard gaan, zou zo’n volledig portret een aartsmoeilijke opdracht zijn, omdat Suenens heel wat verschillende gezichten had die hij niet altijd tegelijk aan iedereen openbaarde. Daarom probeer ik in zeven punten bloot te leggen wat ikzelf als essentieel ervaar in de persoonlijkheid, het theologisch denken en het beleid van de in zijn tijd zo geroemde aartsbisschop van Mechelen-Brussel.

1. Jeugd

Leo Jozef Suenens werd geboren in Elsene op 16 juli 19043. Hij stamde uit een goeude familie, zijn vader was brouwer, die op jonge leeftijd overleed. Daardoor stond zijn moeder alleen (stond) met de opvoeding van hun enig kind. Die taak moest ze tot een goed einde zien te

3 Voor wat volgt put ik onder meer uit de memoires van de kardinaal, L.J. SUENENS, *Terugblik & Verwachting. Herinneringen van een kardinaal*, Tielt, Lannoo, 1991, 319 blz. De oorspronkelijke Franse versie van dit boek verscheen bij Fayard in Parijs onder de titel *Souvenirs et Espérances*.

brengen met beperkte financiële middelen. Ze beschikte slechts over een kleine rente. Materieel was er geen overschot, wat de jonge Leo duidelijk heeft ervaren. In feite bevonden zijn moeder en hijzelf zich in een positie die door sociologen als statusincongruentie zou worden beschouwd. De incongruentie schuilt hierin dat de familie Suenens over heel wat traditie beschikte en op basis daarvan tot de burgerij kon worden gerekend, maar dat ze tegelijk worstelde met een acuut geldgebrek. Het gaat daarbij dus niet alleen om een zekere armoede als dusdanig. Het gaat om armoede die botst met de eigen wortels en tradities. Het zou interessant zijn om nader te onderzoeken in hoeverre de trots en ijdelheid die de persoonlijkheid van kardinaal Suenens ongetwijfeld gedeeltelijk kleurden, in de statusincongruentie die hij tijdens zijn jeugd beleefde gedeeltelijk hun wortels vinden.

Een belangrijk moment in de carrière van Suenens, was zijn studieverblijf in Rome⁴. Uit zijn memoires blijkt hoe weinig hij lijkt te hebben aan de studies zelf. Zijn professoren waren geheel en al verstrikt in de scholastiek. Voor Suenens, die van denken en debatteren hield, waren de lessen die hij bijwoonde wellicht al te voorspelbaar. In de colleges die hij bijwoonde, haalde Suenens zijn inspiratie niet. Des te meer genoot hij van de gesprekken die in het Belgisch college tussen de studenten plaatsvonden. Zo stak hij erg veel op van de discussies tussen twee beloftevolle jongeren, namelijk Gérard Philips, de latere Leuvense hoogleraar en senator die tijdens het Tweede Vaticaanse Concilie een rol zou spelen, en Etienne Carton de Wiart, die het tot bisschop van Doornik schopte. Blijkbaar puurde Suenens meer uit het herbergzame meningsverschil dan uit vaststaande waarheid. Dat suggereert hij ook in zijn memoires wanneer hij zijn blijdschap uit over het feit dat hij in het Belgisch college vrij kon ademen. A contrario kan daaruit worden afgeleid dat er heel wat andere plekken in het kerkelijk milieu te vinden waren die dit voor Suenens noodzakelijke comfort niet konden bieden.

4 L.J. SUENENS, *o.c.*, 25-30.

2. De jonge priester

In 1927 werd Leo Suenens tot priester gewijd⁵. Zeer kortstondig was hij leraar aan zijn voormalige college, het Institut Sainte Marie in Schaarbeek. Midden in het schooljaar werd hij professor aan het Klein Seminarie. In augustus 1940, een paar maanden na het uitbreken van de tweede wereldoorlog, werd hij vicerector aan de Leuvense universiteit⁶. De taak die hij daar te vervullen kreeg, zal hem wellicht niet wild enthousiast hebben gemaakt. Hij diende zich in te laten met de discipline van de studenten en hun sociale toestand. Toch kreeg hij onverwacht nog een belangrijke rol te vervullen toen rector Honoré Van Wayenbergh (1891-1971) in de gevangenis belandde omdat hij aan de bezetter de adressenlijsten van de studenten niet wilde overhandigen, een moedige daad die hem duur te staan kwam. Toen Van Wayenbergh in de cel zat, moest Suenens wel op de voorgrond treden. Emile Lousse (1905-1986) beschrijft de universiteit tijdens de tweede wereldoorlog en wijdt zowel aan Van Waeyenbergh als aan Suenens een hoofdstuk⁷, wat Suenens tot in zijn memoires toe plezier blijkt te doen. Natuurlijk was Suenens evenmin als Van Waeyenbergh een collaborateur. Toch onderhield hij in Leuven goede betrekking met de militaire commandant baron von Thadden. Kardinaal Suenens schrijft hierover zelf in zijn memoires: “Hij was lutheraan en voorzitter van de Duitse oecumenische beweging. Zijn antihitleriaanse gevoelens die hij aan de rector toevertrouwde maakten de dialoog nog makkelijker. Als afstammeling van Bismarck aarzelde hij niet om het contrast te onderstrepen tussen zijn voorvader en de tiran van Berchtesgaden⁸.”

Toen de oorlog op zijn einde liep, was Leo Suenens iemand die zonder meer als uiterst beloftevol kon worden bestempeld. Hij was intellectueel stevig opgevoed, had onderwijservaring opgedaan aan het Klein Seminarie en zijn sporen als bestuurder verdiend aan de Leuvense universiteit. Alleen op pastoraal vlak zag zijn curriculum er minder overtuigend uit, maar wat nu als een lacune zou worden

5 L.J. SUENENS, *o.c.*, 31 e.v.

6 L.J. SUENENS, *o.c.*, 35-41.

7 E. LOUSSE, *De Leuvense universiteit tijdens den tweeden wereldoorlog 1939-1945*, Brussel, De Kinkhoorn, 1945.

8 L.J. SUENENS, *o.c.*, 37.

beschouwd, was dat toen (37) allerminst. Laten we niet vergeten dat de toenmalige paus Pius XII zelf onmiddellijk na zijn priesterwijding in allerlei bestuurlijke en diplomatieke functies terecht kwam, en in 1939 tot paus werd verkozen zonder dat hij over een noemenswaardige pastorale ervaring beschikte.

3. 1945-1961: de wachtkamer

In 1945 werd Leo Suenens benoemd tot hulpbisschop en vicaris-generaal in het aartsbisdom. Zonder meer een prestigieuze functie die bovendien toekomstperspectieven bood, omdat kardinaal Ernest Van Roey stilaan een dagje ouder werd. De concrete taken die Suenens te beurt vielen waren dan weer niet van zo'n aard dat zij mensen die intellectueel nieuwsgierig zijn compleet kunnen bevredigen. De jonge hulpbisschop moest de rekeningen van de kerkfabrieken controleren en stond in voor de boekencensuur, wat in die tijd, en tot diep tot in de jaren zestig, een gigantische arbeid was.

Toch toonde Suenens zich ook een spiritueel man. Bijvoorbeeld toen hij aan het sterfbed van een andere vicaris-generaal, Mgr. François Tessens (1880-1956)⁹ samen met zijn doodzieke college een hele mis reciteerde. De spirituele kanten van zijn priesterschap kwamen bij Suenens geregeld naar boven en schonken hem zonder twijfel meer bevrediging dan de zuiver bestuurlijke arbeid, zeker wanneer het om uitvoerende taken zoals controle van kerkfabrieken of boekencensuur ging.

De jaren vijftig staan in de Belgische politieke geschiedenis vooral in het teken van de schoolstrijd. In de antikatholieke regering Van Acker was minister Leo Collard (1902-1981) de grote boeman¹⁰. Suenens schreef over die schoolstrijd trouwens een boekje¹¹. Later, toen Suenens al emeritus was en Collard op zijn sterfbed lag, stuurde hij de vroegere volksvijand nummer één een briefje waarop de socialistische voorman uit Bergen op een ontroerende manier antwoordde. Suenens was iemand

9 Over monseigneur Tessens, zie G. RYCKMANS, "Monseigneur François Tessens. In memoriam. », *Annuua Nuntia Lovaniensia*, 1956 (9), 125-139.

10 Collard beschrijft zelf deze periode in L. Collard, *Les fastes du parti 1885-1960*, Brussel, Institut Emile Vandervelde, 1960, 368 blz.

11 L.J. SUENENS, *De schoolkwestie. Kanttekeningen bij enkele recente geschriften*, Brugge, Desclée de Brouwer, 1956, 96 blz.

Kardinaal Suenens geeft een conferentie.

die de emotionele impasse geregeld wist te doorbreken. Zeker als de tegenstanders zich niet in de kerk maar (zich) erbuiten bevonden. Toch toont de brief aan Collard een mooi facet van Suenens. De vijand Collard was verdwenen, maar de mens Collard zat een kwarteeuw na de schoolstrijd nog altijd in het hoofd van de bejaarde kardinaal.

4. Suenens en Van Roey.

In het openbaar plegen bisschoppen elkaar doorgaans fantastisch te vinden, tot op het gênante af, maar dat Leo Suenens en Ernest Van Roey totaal verschillende mensen waren die elkaar niet altijd perfect aanvoelden, staat als een paal boven water. Suenens was een stedeling, een, weliswaar verarmde, bourgeois die hield van het woord en zich in aristocratische salons moeiteloos overeind hield. Van Roey van zijn kant was een boerenzoon uit Vorselaar die over een scherp verstand beschikte maar tegelijk ook uitmuntte door zwijgzaamheid, en die de kunst van de open dialoog niet echt beheerste. De overlevering leert dat Van Roey Suenens eigenlijk enorm bewonderde, wat niet onbegrijpelijk is. De aisance en het verbale vermogen waar Suenens blijk van gaf, waren nu net dingen die Van Roey ontbeerde. Aan de andere kant kan niet worden ontkend dat Van Roey veel meer een echte bestuurder was, die zijn bisdom met ijzeren hand leiding gaf. Beide aspecten van de laatste zin zijn belangrijk. Al gebruikte Van Roey zijn ijzeren hand, niemand kan beweren dat hij onvoldoende leiderschap aan de dag legde.

Hoe dan ook, Van Roey bewonderde Suenens. Van het omgekeerde zijn veel minder sporen te vinden. In zijn memoires blijft Suenens tegenover Van Roey voorkomend, maar het gaat daarbij om een voorkomendheid waarbij een milde vorm van minachting tussen de regels op de loer ligt¹². Zo verhaalt Suenens een gesprek met Van Roey, die lid was van de voorbereidingscommissie die het Tweede Vaticaanse Concilie in de steigers probeerde te krijgen. Van Roey was weliswaar lid van die commissie, maar woonde, gezien zijn hoge leeftijd, de vergaderingen die in Rome plaatsvonden niet bij. Toch lichtte de oude kardinaal zijn jonge hulpbisschop in over de stand van zaken. Zo deelde Van Roey aan Suenens haast achteloos mee dat hij op een vragenbrief uit Rome had geantwoord dat het Latijn in de seminaries als voertaal voor het

12 L.J. SUENENS, *Terugblik...*, 51-53.

onderwijs behouden diende te blijven, en dat naar zijn mening op het concilie alleen diocesane bisschoppen en niet hun hulpbisschoppen dienden te worden uitgenodigd. Dat moet voor Suenens een pijnlijk moment zijn geweest. Hij stond te trappelen om internationale contacten te leggen en in discussies en debatten te schitteren. Maar Van Roey zag het anders. Dat hulpbisschoppen bij het concilie beter weg bleven deelde hij aan Suenens zonder blikken of blozen mee. Daarbij had hij zeker niet de intentie om zijn hulpbisschop te kwetsen, en besefte hij wellicht niet dat hij het met zijn droge mededeling ongewild deed. De houding van Van Roey zouden wij vandaag interpreteren als een bewijs van zijn gebrek aan empathie. Alleen, in de jaren vijftig hoefde Van Roey niet empathisch te zijn. Dat was in die dagen nog geen bestanddeel van het takenpakket van een aartsbisschop. In feite dacht Van Roey geheel in de lijn van de toenmalige paus Pius XII die zich ooit liet ontvallen: “Ik heb geen behoefte aan medewerkers maar aan uitvoerders.”

Suenens beschrijft in zijn memoires het verzet van Van Roey tegen een splitsing van het aartsbisdom Mechelen-Brussel, dat op dat ogenblik één van de grootste van de wereld was. Op dit vlak kan trouwens een parallel worden getrokken tussen Van Roey en Godfried Danneels. Ook Danneels verzette zich altijd tegen een opsplitsing van het toen al verkleinde aartsbisdom Mechelen-Brussel, een opsplitsing waarbij de nieuwe structuren van het gefederaliseerde België als richtsnoer zouden fungeren. Maar terug naar Van Roey. De nuntius vertrouwde Suenens toe dat de splitsing van het aartsbisdom er toch zou komen, maar dan wel na de dood van Van Roey, die overigens manhaftig tegenspartelde en kort voor zijn dood aan de premier vroeg om zijn invloed aan te wenden ten voordele van het status-quo. Niets hielp. Toen Suenens in 1961 aangesteld werd tot opvolger van zijn overleden voorganger, werd het bisdom kort daarop gesplitst.

Suenens ging trouwens nog verder. Hij verdeelde het ingekrompen aartsbisdom Mechelen in drie territoriale sectoren, te weten Vlaams-Brabant, Waals-Brabant en Brussel. Deze indeling houdt tot vandaag stand, al is er een periode geweest dat er in Brussel twee hulpbisschoppen actief waren, één voor de Nederlandstalige en één voor de Franstalige pastoraal. Met het aantreden van hulpbisschop Jef De Kesel, in 2002, onder het episcopaat van Godfried Danneels, werd aan deze onderverdeling een einde gemaakt.

Opvallend is hoe Suenens zelf de politieke draagwijdte van de praktische decentralisatie van zijn aartsbisdom schromelijk overschat. In zijn memoires schrijft hij: “Deze decentralisatie liep een kwarteeuw vooruit op de politieke federalisering van België¹³.” Alsof Leo Suenens decennia voor Wilfried Martens de eerste echte succesvolle federalist zou zijn geweest. Dat was Suenens natuurlijk helemaal niet. Integendeel, hij was een verstokt unitarist zoals zijn liefde voor het koningshuis en zijn verzet tegen de splitsing van de Leuvense universiteit duidelijk hebben gemaakt.

De echte reden waarom Leo Suenens zijn bisdom organisatorisch in drie stukken verdeelde was een heel andere. Hij vermeldt ze trouwens ook in zijn memoires, wanneer hij toegeeft dat hij aartsbisschop wilde zijn en geen driemaal bisschop¹⁴. Suenens was in zijn bisdom de denker en bezieler die zijn bisdom om praktische redenen decentraliseerde, maar tegelijk geen autonomie gaf. Hij was immers de aartsbisschop die boven zijn hulpbisschoppen of vicarissen stond. De decentralisatie die hij doorvoerde had meer te maken met zijn gebrek in interesse voor dagelijks bestuur dan met een authentieke federalistische reflex. Die geringe interesse voor het dagelijkse bestuur¹⁵ deelt kardinaal Suenens trouwens met Godfried Danneels, die zich ook beter voelt als inspirator en bezieler dan als bestuurder. Wat tot de enigszins verbijsterende conclusie leidt dat het aartsbisdom Mechelen sinds 1961 wordt bestuurd door een aartsbisschop die diep in zijn hart besturen niet zo prettig vindt.

5. *Vaticanum II*

Leo Suenens zal vooral worden herinnerd als één van de centrale figuren die het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) een bijzonder elan heeft gegeven¹⁶. Sinds 17 december 1962 zat hij onafgebroken in

13 L.J. SUENENS, *Terugblik...*, 55.

14 *Ibid.*

15 Dit verhinderde Suenens niet om een voorwoord te schrijven voor een boek dat in de jaren zestig furore maakte: H. BUNTINX, *Kerk en management. Aggiornamento van het gezag, het beleid en de structuur van de Katholieke Kerk*, 1968, 280 blz.

16 Cf. J. GROOTAERS, *I protagonisti del Vaticano II: Giovanni XXIII, Paolo VI, Beza, Colombo, Döpfner, Felici, Garrone, König, Lercaro, Maximos IV, McGrath, Ottaviani, Parente, Ruffini, Suenens, Wyszynski*, Milaan, Sao Paolo, 1994, 279 blz.

Kardinaal Suenens.

de coördinatieraad. Hij was de enige die deze eer te beurt viel, samen met kardinaal Julius Döpfner (1913-1976) van München. Tijdens het concilie had Suenens het niet met iedereen even gemakkelijk. Geregeld lag hij in de clinch met de staatssecretaris-kardinaal Amleto-Giovanni Cicognani (1883-1973) en met de aartsbisschop van Genua, kardinaal Giuseppe Siri (1906-1989), die voortdurend verdragingsmanoeuvres bedachten om het concilie niet te laten uitgroeien tot een gebeuren dat de werking van de Romeinse Curie grondig zou beïnvloeden. Bondgenoten van Suenens waren dan weer de al eerder genoemde kardinaal Döpfner en ook kardinaal Giovanni-Battista Montini (1897-1978), de latere Paulus VI, een verfijnd intellectueel die tegelijk een twijfelaar was, misschien juist wegens de intellectuele bagage waarover hij beschikte. De belangrijkste vijand van de progressieve kardinalen was de legendarische kardinaal Alfredo Ottaviani (1890-1979). Hij was prefect van wat toen het Heilig Officie was, sinds 1966 omgevormd tot de Congregatie voor Geloofsleer. Kardinaal Ottaviani koos een merkwaardige wapenspreuk: *Semper idem*, altijd hetzelfde. Ondanks zijn onbetwistbare intelligentie had deze bejaarde kerkvorst het moeilijk met een aantal nieuwe binnenkerkelijke evoluties. Hij aanvaardde node dat het einde van de Constantijnse tijd was aangebroken. En met lede ogen stelde hij vast dat de vijanden van weleer, die hij via zijn functie in het Heilig Officie onverdroten had bestreken, plotseling uitgroeiden tot de vedetten van Vaticanum II. Het uur van Karl Rahner (1904-1984), Yves Congar (1904-1995), Jean Daniélou (1905-1974) en Henri de Lubac (1896-1991) was plotseling aangebroken. Dat was een harde dobber voor Ottaviani, die allerm minst aan een paradigm shift toe was. Voor Ottaviani stond de superioriteit van het Heilig Officie tegenover het Concilie vast. Zowel theologisch als praktisch sneed deze stelling geen hout. Maar het verzet dat de oude prefect voerde was er niet minder om.

Toen Johannes XXIII in 1963 overleed, werd Paulus VI zijn opvolger. Tijdens het eerste Angelus dat Paulus VI bad van op het balkon van zijn Vaticaanse vertrekken, verscheen Suenens aan zijn zijde. Volgens de Mechelse kardinaal was dit een genereus gebaar van de nieuwe paus tegenover zijn goede vriend¹⁷ die eerder toevallig op dat moment

17 Over Suenens en Paulus VI, zie L. Declerck en T. Osaer, "Les relations entre le cardinal Montini-Paul VI (1897-1978) et le cardinal Suenens (1904-1996) pendant le concile Vatican II », *Istituto Paolo VI. Notiziario*, 2006, 47-77.

bij hem op bezoek was om over oecumene te praten. Toch leidde de opvallende aanwezigheid van Suenens op het balkon tot allerlei speculaties. Misschien had hij het pausschap op een haartje na gemist. Was hij het niet die tijdens het conclaaf bij de stemmingen als laatst mogelijke tegenkandidaat van Montini in het strijdperk bleef? Of dit vermoeden met de waarheid strookt, is een raadsel dat tot op heden niet is ontsluitend.

Kardinaal Suenens bleef het vertrouwen van Paulus VI genieten. Onder diens pontificaat werd hij één van de vier moderatoren van het Concilie, samen met de kardinalen Julius Döpfner, Giacomo Lercaro (1891-1976), aartsbisschop van Bologna, en Peter Agagian, prefect van de congregatie Propaganda Fide.

6. 1965-1980-1996: terug thuis.

Na het Concilie keerde de met roem overladen Leo Jozef Suenens terug naar zijn aartsbisdom. Het was niet altijd een leuke tijd. Het in de praktijk brengen van Vaticanum II bleek niet altijd eenvoudig. Voor sommige gelovigen ging het te snel, voor andere ging het te traag. Het aantal roepingen daalde, seminaristen haakten af en priesters traden uit. Een wat vreemde paradox: juist nu er binnenkerkelijk van enige bevrijding sprake was, keerden velen de kerk de rug toe.

Nochtans leed kardinaal Suenens vooral onder een andere gebeurtenis die niet echt religieus van aard was, namelijk de splitsing van de Leuvense universiteit. In zijn memoires behandelt Suenens het onderwerp beknopt, maar spreekt desalniettemin over “het drama van de katholieke universiteit Leuven”¹⁸. Suenens, die de tijdsgeest in de kerk uitstekend had aangevoeld, toonde aanmerkelijk minder feeling op het Belgische politieke forum. De geesten van Nederlandstaligen en Franstaligen waren uit elkaar aan het groeien. De taalgrens was al enkele jaren vastgelegd, namelijk sinds 1962. Maar de unitaire Leuvense universiteit lag nog altijd in het Vlaamse Leuven, wat tot de aanwezigheid van Franstalige studenten, maar ook van Franstalige professoren, medewerkers en hun gezinsleden leidde. Kortom de voortschrijdende verfransing van Leuven was allerminst een illusoire gedachte. Toch vaardigden de Belgische bisschoppen onder leiding

18 L.J. SUENENS, *Terugblik...*, 149.

van kardinaal Suenens op 13 mei 1966 een mandement uit waarin ze de overheveling van Leuven Frans naar Wallonië verwierpen. Het mandement leidde tot enorm veel protest en zorgde ervoor dat de Leuvense strijd, begonnen als een taalstrijd, ook duidelijk antiklerikale dimensies begon te vertonen. De situatie werd onhoudbaar. De Brugse bisschop Emiel-Jozef De Smedt (1909-1995) gaf als eerste toe dat het mandement een vergissing was. De bisschoppen keerden op 10 februari 1968 op hun stappen terug, nadat het land in een impasse was geraakt en drie dagen eerder de regering Van den Boeynants over de kwestie Leuven was gevallen. Suenens verloor in deze discussie heel veel gezag. De held van Vaticanum II beet zijn tanden stuk op Leuven. Tot in zijn memoires houdt hij vol dat het dubbele taalstelsel dat in 1921 te Leuven werd ingevoerd nog zo slecht niet was. En op een dromerige manier stelt hij vast dat de beide Leuvense universiteiten weer naar elkaar aan het toegroeien zijn.

In het kerkelijke milieu vond Suenens meer voldoening. Misschien zelfs vooral in het interkerkelijke milieu. Naar aloude Mechelse traditie had hij goede contacten met The Church of England. Vooral aartsbisschop Michael Ramsey (1904-1988) van Canterbury was een geregelde gesprekspartner. Suenens en Ramsey waren leeftijdsgenoten en intellectuelen. Ramsey studeerde aan het Magdalene College in Cambridge. Opvallend is dat Suenens over veel contacten beschikte in de Angelsaksische wereld, ook bij katholieken. Tijdens het Concilie had hij voor dit netwerk de basis gelegd. Met Engelse en Canadese bisschoppen bijvoorbeeld kon hij het bijzonder goed vinden.

In de Rooms-katholieke kerk zelf kon Suenens steeds minder zijn stempel op het beleid drukken. Het waren geen gemakkelijke tijden. Het revolutionaire jaar 1968 betekende ook voor de kerk een omwenteling. Op 25 juli van dat jaar kwam paus Paulus VI met zijn omstreden encycliek *Humanae Vitae* voor de dag, waarvan het grote publiek vooral onthield dat buiten de periodieke onthouding voorbehoedsmiddelen waren verboden. Deze encycliek werd door de katholieken erg negatief ontvangen. Het belang van deze non-receptie mag niet worden onderschat. Ik volg op dat gebied de opvatting van kerkjurist Jean Werckmeister van de universiteit van Straatsburg: tot 1968 gold, wanneer een paus zich over seksuele ethiek uitsprak, het vermoeden dat hij het bij het rechte eind had. *Humanae Vitae* keerde dit vermoeden om: gelovigen in het Westen gaan er vandaag veelal vanuit dat wan-

neer een paus zich over seksualiteit uitspreekt, het wellicht wel weer onzin zal zijn. Dat is overigens een impliciete reflex, geen bewuste keuze. Het is de encycliek *Humanae Vitae* die voor de omkering van het vermoeden heeft gezorgd. In het profane recht is het vermoeden van kapitaal belang, want het bepaalt op wie de bewijslast rust en dat is niet zelden beslissend voor de uitkomst van het rechtsgeding. In de kerk gaat het in principe meer om inhoud dan om procedures, maar laten we de invloed van de paradigm shift die *Humanae Vitae* met zich meebracht maar niet onderschatten.

Suenens had de dramatische betekenis van *Humanae Vitae* door. Een kritisch interview op 15 mei 1969 leverde hem heel wat kritiek op.¹⁹ In dat interview liet Suenens de credibility gap tussen kerk en wereld duidelijk zien, wat hem wereldwijd zowel bijval als kritiek opleverde. Was hij dan echt een progressiste à faux nez?²⁰

Maar stilaan tekenden zich verschuivingen af in de carrière van de Mechelse aartsbisschop. Tijdens Vaticanum II had hij een uitgesproken progressieve reputatie, die door de reacties op *Humanae Vitae* werd versterkt²¹. Ook paus Paulus VI toonde zich ontgoocheld door de reactie van de Belgische bisschoppen zoals hij aan monseigneur Charue, bisschop van Namen, in 1969 meedeelde²².

Maar langzaam schoof hij naar het midden op. Tekenend daarbij is het commentaar dat kranten leverden bij conferenties die hij in 1971 in Canada verzorgde. Suenens werd daar in de pers afgeschilderd als de heraut van “The Church of the Extreme Center”²³. Het extreme centrum is een verleidelijke gedachte die enige aandacht verdient. Het wijst op een drang naar verzoening en harmonie. Het extreme centrum is dus een plek van barmhartigheid tegenover anderen, maar ook een

19 Cf. J. DE BROUCKER, *Le dossier Suenens. Diagnostic d'une crise*, Parijs, Editions Universitaires, 1970, 135 blz.

20 Kritiek in *Paris Match*, 23 juni 1969.

21 Voor een gedetailleerde en genuanceerde studie, zie L. DECLERCK, “La réaction du cardinal Suenens et de l'épiscopat belge à l'encyclique *Humanae Vitae*. Chronique d'une déclaration (juillet-décembre 1968) », *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, 2008, 1-68.

22 L. DECLERCK, *o.c.*, 58.

23 L.J. SUENENS, *Terugblik...*, 203.

toevluchtsoord voor een kerkleider die de confrontatie schuwt. Er kleeft trouwens een belangrijk nadeel aan het extreme centrum: het belet het ontwikkelen van een autonoom gedachtegoed dat is gebaseerd op inhoudelijke stellingnamen. Wie zich in het extreme centrum bevindt is immers voltijds bezig met zijn blik te richten naar links en naar rechts om dan, naar gelang van de verschuivingen die zich aan beide uiteinden van het spectrum voordoen, zelf een beetje mee op te schuiven om toch maar in het centrum te blijven staan.

De nieuwe centristische positie van Suenens is wellicht de voorbode van een diepere evolutie. Wie voor het extreme centrum kiest, toont tegelijk impliciet een soort afkeer van binnenkerkelijke politiek strijd. Suenens was die strijd in zijn jongere jaren nochtans nooit uit de weg gegaan. In de jaren zeventig leek ze hem echter minder te boeien en schakelde hij over op een meer spirituele benadering die hem trouwens nooit helemaal vreemd is geweest. Ze was altijd al een facet van hemzelf. In 1974 verschenen zes documenten van Mechelen waardoor Suenens de charismatische vernieuwing in de katholieke kerk gestalte hielp geven²⁴. Eigenlijk past deze etherische en niet bepaald intellectuele benadering die de charismatici voorstaan niet altijd naadloos in de katholieke traditie. Maar onder meer dankzij Suenens vond de charismatische beweging, die vooral in bepaalde protestantse kringen succes oogstte, ook een uitlaatklep in de katholieke kerk²⁵. Suenens toonde zich een uitstekend pleitbezorger van de nieuwe stroming en wist zelfs het Belgische vorstenhuis, waarmee hij overigens ook na zijn emeritaat uitstekende contacten bleef behouden, voor zijn ideeën te winnen.

Kardinaal Suenens maakte in 1978 ook twee pausverkiezingen mee. Bij de verkiezing van Albino Luciani (1912-1978) tot paus Johannes-Paulus I was hij wellicht minder actief betrokken. Maar toen enkele weken later weer een conclaaf moest worden georganiseerd na het plotse overlijden van de paus, speelde Suenens wel een rol bij de verkiezing van Karol Wojtyła (1920-2005) tot Johannes-Paulus II.

24 L.J. SUENENS, *Terugblik...*, 235-240.

25 Vooral de invloed van Veronica O'Brien was belangrijk, zie L.J. SUENENS, *The Hidden Hand of God. The Life of Veronica O'Brien and our Common Apostolate*, Dublin, Veritas, 1994, 338 blz.

Het einde van de regeertijd van kardinaal Suenens kwam in zicht. Godfried Danneels zou hem opvolgen, een keuze waar Suenens niet ongelukkig over bleek te zijn.

Na zijn emeritaat bleef de kardinaal nog lange tijd bijzonder actief²⁶. Hij overleed op hoge leeftijd op 6 mei 1996, bijna 92 jaar oud. Zijn ruime internationale contacten verschaften hem lange tijd de gelegenheid talloze buitenlandse reizen te ondernemen en heel wat lezingen te houden. Daarbij bleef zijn invloed bleef op een aantal gebieden merkwaardig groot. Toen koning Boudewijn in het voorjaar van 1990 met een nieuwe abortuswet werd geconfronteerd en zijn geweten hem niet toeliet deze wet te ondertekenen, ging hij bij kardinaal Suenens te rade en niet bij zijn opvolger Godfried Danneels. De oplossing die uit de bus kwam was op het eerste gezicht handig. Koning Boudewijn werd, zoals constitutioneel volgens het toenmalige artikel 82 van de grondwet, nu artikel 93, mogelijk was, in de onmogelijkheid verklaard om te regeren zodat de ministerraad zoals in de grondwet wordt bepaald zijn taak overnam, de wet op 3 april ondertekend werd en Boudewijn na een kort intermezzo op 5 april terug in functie kon treden. Een handige constructie waarbij het geweten van de koning en het functioneren van de democratische instellingen netjes bij elkaar werden gebracht. Toch bracht dit incident, waarbij Suenens de morele raadgever van Boudewijn was geweest, kardinaal Danneels indirect schade toe. In Romeinse kringen ontstond immers de perceptie dat niet de kardinaal, maar de koning de ethische standaarden van het katholicisme tegenover een ontspoorde wetgever in verdediging had moeten nemen. Wellicht is dat een foute analyse. Want Danneels had zich wel degelijk tegen abortus uitgesproken. En Boudewijn nam uiteindelijk weinig risico dankzij de vernuftige grondwettelijke constructie die haarfijn voor hem was uitgetekend. Niettemin mag worden besloten dat de perceptie in Rome anders was, en dat het abortusdossier één van de elementen is geweest die de ster van Danneels in Rome stilaan deed verbleken. Maar dat brengt ons tot het volgende hoofdstuk, dat over de ambtsperiode van Godfried Danneels handelt.

26 Zie L.J. SUENENS, *Terugblik...*, 281-314.

Godfried Danneels in zes punten

Het beleid van Godfried Danneels heb ik van zeer nabij meegemaakt. Dat heeft voordelen en nadelen. Een nadeel is ongetwijfeld de moeilijkheid om van de gebeurtenissen op een lucide manier afstand te nemen. Daartegenover staat dat eigen ervaring de mogelijkheid biedt om niet alleen verslag uit te brengen over de externe geschiedenis, met haar empirisch waarneembare feiten en gebeurtenissen, maar ook over de interne geschiedenis, namelijk de gestage evolutie van ideeën ook al worden ze niet expliciet uitgesproken of blijkt hun invloed pas later. Het is juist deze interne geschiedenis die vele jaren later wanneer wij nog uitsluitend over externe bronnen beschikken heel moeilijk in kaart te brengen is. Net zoals van kardinaal Suenens, probeer ik ook van kardinaal Danneels in zes punten een portret te schetsen²⁷.

1. Jeugd.

Godfried Danneels werd geboren in het West-Vlaamse Kanegem in 1933. Zijn vader Hendrik (1903-1987), was hoofdonderwijzer in deze zeer katholieke gemeente gelegen in de nabijheid van Tielt, een stadje dat lange tijd doorging als het meest katholieke van Vlaanderen. Zijn moeder Madeleine Stofferis (1906-1982) was huisvrouw. Godfried Danneels kwam dus uit een heel ander milieu dan Leo Suenens, een milieu dat minder stedelijk en minder burgerlijk was. Het milieu waarin kardinaal Danneels opgroeide was tegelijk ook een vrijwel homogeen katholiek milieu, waarin het behoren tot de kerk een evidentie was. Hierin schuilt enige tragiek: Danneels stamt uit een West-Vlaams ruraal milieu dat totaal verschilt van de kerkelijke biotoop waarin hij als aartsbisschop tijdens het grootste gedeelte van zijn professionele leven zou moeten functioneren. Zoals Suenens werd ook Danneels bepaald door zijn achtergrond, een achtergrond waarin mensen zich ongemakkelijk voelden bij openlijke kritiek op de kerk. De typisch Vlaamse gedachte dat discussie een vorm van ruzie is, en stilzwijgen een teken van harmonie of minstens van wijsheid, werd in het dorp Kanegem uit de jaren dertig tot vijftig zeker niet tegengesproken. Toeval of niet,

²⁷ Een interessante bron is ook P.-J. BOGAERT, *Kardinaal Godfried Danneels. Van Kanegem tot Rome*, Leuven, Uitgeverij van Halewyck, 2002, 221 blz. Voor zuivere feitelijkheden putte ik ruim uit dit boek.

lange tijd bleef deze benadering ook het verborgen paradigma van het kerkelijke leven in Vlaanderen.

Godfried Danneels was een briljant student die al heel jong priester wilde worden. Na zijn middelbare studies werd hij onmiddellijk seminarist, en wel in Leuven aan het seminarie Leo XIII. In 1954 behaalde hij aan de Leuvense universiteit een licentie in de thomistische wijsbegeerte. Zijn theologische studies deed hij in Rome. Ondertussen werd hij tot priester gewijd op 17 augustus 1957. Vanaf 1959, toen Danneels uit Rome terugkeerde, werd hij, slechts 26 jaar oud, professor in de liturgie en de sacramentenleer aan het Seminarie van Brugge, gelegen aan de Potterierei, een prachtig gebouw dat op een zwerige wijze de mogelijkheid suggereert zich helemaal onder te dompelen in de realiteit van de kerkelijke wereld, zonder dat het zeker is dat er ook nog een andere wereld bestaat. Danneels bleef professor aan het Seminarie tot in 1977. Vanaf 1969, eveneens tot 1977, kwam daar een gedeeltelijke opdracht aan de K.U.Leuven bij.

Godfried Danneels kreeg dus ruim de tijd om na te denken en te rijpen in het beschermde milieu van het Brugse Seminarie. Want daar lag zijn werkerterrein, daar betrok hij Tolstoj en Dostojevski in zijn lessen²⁸, ontwikkelde hij zijn liefde voor symbolen, ritens en gebaren steeds verder. Als professor in Leuven, waar hij slechts een dag per week aanwezig was, kwam hij minder uit de verf. Meteen duikt een gelijkennis met kardinaal Suenens op. Net als zijn voorganger werd Danneels onmiddellijk in de wereld van onderwijs en opvoeding gelanceerd. En ook de jonge West-Vlaming moest het stellen zonder veel concrete ervaring in het pastoraal veld.

2. Antwerpen

Op 16 november 1977 werd Godfried Danneels benoemd tot twintigste bisschop van Antwerpen en tweede bisschop sinds de heroprichting van het bisdom. Net als zijn voorganger Jules-Victor Daem en zijn opvolgers Paul Van den Berghe en Johan Bonny kwam Danneels niet uit het bisdom Antwerpen zelf. Maar hij trok er zich aardig uit de slag en was er behoorlijk populair, weliswaar in een tijd dat het bisschopsambt nog heel wat meer uitstraling had dan vandaag.

28 P.-J. BOGAERT, *o.c.*, 25 e.v.

Door velen werd de benoeming van Godfried Danneels tot bisschop van Antwerpen als een eerste stap gezien op weg naar het ambt van aartsbisschop van Mechelen. Er kan gerust worden gezegd dat Danneels door de benoeming in Antwerpen meteen in poleposition werd gemanoevreerd. Nochtans is Antwerpen geen gemakkelijk bisdom. Kerkelijke problemen dienen zich daar (zich) doorgaans het vlugst aan. Zo was het bisdom Antwerpen wellicht het eerste Vlaamse bisdom waar het priestertekort bijzonder nijpend werd. Ook de Antwerpse mentaliteit is zeer bijzonder en vaak trendsettend. Politiek leidt dat soms tot licht poujadistische trekjes. Zo verrees in de 19de eeuw in Antwerpen stad de Meetingpartij uit het niets. En Antwerpen is ook de bakermat van het Vlaams Blok, later Vlaams Belang.

Het verblijf van Danneels in Antwerpen vergrootte alleen maar de plausibiliteit van zijn benoeming in Mechelen. Met het bisdom Hasselt had het bisdom Brugge immers van oudsher goede contacten, waarvan Danneels als seminarieprofessor gebruik kon maken. Dat gold ook voor het bisdom Gent. Bovendien had Danneels een ruim persoonlijk netwerk opgebouwd als redactiesecretaris van het theologische tijdschrift *Collationes* waarvan in de jaren zeventig nog een grote invloed uitging. Toen Godfried Danneels einde 1979 werd benoemd tot aartsbisschop van Mechelen was dat allerminst een verrassing.

3. Aartsbisschop van Mechelen

Op 4 januari 1980 trad Godfried Danneels aan als aartsbisschop van Mechelen-Brussel. Zijn startpositie was uitstekend. Hij beschikte over een groot prestige en een ruime erkenning. Het feit dat een Vlaming werd benoemd lag ook in de lijn der verwachtingen. De zogenaamde beurtrol die zou bestaan tussen Franstaligen en Nederlandstaligen maakte dat deze laatste groep nu aan de beurt was. Kardinaal Désiré-Jozef Mercier (1851-1926), aartsbisschop van 1906 tot aan zijn dood in 1926, was Franstalig, Jozef-Ernest Van Roey Nederlandstalig, Leo-Jozef Suenens opnieuw Franstalig. Dus nu waren de Vlamingen weer aan zet. Natuurlijk is de beurtrol niet meer dan een traditie en berust hij op geen enkele rechtsregel. Het is overigens nog maar de vraag of er over een beurtrol kan worden gesproken wanneer de ambtsperiodes van de verschillende aartsbisschoppen zeer lang zijn. Daardoor is de tijd waarin een nieuwe aartsbisschop moet worden aangeduid per definitie een heel andere (is) dan de tijd waarin zijn voorganger lange jaren voordien aantrad.

Kardinaal Godfried Danneels (1933-).
Foto Luc Hilderson.

Een belangrijke eer viel kardinaal Danneels te beurt in 1980 wanneer hij als moderator fungeerde van de bijzondere bisschoppensynode van de Nederlandse bisschoppen²⁹. Die werden uitgenodigd om in Rome te vergaderen teneinde hun menigvuldige meningsverschillen binnen de perken te houden. Ter herinnering: de Nederlandse bisschoppen kozen resoluut voor een progressieve koers na Vaticanum II, wat ondermeer resulteerde in de organisatie van het Pastoraal Concilie te Noordwijkerhout tussen 1968 en 1970. De benoeming van Jo Gijsen tot bisschop van Roermond in 1971 was een Romeinse poging om het tij te keren en de Nederlandse herders terug in de schapestal te krijgen. Het feit dat Paulus VI persoonlijk de wijding van Jo Gijsen verrichtte, symboliseert duidelijk het belang dat de paus aan deze restauratieve zet hechtte. Later werd Ad Simonis, opposant van Noordwijkerhout, tot bisschop van Rotterdam en later tot aartsbisschop van Utrecht benoemd. Ook dat was een stap in de richting van de restauratie, al bleek Simonis achteraf bekeken veel minder een hardliner te zijn dan Jo Gijsen, wiens overrijverige gedrag door Johannes-Paulus II 'beloond' werd met een benoeming tot aartsbisschop van Reykjavik in 1996. Maar dat was pas veel later. In 1980 profileerde Danneels zich tot bruggenbouwer die, althans schijnbaar en tijdelijk, de eenheid binnen het Nederlandse episcopaat herstelde.

Tallose andere tekenen wijzen erop dat Danneels in Rome over veel vertrouwen beschikte. Zo was hij in 1985 relator van de buitengewone synode die werd georganiseerd om de twintigste verjaardag van de beëindiging van Vaticanum II te vieren. Tijdens de synode over de leek in 1987 was Godfried Danneels één van de hoofdrolspelers. Van 1990 tot 1999 was hij voorzitter van Pax Christi Internationaal en meer dan vele andere kardinalen wist hij lid te worden van de belangrijkste congregaties van de Romeinse Curie, ondermeer van de Congregatie voor de Geloofsleer.

Een toppunt in de carrière van kardinaal Danneels was ongetwijfeld het bezoek dat paus Johannes-Paulus II in 1985 aan België en Nederland bracht. In Nederland werd de paus koel ontvangen. Op het Malieveld in

29 Voor meer informatie, zie J. VAN HATTEM en A. A. WENTINK, *Synode en pers. Een inventariserend onderzoek naar de berichtgeving over de bijzondere synode van de Nederlandse bisschoppen in een twaalfstal Nederlandse dagbladen*, Tilburg, Katholiek Instituut voor massamedia, 1980, 52 blz.

Kardinaal Godfried Danneels.
Foto Luc Hilderson.

Ondanks zijn drukke - vaak internationale - agenda waakt kardinaal Danneels erover dat hij voldoende oog heeft voor het concrete pastorale leven in zijn bisdom. Daartoe blijft hij zoveel als mogelijk aanspreekbaar en tracht hij op de meest uiteenlopende manieren tussen de gelovigen aanwezig te zijn. Naast bezoeken aan parochies en diverse bijeenkomsten, houdt de kardinaal in het bisschopshuis ook tweemaal per jaar gespreksavonden voor volwassenen. Tijdens die ontmoetingen poogt hij de hartslag van het concrete leven te voelen en er zijn eigen gedachten naast te leggen. Jaarlijks organiseert hij in Leuven ook een reeks Bijbel- en gespreksavonden voor jongeren.

Den Haag vond een grote protestmanifestatie plaats waarbij meer dan tienduizend progressieve Nederlandse katholieken aanwezig waren: het begin van de Acht Mei Beweging. De paus liep op een regenachtige dag door de verlaten straten van Den Bosch, waar hij net de conservatieve salesiaan Johannes ter Schure (1922-2003) tot wanhoop van de meeste katholieken als bisschop had benoemd. Kortom, Nederland ontving de paus koel. Maar in België, waar de paus van 16 tot 21 mei verbleef, was het onthaal overweldigend. Het weer was beter en de bevolking tekende massaal present. Bovendien klonken de kritische geluiden verfrissend. IPB-voorzitter Aurélien Thijs schuwde tijdens

een toespraak in de Antwerpse kathedraal de kritische kanttekeningen niet. En de rede van de Leuvense rector Pieter De Somer waarin hij voor onderzoekers het recht op dwaling opeiste, zindert na tot op de dag van vandaag. In 1985 leek het alsof Danneels de aartsbisschop was van het grootste bisdom behorend tot een kerkprovincie die loyaliteit wist te paren aan ruimte voor kritische overwegingen. Nederland keek jaloers naar Vlaanderen. Frans Verleyen, de vermaarde directeur van het weekblad *Knack*, schreef volgende historische woorden over de katholieke kerk in België: “If you can’t beat them, join them.” Vandaag klinken deze woorden onwaarschijnlijk wanneer het over de Rooms-katholieke kerk in België gaat, in 1985 klonk dit korte zinnenetje nog plausibel. Kortom, de eerste jaren van kardinaal Danneels in Mechelen waren voorspoedig en succesvol. Wie scherp toekeek, zag niettemin duidelijk tekenen van verval. De geloofspraktijk nam af en priesterroepingen werden schaars. Maar naar buiten scheen het alsof de Belgische kerk in het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw nog altijd springlevend was. Voor even toch nog. Het pausbezoek van 1985 was een orgelpunt, maar achteraf bekeken bleek het net zo goed een keerpunt te zijn.

4. Tanende reputatie in Rome

Stilaan kregen de kerk in België in het algemeen, en kardinaal Danneels in het bijzonder, te kampen met allerlei problemen die zich tot dan toe niet hadden gesteld. Enerzijds kwam er, veel later dan in Nederland, interne kritiek op de kerk en haar beleid. Anderzijds verloor de katholieke kerk in België langzaam haar greep op de samenleving. Het gaat hierbij om twee trends die misschien onvermijdelijk waren omdat ze gedeeltelijk nauw verband hielden met de tijdsgeest. Een aantal wijvingen kan ook op het conto van de conservatieve pausen Johannes-Paulus II en Benedictus XVI worden geschreven, die hun misprijzen voor de ontsporingen van de Westerse wereld niet onder stoelen of banken staken. Toch moet evenzeer worden aangestipt dat kardinaal Danneels er in beide gevallen –de interne kritiek, de verzwakende greep van de kerk op de samenleving– niet in slaagde een passend antwoord te bieden op de vragen die zich aandienden. Daardoor kreeg zijn reputatie een flinke deuk. Althans in Rome. Niet in België. Op deze paradox kom ik nog terug. Eerst besteed ik aandacht aan de twee probleemvelden waar de kardinaal in steeds sterkere mate mee werd geconfronteerd en waar hij vaak machteloos tegenover stond.

Een eerste (binnenkerkelijk) onderwerp was het thema mensenrechten in de kerk. Ook na het Tweede Vaticaans Concilie bleef de kerk een instituut waarin van scheiding der machten geen sprake is. Canon 135 van het kerkelijk wetboek bevestigt deze positie. Canon 331 herhaalt ze wat de paus betreft. De paus verenigt in zijn persoon alle wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. Op diocesaan vlak geniet de bisschop een gelijkaardige positie, zoals dan weer in canon 381 wordt vastgelegd. In dit autoritaire systeem is de rechtspositie van de gewone gelovige niet echt sterk, ofschoon Vaticanum II allerlei mooie teksten aan het statuut van de leek wijdde. Stilaan groeide ook in België de gedachte dat burgers die in een democratisch land leven en aldaar van rechten en vrijheden genieten, die profane vanzelfsprekendheid ook in de kerk erkend wilden zien. Mensenrechten in de kerk, een thema dat in Nederland al een tijd lang op de kaart stond, werd ook in België naar voren geschoven. Het Belgische episcopaat zag dit met lede ogen aan. De juridische dimensie van het binnenkerkelijke gesprek zag ze niet zitten en stond haaks op de informele, op conflictvermijding gesteunde aanpak die in ons land schering en inslag was en in onze cultuur ingebakken leek. Toch kon de discussie, zolang de progressieve vleugel in de kerk niet definitief verslagen was, onmogelijk blijvend worden tegengehouden.

Een mijlpaal in dat verband, ook in de carrière van kardinaal Danneels, was de publicatie van het boek *De laatste dictatuur. Pleidooi voor een parochie zonder paus* van de hand van Rik Devillé, pastoor te Buzingen³⁰. De verschijning van dit boek, waarvan kardinaal Danneels gezien de gedecentraliseerde structuur van zijn bisdom slechts laat op de hoogte was, zorgde voor heel wat opschudding. Zelf was ik er ook zijdelings bij betrokken. Ik had de auteur, die ik kort tevoren tijdens een conferentie in het klooster La Tourette bij Lyon had leren kennen, beloofd om op de persconferentie die zijn uitgever had georganiseerd het boek in te leiden, zonder het daarom inhoudelijk te onderschrijven. Ik wilde gewoon het recht op vrije meningsuiting, erkend door canon 212 §3 van het kerkelijk wetboek, duidelijk beklemtonen. Kort voor de presentatie vroeg toenmalig KULeuven-rector Roger Dillemans mij telefonisch om daarvan af te zien en om met kardinaal Danneels naar een oplossing te zoeken voor deze onverkwikkelijke zaak die,

30 R. DEVILLÉ, *De laatste dictatuur. Pleidooi voor een parochie zonder paus*, Leuven, Kritak, 1992, 224 blz.

aldus de rector, de kardinaal verdriet deed. Het boek werd, na overleg tussen kardinaal Danneels en mezelf, uiteindelijk voorgesteld in afwezigheid van Rik Devillé en de inleider. De kardinaal en de auteur verzoenden zich daarna, waarbij de kardinaal duidelijk afstand nam van de inhoud van het boek en eveneens helder stelde dat de auteur het boek had geschreven als gewone gelovige gebruik makend van zijn recht van meningsuiting en niet als pastoor van Buizingen, een lichtjes schizofreen onderscheid dat het voordeel had dat daardoor de kool en de geit werden gespaard. De aanpak van de kardinaal werd in België veelal geapprecieerd. Maar in Rome was dat veel minder het geval. In de wandelgangen werd kardinaal Danneels zwakheid verweten omdat hij Devillé niet formeel had gestraft. De twijfel of kardinaal Danneels wel in staat was om de groeiende secularisering in België adequaat aan te pakken, werd in ieder geval ondermeer door dit incident aanzienlijk vergroot.

Hoewel kardinaal Danneels in de publieke opinie over een positief imago beschikte, bleef hij in werkelijkheid zowel kerkorganisatorisch als theologisch eerder behoudend³¹. Op kerkorganisatorisch vlak herinner ik mij een gesprek dat ik met hem had in het aartsbisschoppelijk paleis, in het najaar van 1992. Ik was beroepshalve bezig met het juridische statuut van de professionele leek in de kerk. De kardinaal, die ik hierover aansprak, zegde mij toen dat leken in de kerk altijd vrijwilligers moeten blijven, wat ook hun scholingsgraad is. Ik herinner mij het gesprek en het jaar waarin het werd gevoerd zo helder, omdat ik door zijn antwoord erg was verrast. Kon het afbrokkelende professionele personeelskader in de parochies uitsluitend met vrijwilligers worden opgevuld? Het leek mij onmogelijk. Vrijwilligers zullen met des te meer plezier hun handen uit de mouwen steken, als er een stevig professioneel kader is waarop ze kunnen rekenen. In ieder geval is het zo dat mede door de beleidsoptie van kardinaal Danneels het tot in 1997 heeft geduurd vooraleer de eerste leken in dienst van de kerk in beperkte mate op de betaalrol van het ministerie van justitie verschenen als bedienaars van de eredienst. Toen was het wellicht te laat om de neergang van de parochies nog te stuiten.

31 Dat is ook de mening van Peter-Jan BOGAERT, *o.c.*, 45.

Een theologisch punt waarin de kardinaal zich steeds behoudend heeft opgesteld, is het vraagstuk van de mogelijke priesterwijding van de vrouw. Toen Johannes-Paulus II op 22 mei 1994 de apostolische brief *Ordinatio Sacerdotalis* schreef waarin hij meldde dat het feit dat vrouwen geen priester kunnen worden tot de goddelijke ordening van de kerk behoort, waren de verontwaardiging en protesten in België groot. Danneels toonde zich bezorgd voor het verdriet van België dat hij beloofde aan Johannes-Paulus II over te maken, maar onderschreef tegelijk het standpunt van de paus.

Dat zijn behoudende aanpak van kerkorganisatorische en theologische vragen in Rome toch niet op applaus werd onthaald, heeft te maken met het tweede probleemveld waarbij de kardinaal werd betrokken, namelijk een maatschappelijke omgeving die zich steeds verder losrukte van elke kerkelijke bevoogding en die een voortschrijdende secularisering ten zeerste in de hand werkte. België werd in de ogen van de Romeinse overheid stilaan een pilootland op het gebied van ethisch foute wetgeving. Na de abortuswet van 1990 waarbij kardinaal Suenens indirect nog een rol had gespeeld, volgde de gedeeltelijke legalisering van euthanasie in 2002 en ten slotte ook het homohuwelijk in 2003. Uiteraard lag kardinaal Danneels niet aan de basis van deze wetten, maar hij kon ze ook niet tegenhouden. Zijn reputatie in Rome werd er hoe dan ook door geschaad. Tot overmaat van ramp ging deze in Romeinse ogen decadente wetgeving gepaard met een desastreuze neergang van het aantal roepingen. Tegen het einde van de jaren negentig aan waren er bovendien enkele pedofilieschandalen waarbij priesters betrokken waren, ofschoon op dat vlak België nooit in een situatie verzeilde die met de toestand in de Verenigde Staten of in Ierland vergelijkbaar is.

Samenvattend kan worden vastgesteld dat, zeker vanaf het begin van de jaren negentig, de reputatie die kardinaal Danneels in Rome genoot als rots in de branding aan ernstige erosie onderhevig was. Omdat hij volgens zijn Romeinse critici binnenkerkelijk niet krachtadig genoeg optrad en geen roepingen wist te stimuleren. En omdat hij op de zich snel seculariserende samenleving die hem omringde geen greep kreeg.

Toen Johannes-Paulus II op 2 april 2005 overleed, werd kardinaal Danneels als een mogelijke opvolger voor het hoogste kerkelijke

ambt getipt. Zou hij het halen? Of zou hij net als kardinaal Suenens een pausmaker worden? In dat verband maakte ik iets vreemds mee. Op 8 april 2005 werd de overleden paus in Rome begraven. Ik was op zijn begrafenis aanwezig, om samen met Jan Becaus commentaar te leveren voor de VRT. Op 9 april keerde ik terug naar België en ontmoette tot mijn grote verbazing in de luchthaven Fiumicino kardinaal Danneels, ook op weg naar zijn vaderland. Eigenlijk was hij kerkrechtelijk hiertoe niet gerechtigd, want het college van kardinalen moet tussen de begrafenis van de paus en de aanvang van het conclaaf waarin diens opvolger wordt verkozen elke dag vergaderen. De kardinaal schepte hier blijkbaar nauwelijks genoeg in en greep het weekend aan om naar België terug te keren, ondermeer om vormsels toe te dienen zoals achteraf bleek. De korte ontmoeting in Fiumicino maakte mij meteen duidelijk dat de volgende paus niet kardinaal Danneels zou zijn. Het is immers algemeen geweten dat de dagen tussen de begrafenis en de pausverkiezing van essentieel belang zijn, omdat via allerlei etentjes en ontmoetingen stilaan wordt bepaald wie in poleposition aan het conclaaf begint³². Kardinaal Danneels verbeurde door naar huis te gaan wellicht zijn laatste kans om paus te worden. Achteraf, toen Joseph Ratzinger de verkiezing won, verontschuldigde Godfried Danneels zich voor het daaropvolgende banket, waarna sommigen hem een slechte verliezer en anderen hem een verborgen tegenstander van de pas verkozen Beierse kerkvorst noemden, een perceptie die kardinaal Danneels achteraf herhaaldelijk heeft proberen recht te zetten.

5. They like the singer, not the song.

Merkwaardig in de bisschops carrière van kardinaal Danneels is dat er twee lijnen in te onderkennen vallen die op het eerste gezicht nauwelijks met elkaar verzoenbaar zijn. Enerzijds leek de neergang van de kerk onstuitbaar en haakten steeds meer katholieken af. Anderzijds

32 Over de spannende momenten tussen de begrafenis van de vorige paus en het conclaaf waarin de volgende wordt verkozen, zie bijvoorbeeld C. BERNSTEIN en M. POLITI, *Zijne Heiligheid Johannes Paulus II en de verborgen geschiedenis van onze tijd*, Amsterdam, Mets, 1996, 448 blz. De oorspronkelijke titel van het boek luidde *His Holiness John Paul and the Hidden History of our Time*, Londen, Doubleday, 1996, 582 blz. Het boek munt uit door onbeschroomde beschrijvingen van het kerkelijke machtsspel, zonder te moraliseren of te veroordelen.

Kardinaal Godfried Danneels.
Foto Luc Hilderson.

nam het persoonlijke prestige van de kardinaal in de loop der jaren toe en werd hij stilaan het eerste en enige gezicht van de kerk in ons land. Hij werd ook populair bij mensen die niet meer kerkelijk waren, en dat werden er steeds meer. Dat laatste zinnetje drukt de vreemde paradox misschien nog het beste uit.

De neergang van de kerk in ons land zette zich in versneld tempo door vanaf het midden van de jaren negentig. Twee gebeurtenissen in het buitenland zie ik als scharniermomenten. Vooreerst was er al de vermelde apostolische brief *Ordinatio Sacerdotalis* uit 1994 waarin Johannes-Paulus II bevestigde dat vrouwen nooit priester zullen kunnen worden. Vervolgens werd op 12 januari 1995 Jacques Gaillot afgezet als bisschop van Evreux. Dat gebeurde door de prefect van de congregatie voor de bisschoppen, Bernardin Gantin, zonder enige vorm van procedure. Beide gebeurtenissen, maar vooral toch de eerste, leidden in ons land tot massaal protest. Het was de laatste keer dat de bevolking in het algemeen en de gelovigen in het bijzonder zich druk maakten over het pauselijke beleid. Protesten daartegen werden later nauwelijks nog gehoord, niet omdat iedereen nu plots met de kerkelijke beleidslijn akkoord ging. Wel omdat mensen niet langer de moeite namen om openlijk protest aan te tekenen. De stilte wijst dus allerminst op instemming. Het is onmiskenbaar dat de neergang van de kerk in de periode 1995-2005 stukken drastischer was dan de geleidelijke erosie die ook in de tien jaren na het eerste pausbezoek, dus tussen 1985 en 1995, al zichtbaar was. De neergang wordt overigens mooi gesymboliseerd door het tweede bezoek dat Johannes-Paulus II aan België bracht naar aanleiding van de zaligverklaring van pater Damiaan in 1995. Dat bezoek was, in tegenstelling tot de triomftocht van 1985, een fiasco.

Ging het de kerk niet voor de wind, de kardinaal kon zich verheugen op een groeiende populariteit. Zijn gelegenheidspublicaties naar aanleiding van grote kerkelijke feesten waren een succes, maar ook buiten het kerkelijke milieu oogste hij bijval. Hij nam deel aan populaire televisieprogramma's zoals *Het Huis van Wantrouwen* met Marc Uytterhoeven, en wist daardoor vele kijkers te verleiden door zijn uitstekende en heldere taalgebruik en door zijn zin voor humor. Hij straalde gematigdheid en verzoening uit. In 2003 veroverde hij een in die tijd belangrijke prijs: hij werd *Castar*, wat zoveel is als man van het jaar. Lange tijd gold hij ook in Nederland als een

rolmodel waarvan onze noorderburen alleen maar konden dromen. Het leek immers alsof hij erin slaagde openlijke conflicten te vermijden en dankzij zijn persoonlijk charisma een brug sloeg tussen eerder behoudende en eerder progressieve katholieken, iets waar Nederlandse bisschoppen doorgaans schromelijk in mislukten. Danneels werd trouwens in 2002 eredoctor aan de Universiteit van Tilburg. De laatste jaren wordt in Nederland iets meer aan de methode Danneels getwijfeld, nu (blijkt dat) de neergang van de kerk in België dramatischer blijkt te zijn dan die in Nederland, waar de achteruitgang vroeger begon en het geruzie heviger was.

6. Bestuur

Als bestuurder zit kardinaal Danneels eerder op de golfengte van Suenens dan op die van Van Roey. Danneels is meer een leider dan een manager, eerder een inspirator dan een organisator. Op zichzelf is daar natuurlijk niets mis mee, zolang een leider met visie maar omringd wordt door medewerkers die op organisatorisch vlak wel heel beslagen zijn. Dat laatste was in het verleden, toen het personeelsbestand van de kerk veel rijker was, een gemakkelijker opgave dan vandaag.

Kardinaal Danneels is voor een groot publiek een briljant redenaar, maar is in een beperkter gezelschap vaak eerder koel van natuur. Anders uitgedrukt, zijn communicatieve vaardigheden zijn het grootst op het publieke forum. En petit comité is hij stugger. Of deze eigenschappen een negatieve invloed hebben gehad op zijn beleid, is moeilijk te zeggen. De neergang van de kerk zou er zonder kardinaal Danneels ook zijn gekomen. De kerk was in onze contreien zo machtig dat elke vorm van emancipatie die zich vanaf de jaren zestig aandiende tegelijk ook een emancipatie tegenover de kerk was. In die zin bestaan er parallellen tussen België, Ierland en Spanje. Had de kardinaal meer kunnen doen om de neergang binnen de perken te houden, bijvoorbeeld door resoluut te opteren voor interne vernieuwing? Dat valt moeilijk te zeggen, en daar was kardinaal Danneels waarschijnlijk de man niet voor.

Het einde van zijn ambtsperiode wordt gekenmerkt door een bisdom waarin de kaart op het gebied van parochieorganisatie blinde vlekken begint te vertonen, zoals hulpbisschop Jef De Kesel zelf

bevestigde. De mensen vandaag zijn niet heel gelovig meer, maar nog minder heel ongelovig. Normen en waarden die decennia lang voor oubollig doorgingen, verschijnen terug op de agenda. En in plaats van een hele schaar theologen die het buitenland ons benijdde, kwam een wilde theologie die overal opduikt waar de kerk het terrein heeft achter gelaten. Leven wij in slechtere tijden dan toen Godfried Danneels het bisdom overnam van Leo Suenens? We leven zeker in andere tijden, met een minder machtige kerk maar met een niet minder interessante maatschappelijke discussie. Wel kan de bestuursperiode van kardinaal Danneels worden beschreven als een tijd waarin geloof en kerk sterk uit elkaar groeiden. Vandaag zijn vele mensen gelovig zonder kerkelijk te zijn. En ongetwijfeld zijn er ook (een) mensen die heel kerkelijk zijn zonder daarom te geloven.

Besluit

Terug naar de titel van deze bijdrage. Hoe verging het het aartsbisdom Mechelen in de tweede helft van de twintigste eeuw, onder de kardinalen Suenens en Danneels? Statistisch gezien niet goed. Het aantal seculiere priesters viel terug tot op een derde, de vervulling der zondagsplicht zakte percentueel nog veel verder weg, de seminaries zijn leeg. Toch zijn zowel Leo-Jozef Suenens als Godfried Danneels sterke, doch heel verschillende persoonlijkheden. Ze delen ook een paar eigenschappen. Allebei zijn ze intellectuelen. Leaders, geen managers. Zouden ze, als ze eerder doeners dan denkers waren geweest, de neergang van de kerk hebben kunnen stuiten? Dat is niet zeker, ingeklemd als ze waren tussen een steeds manifester Romeins conservatisme en een groeiende emancipatiedrang bij de lokale bevolking. Suenens begon zijn carrière in de machtige kerk van Van Roey, Danneels eindigt de zijne als de herder van een kleine kudde. Maar ondertussen blijven ze allebei mannen van niveau, boeiende persoonlijkheden, naar wier woorden wij ook nu nog graag luisteren. Waarna wij onze eigen weg gaan. Die paradox is de tragedie van de moderne kerkleider in een Westers land. De kardinalen Suenens en Danneels ontsnappen er niet aan.

Schuld en boete in het oude hertogdom Brabant in de 16de eeuw.*

Een bijdrage tot de rechtsvolkskunde

Edmond Roobaert

De wijze waarop in het verleden recht werd gesproken mag uiteraard niet met hedendaagse maatstaven gemeten worden. De rechtspraak volgt de evolutie van de zeden. Nu waren de levensgewoonten en de zeden in het oude hertogdom Brabant in de 16de eeuw, zelfs in de belangrijke steden, nog vrij primitief. De sociale betrekkingen tussen stads- en beroepsgenoten ontspoorden gemakkelijk en gaven aanleiding tot vertoon van geweld. Het strafgerecht van die tijd weerspiegelt uiteraard die werkelijkheid. Wat de hedendaagse mens in die rechtspraak kan verwonderen of ergeren is het evidente gebrek aan consequentie en van maat in de strafmaatregelen waarmede de misdrijven beteugeld werden. Bepaalde wandaden zoals diefstal werden bestraft met onbarmhartige verminkingen. De ontorende straffen waarbij de gestrafte bloot gesteld werd aan de spot van de omstanders brandmerkten hun slachtoffer in hoge mate. Daarentegen kon een moordslag met een, althans volgens de hedendaagse normen, storend gemak vergeven en vergeten worden. Het volstond in de meeste gevallen dat de dader, ook als was hij de rechtstreekse aanstoker van het geweld met dodelijke afloop, een bepaald ritueel volgde. De "brieven van remissie" die hij na afloop van de hele procedure verkreeg betekenden een volledig eerherstel.

Vele rechtshistorici hebben zich al gebogen over alle detailkwesties van misdrijf, bestraffing en boetedoening in de 16de eeuw in het geografisch kader van het oude hertogdom Brabant. Het is hier niet de bedoeling een bijdrage te brengen tot de rechtsgeschiedenis, doch eerder de nadruk te leggen op zekere volkskundige aspecten in de strafmaatregelen van die tijd.

De vermelding van een beperkt aantal rechtshistorische studies, waarnaar zal verwezen worden, is dus aangepast. F. Vanhemelryck heeft in zijn hoofdwerk en in een aantal aanvullende studies een breed beeld opgehangen van de criminaliteit in de ammanie van Brussel onder het

Oud Regime¹. Ook de bestraffing van de misdaden komt aan bod in die studies. Het oude strafrecht kan soms duidelijke verschillen van stad tot stad aantonen², maar bepaalde vormen van bestraffing waren algemeen verspreid in de zuidelijke Nederlanden. De straf kon bestaan in de verplichting een bedevaart te ondernemen. De strafbedevaarten zijn ondertussen een geliefkoosd onderwerp geworden van rechtshistorici³. Ook de volkskundige aspecten die aan die vorm van bestraffing verbonden zijn werden grondig onderzocht⁴.

Een bijzondere wijze van bestraffing van misdrijven en wandaden waren de zogeheten schandstraffen, waarover eveneens een uitgebreide literatuur bestaat. Die straffen konden de vorm aannemen van een kaakstraf (“aan de kaak stellen”), of van een tepronkstelling (schavottering). Het vertonen in het openbaar van de bestrafte had een vernederend, en in de ogen van de toenmalige rechtspraak, een voorbeeldig en afschrikkend karakter. Om dat effect te bereiken werd de veroordeelde behangen met allerlei voorwerpen, waarop zijn misdrijf uitgebeeld, of minstens symbolisch werd geëvoqueerd⁵.

In het kader van de schandstraffen dienen ook de schandstrafstukken vermeld te worden: een glasraam, een schilderij of een ander (kunst)voorwerp dat voor het nageslacht de herinnering aan de

1 * Gebruikte afkortingen: AR: Algemeen Rijksarchief, Brussel; RA: Rijksarchief Anderlecht; RK: Rekenkamer; TK: Tolkamer.

F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late Middeleeuwen tot het einde van het ancien regime (1404- 1789)*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 43 (1981), n° 97, Brussel, 1981.

2 L.Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, Antwerpen - 's-Gravenhage, 1947.

3 J. Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen (ca 1300- 1550)*, Assen - Amsterdam, 1978.

4 Alleen ten titel van voorbeeld A. Viaene, *Vlaamse pelgrimstochten. Een verzameling over bedevaarten en bedevaarders vanuit Vlaanderen in de late middeleeuwen*, Brugge, 1982, en wat Brabant betreft: F. Vanhemelryck, *Strafbedevaarten in Brabant*, in F. Vanhemelryck, *Reizen en reizigers in Brabant*, Brussel, 1993, p. 117-161.

5 P. De Win, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht van de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse tijd bestudeerd in Europees perspectief*, *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren*, 53 (1991), n°139, Brussel, 1991.

wandaad en zijn schuldige moest vereeuwigen. De delinquent werd veroordeeld een soortgelijk werk op zijn kosten te doen aanmaken en het te doen zetten op de plaats van het delict. Een begeleidende tekst op of naast het strafstuk zorgde er voor dat de naam van de veroordeelde en de aard van zijn misdrijf duidelijk naar voren werd gebracht. In de bijhorende boete werd hij soms nog verplicht bij te dragen tot de financiering van de bouwwerken aan een kerk in de stad, of tot de bijstand aan de arme bevolking.

Een mildere vorm van bestraffing was de aanvaarding van een boetedoening. De bestrafte verleende zijn medewerking bij de uitvoering van dit ritueel door zich neer te leggen bij de voorgeschreven boeten, en door vergiffenis te vragen. Met die “eerlycke en profytelycke beternis” onderwierp hij zich aan een vernederend ritueel: openlijk, alleen gekleed in zijn linnen hemd en op blote knieën voor de rechters te verschijnen en om vergiffenis te bidden, onder begeleiding van twee gerechtsdienaren een brandende kaars of toorts te gaan offeren op een altaar, in de plaatselijke processie te defileren om boete te doen, of nog als een duidelijk herkenbare boeteling, een aantal missen bij te wonen.

In deze studie worden een aantal nieuwe gegevens over deze vormen van schandstrafstukken en over de boetedoening aangeboord, die tot hiertoe aan de aandacht van de vorsers ontsnapt zijn. Zoals al gezegd heeft de bijdrage niet de pretentie de rechtsgeschiedenis vooruit te helpen. Wel zal nieuw licht geworpen worden op een aantal plaatselijke gebruiken, manifestaties van volksgodsvrucht en levensgewoonten, die hun weerslag hadden gevonden in de rechtsspraak.

De nog niet gepubliceerde gegevens zijn ontleend aan de registers van de Tolkamer te Brussel en de notulen van de griffiers van de Raad van Brabant: stuk voor stuk weerbarstige en tijdrovende lectuur maar die voor het gegeven onderwerp niet zonder betekenis zijn. Een woordje van uitleg over de werking en bevoegdheid van die instellingen is hier aangewezen.

De Tolkamer te Brussel

De Brabantse Tolkamers waren rechtscolleges die in dienst stonden van de hertogelijke rentmeester in de verschillende kwartieren van het hertogdom. De zetel van de instelling was gevestigd in het stadscentrum

in een of ander hertogelijk domeingebouw (te Brussel in het ‘s-Hertogen- of Broodhuis). De rentmeester als vertegenwoordiger van de vorst stond aan het hoofd van de rechtbank en liet zich bijstaan door een college van gezworen kooplieden (“gezworen erflaten”), meestal personen die tot de ambtenarij of tot de gegoede burgerij behoorden. De Tolkamer was bevoegd over alle aspecten die verband hielden met het beheer van de hertogelijke domeinen: de verloop van renten en cijzen waarmede die domeinen werden belast, het toezicht op het onderhoud van de openbare wegen, rivieren en molens. Personen die opstandigheid tegen overheidspersoneel van de vorst betoonden, of die vertegenwoordigers van het gezag hadden beledigd, of nog misdrijven hadden begaan op het hertogelijk domein (wildstroperij in het Zoniënbos bij voorbeeld) konden voor de Tolkamer worden gebracht en veroordeeld⁶.

De vonnissen van de Tolkamer te Brussel sluiten wat boetedoening en schandstraffen betreft aan op de in Brabant gevestigde tradities en bevestigen de gebruikelijke rituelen bij de rechtsspraak. Zij weerspiegelen uiteraard zeer getrouw de lokale omstandigheden en gebruiken.

De eerste hier geciteerde uitspraak van de Tolkamer, genomen op 15 oktober 1528, is al typerend zowel wat de openbare boetedoening als het schandstrafstuk betreft. Frans Zegers had zijn mes getrokken op Hendrik vanden Borre. Zoals meestal was de aanleiding voor de handtastelijkheden een toevallige en weinig belangrijke omstandigheid: het ontstoppen van een stuk verstopte waterloop, waarover de beiden het oneens waren. De Tolkamer veroordeelde de messentrekker tot een “eerlycke beternis” in aanwezigheid van het voltallige college van rechters. Hij moet in de Tolkamer blootshoofd en op zijn knieën vergiffenis vragen. Onder begeleiding van dienaars van het gerecht diende hij een wassen kaars te dragen naar het altaar van het heilig Sacrament van Mirakelen in de hoofdkerk van Sint-Goedele en ze op het altaar te offeren. Als strafstuk zal hij twee “glazen vensters” (glasramen) bekostigen die in het ‘s-Hertogenhuis zullen geplaatst worden. Het vonnis geeft geen verder details over deze ramen (geen vermelding van het delict noch van de versiering van de glasramen

6 R. Van Uytven, *Tolkamers van Brabant: 14de eeuw- 1795* in R. Van Uytven, Cl. Bruneel, H. Coppens, B. Augustijn, Red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795, Algemeen Rijksarchief, Studia*, n° 82, 2000, deel I, p. 263-277 (met bibliografie).

met de hertogelijke wapens). Zegers kreeg bovendien een boete van 60 karolusgulden aan zijn been. Hij moest een borg stellen en er zich toe verbinden, zolang de boete niet betaald was, zijn bezittingen niet te vervreemden ⁷.

Een goede week later, bij vonnis van 22 oktober 1528, werd (dezelfde?) Frans Zegers opnieuw veroordeeld. Hij moet de “smadelijke woorden” herroepen die hij in ‘sHerenmolen (de domaniale molen) te Sint-Jooste Node uitgesproken had tegen de pachter. Zegers bekende de feiten en bad om “gratie in de plaats van rigueur van justicie”. Zij werd hem toegestaan op voorwaarde dat hij in aanwezigheid van de beledigde pachter van de molen, “eerlijke beternis” zou doen: nederig om vergifenis zou bidden in de Tolkamer, en een kaars zou dragen naar de kerk van de plaats waar hij het delict had bedreven. Tegen Kerstmis moest hij boven de ingang van de pui aan het ‘s- Hertogenhuis een glasraam doen stellen. Ditmaal waren de erflaten zeer concreet wat de voorwaarden waren die aan het zetten van het glasraam verbonden waren. Het strafstuk moest 7 voet hoog, 3½ voet breed zijn, versierd worden met de keizerlijke wapens en de “titel van het delict” vermelden. Als toemaatje legde de Tolkamer nog een boete op van 20 karolusgulden en de betaling van de gerechtskosten⁸.

In de registers van de Tolkamer worden niet altijd de uiteindelijke vonnissen aangegeven, en de klerk heeft er zich toe beperkt slechts een fase van de procedure, namelijk de aanklacht en eis van de benadeelde partij, te vermelden. Zo had het ambacht van de Brusselse mulders, op 25 februari 1529 (ns), een klacht aanhangig gemaakt bij de Tolkamer tegen de pachter van een domaniale molen, die nagelaten had lid van het ambacht te worden. Als bestraffing van die overtreding van de ambachtsordonnanties eiste het bestuur van het mulderambacht de oplegging van een boete in de vorm van 1 mark zilver. Onder de Brusselse ambachten in de 16de eeuw was de betaling van een boete, uitgedrukt in een hoeveelheid zilver, vrij gebruikelijk. Zoals al aangestipt is in dit geval niet te achterhalen of de eis van de aanklagers ingewilligd werd of niet⁹.

7 RA, TK 273, f° 191 v°.

8 RA, TK 273, f° 194.

9 Ibidem, f° 218, 219 v°.

Een ander voor zover bekend onbeslist gebleven klacht bij de Tolkamer was uitgegaan van Jan van Zeelant, pachter van de domaniale moutmolen. Hij eiste dat Peter de Vleminck, brouwer in de herberg met het uithangbord “het Schip” te Brussel, “civiele beternis” zou doen. De brouwer had het aangedurfd hem dief te noemen- wat tussen haakjes de slechte reputatie van de mulders zou kunnen bevestigen¹⁰. Hij moest dus, althans zo zag het de aanklager, blootshoofd en op zijn knieën, in aanwezigheid van de erflaten en in de moutmolen zelf, vergiffenis vragen. Het dragen van een brandende kaars naar het altaar van het heilig Sacrament van Mirakelen in Sint-Goedele en een boete van 100 karolusgulden maakten nog deel uit van de eis van de aanklager die op 30 juni 1530 door de Tolkamer in onderzoek werd genomen¹¹.

Het was opnieuw een geval van “injurien”, beledigingen en bedreigingen die op 6 augustus 1534 Philip Veusels, hertogelijk rentmeester in het kwartier Brussel, *ex officio* in het geweer hadden gebracht tegen Peter vander Talen. De aangeklaagde was gedaagd om in de Tolkamer te verschijnen omdat hij niet “geruimd” had, het deel van de waterloop of van de straat palend aan zijn woning, niet had gereinigd. In volle consistorie (voltallig college) had hij “roeck”, een injurieuze woord¹², geroepen tegen de erflaten. De rentmeester eiste civiele beternis: de verschijning van de verweerder, in zijn linnen hemd en barvoets in de Tolkamer waar hij om vergiffenis zal bidden. Hij zal er ook toe gehouden zijn een kaars te offeren in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw-van-de-Zavel. Als schandstrafstuk had de rentmeester gedacht aan een latoenen kandelaar van 12 pond, die voor het tafereel (het schilderij met de voorstelling van het Laatste Oordeel, een gebruikelijk thema in de gerechtszalen in

10 R. Van Belle, Het rederijkersblazen van de Langshoors Victorinen te Poperinge, *Biekorf*, 101 (2001), p. 229- 231.

11 RA, TK 273, f° 244.

12 E. Verwijs- J. Verdam, *Middelnederlands Woordenboek*, ‘s-Gravenhage, 1907, deel 6, kolom 1503; *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel 13, ‘s-Gravenhage- Leiden, 1924, kolom 699: roec(k): kraai, krasser.

de 16de eeuw?¹³) in de Tolkamer zou gesteld worden.

Nadat de beschuldigde verzekerd had dat het niet zijn bedoeling was geweest wie dan ook te willen beledigen, werd de boete enigszins afgezwakt. De kandelaar moest maar 8 pond wegen, maar de boete van 50 karolusgulden en de betaling van de proceskosten werden behouden¹⁴.

Waarom Jacob van Volcxhem, pachter van de fusteltol (tolrecht op “stellagien ende craemgelt”) in oktober 1535 Heyndrick van Bijgaerden voor de Tolkamer had gedaagd is niet duidelijk. De eis van de aanlegger-pachter was dat van Bijgaerden zou moeten verschijnen in de Tolkamer, op een dag dat het college zitting hield, en blootshoofd om vergiffenis zou vragen. Begeleid door twee dienaars van de Tolkamer zou de verweerder een brandende toorts moeten dragen naar het heilig Sacrament van Mirakelen en die toorts offeren op het altaar in Sint-Goedele. Bovendien zou aan de verweerder een boete van 100 karolusgulden moeten opgelegd worden, waarmede een glasraam in Onze-Lieve-Vrouw -van-de-Zavel zal aangemaakt worden. Als civiele beternis zouden 50 gulden onder de arme mensen in de stad verdeeld worden.

Hier staan we voor een voorbeeld waarbij een beternis gepaard gaat met een geldelijke bijstand aan de arme bevolking van de stad. In die jaren stonden de bijstand aan de arme mensen en de armenzorg nog in hun kinderschoenen, en waren zij nog grotendeels afhankelijk van het sociaal initiatief van de heiliggeestmeesters van de parochie (caritatemesters), en van de liefdadigheid van private personen, kerk-gemeenschappen en broederschappen¹⁵. De eis van de pachter ligt dus volledig in de lijn van de gedachtegang van een burger, die bekend was met de gangbare gewoonte dat een misdrijf bestraft werd onder meer

13 H. De Ridder, Gerechtigheidsstaferelen voor schepenhuisen in de Zuidelijke Nederlanden in de 14de, 15de en 16de eeuw, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Schone Kunsten*, n° 51, Brussel, 1989; E. Roobaert, Het Oordeel van Salomo. Archivalische toelichtingen bij het leven en werk van Michiel van Cocxie te Brussel (1499-1592), *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 109 (2005), p. 155-161.

14 RA, TK 274, f° 105.

15 L. De Mecheleer, La pauvreté dans nos régions du moyen âge à nos jours, *Archives Générales du Royaume, Service Educatif, catalogue* n° 108, Brussel, 1991, p. 31-50.

met het zetten van een glasraam en bijstand aan arme mensen. Of de eis, die wat de zwaarte van de boeten wel enigszins aan de hoge kant ligt, ook ingewilligd werd, is niet bekend, maar dient in feite weinig terzake. De actie van de klager wordt er niet minder typisch voor die tijd en omgeving door¹⁶.

Het is andermaal een zaak van “injurien” die in oktober 1535 tussen Peter Coppens, aanlegger, en Anna vanden Brande, verweerderesse, aanhangig was voor de Tolkamer te Brussel. Anna werd veroordeeld tot een boetedoening in aanwezigheid van het voltallige consistorie, waar ze om vergiffenis zal bidden. In eerste instantie werd overwogen haar nog te verplichten een bedevaart te doen naar de heilige Driekoningen te Keulen¹⁷, en een bedevaartcertificaat (geschreven getuigschrift dat bevestigde dat de bedevaart werkelijk uitgevoerd werd) aan te brengen dat de pastoor van de Kapellekerk te Brussel moest afleveren. Rond die jaren zat te Brussel en elders al de klad in de (straf)bedevaarten, en het uiteindelijk vonnis van de erflaten weerspiegelt ook die mindere belangstelling voor die vorm van boetedoening in hoofde van de rechtbanken. Voor de rechters van de Tolkamer volstond het dat Anna om vergiffenis zou bidden en een kaars van een pond zou offeren op het altaar van het heilig Sacrament van Mirakelen in Sint-Goedele¹⁸.

In 1536 had de voorzitter van de Tolkamer het aan de stok met een ganse reeks waarden van Brusselse herbergen, allemaal geciteerd met hun uithangbord, die waarschijnlijk de reglementering (wat betreft de taksen) op het schenken en brouwen van bier hadden overtreden. De waard in de herberg de “Inghelborch” (de Engelenburcht) had bovendien ongeoorloofd misbaar gemaakt. Dit kon de voorzitter -rentmeester niet over zijn houtje laten gaan, en hij eiste dat de waard

16 RA, TK 274, f° 144 v°.

17 J. Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten* [...], p. 223, 709, en index van de bedevaartplaatsen: de bedevaart naar Keulen was in de 15de eeuw vrij gebruikelijk te Brussel en was afkoopbaar tegen de geringe som van 3 gulden; F. Vanhemelryck, *Criminaliteit, misdaad en straf in de meierij van Rode in de XV^{de} en XVI^{de} eeuw* in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 58 (1975), p. 417: een leegloper werd nog in de 16de eeuw veroordeeld tot een bedevaart naar het heiligdom van de Drie Koningen te Keulen.

18 RA, TK 274, f° 145 v°.

“civiele beternis” zou doen en een kaars zou offeren op het altaar van het heilig Sacrament van Mirakelen in de kerk van Sint-Goedele¹⁹.

De Tolkamer moest wel optreden wanneer een pachter van een heretogelijke tol (*in casu* het weeggeld, het recht op het wegen van koopwaar in de stedelijke waag) afgeranseld werd, en zich daarover had beklaagd. Gilles de Ronge had de pachter, Machiel van Bogaerden, geslagen. Het slachtoffer eiste het opleggen van een “amende honorable”: dat de man met de losse hand tussen twee dienaars van de Tolkamer, in zijn linnen hemd, op zijn blote knieën, in aanwezigheid van al de erflaten en van hem zelf, in de Tolkamer vergiffenis zou vragen.

De aanslag op de waardigheid van de pachter kon ook maar goed gemaakt worden met een toorts te zetten voor het heilig Sacrament van Mirakelen, en met een boete van 80 rijns gulden die zal besteed worden aan de “reparatie” (in feite de nieuwe bouwwerken) van de Sint-Gorikskerk te Brussel.

De rentmeester en zijn college konden zich zonder enig bezwaar aansluiten bij de voorgestelde boetedoening²⁰.

Een laatste voorbeeld betreft een Brusselaar die omwille van zijn activiteit kon aanspraak maken op de bescherming van de Tolkamer. Peter de Kegel, waard in “de Duive” had op 13 april 1553 (ns) een molenmeester beledigd, meer nog, had getracht hem te “hevelen” (te vermoorden), in ieder geval had hem achternagezeten vanaf het ambachtshuis van de brouwers tot aan de herberg “de Bogaerd”. Dit was geen licht bier meer voor de rentmeester. Hij was van mening dat die euveldaad moest beboet worden met 40 gouden realen, en met het gebruikelijke schandstrafstuk: een glasraam in het hoogkoor van de Sint-Gorikskerk. In dit glasraam zou het delict en de geldboete “geëmailleerd” (in brandglas?) moeten uitgebeeld worden. De uiteindelijke beslissing liet de rentmeester over aan zijn college, dat er zich toe beperkte, in die fase van de procedure, de neerlegging van een schriftelijke aanklacht op te leggen. Het verder verloop van die zaak is niet in de bewaard gebleven registers van

19 Ibidem, f° 175- 177.

20 RA, TK 276, f° 239.

de Tolkamer terug te vinden²¹.

Die voorbeelden van de rechtspraak van de Tolkamer moet volstaan. Eigenaardig genoeg zijn geen latere vonnissen van dit rechtscollege wat betreft boetedoening en schandstrafstukken bekend. Dit kan zowel het gevolg zijn van een wijziging in de rechtsbevoegdheid als van het toeval: al dan niet bewaard gebleven registers.

Samenvattend kan gesteld worden dat de aangehaalde vonnissen (en aanhangig gemaakte eisen tot boetedoening) volledig in de lijn liggen van de rechtspraak van andere Brusselse gerechtelijke instellingen van gelijke of hogere rang. Dit kan al blijken uit de vergelijking met een reeks rond dezelfde tijd en in dezelfde omgeving gevelde vonnissen van de amman van Brussel, waarin de boetedoening en de schandstraffen ook als strafmaatregel toegepast werden. Die vonnissen werden tot hiertoe in de bestaande literatuur over het onderwerp niet uitdrukkelijk geciteerd (zie bijlage).

De door de Tolkkamer afgehandelde zaken zijn misdrijven van minder belang: al dan niet als belediging bedoelde woorden en uitspraken, handtastelijkheden met personen die op een of andere manier, meestal op indirecte wijze (als pachter van een hertogelijke molen of tolrecht) betrokken waren bij het beheer van het domein van de vorst in het kwartier Brussel. De vonnissen omvatten alle gekende elementen van de toenmalige rechtspraak. Zij combineren de boetedoening en “civiele beternis” met de schandstraf en de boeten die een bouwwerf van een kerkgebouw moeten helpen financieren of die ter beschikking gesteld worden van een plaatselijke dienst voor armenbijstand.

Het in het openbaar dragen en offeren van een kaars of toorts aan het Heilig Sacrament van Mirakelen in de kerk van Sint-Goedele was een obligaats element van de boetedoening. Het was tevens een duidelijke aanwijzing voor de grote populariteit die zowel bij de hogere burgerij als bij de gewone man bestond voor de relikwie van het heilig Sacrament van Mirakelen, die heel wat bedevaarders, personen die in het openbaar boete deden, en gewone godsvruchtige

21 *Ibidem*, f° 269.

mensen naar de kerk van Sint-Goedele voerden²².

Toevallige en plaatselijke omstandigheden zoals aan de gang zijnde bouwwerken aan een van de kerken in de stad of de verbondenheid van een aanklager of een rechter van de Tolkamer met een Brusselse kerkgemeenschap hadden meegespeeld bij de keuze van de plaats waar de delinquent zijn schandstrafstuk zou te zetten hebben. Het gebouw waar de erflaten van de Tolkamer zetelden kwam natuurlijk ook in aanmerking voor een glasraam of een ander schandstrafstuk.

De Raad van Brabant te Brussel

De Raad van Brabant met zetel te Brussel werd voorgezeten door de kanselier van Brabant die zich liet bijstaan door een college van raadsheeren, de advocaat-fiscaal, de procureur-generaal, een aantal griffiers en secretarissen. Bij de suppoosten van de instelling werden gerekend de deurwaarders en klerken, die voor het uitvoeren en het notuleren van de vonnissen instonden en de advocaten en procureurs.

De Raad van Brabant was het soevereine gerechtshof in het oude Hertogdom Brabant, dat hoofdzakelijk de geschillen behandelde waarin de hertog, zijn domeinen, zijn heerlijke rechten of de openbare orde betrokken waren. Partijen die door een ondergeschikte rechtbank veroordeeld waren konden tegen dit vonnis in eerste instantie in beroep gaan bij de Raad. Ook als bestuurlijke inrichting was de Raad van Brabant zeer belangrijk: hij vaardigde in naam van de vorst zijn verordeningen uit en zorgde voor de verspreiding ervan in zijn rechtsgebied.

De vonnissen van de Raad van Brabant bestreken uiteraard het grondgebied van het oude Hertogdom Brabant. Zijn rechtspraak in zake openbare boetedoening en schandstraffen was ook heel wat gevarieerder dan deze van de Tolkamer of van de amman van Brussel.

22 N. Bogaerts, Functies en voorstellingen van het mirakel in de katholieke volksdevoties, *Devoties en Godsdienstbeoefening in de verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, catalogus van de tentoonstelling 13.01-19. 02. 2005, p. 148 -149; B. Frere, Processies en bedevaarten. Brussel als voorbeeld, *Devotie* [...], p. 115-116; E. Roobaert, Michiel van Coxcie, de schildersfamilie van Coninxcloo en andere Brusselse schilders als ontwerpers en verlichters van 16de eeuwse processievaantjes voor de broederschappen van de stad, *Volkskunde*, 101 (2000), p. 268-279; Idem, Bedevaarten en bedevaarders te Brussel in de 16de eeuw, *Ibidem* 102 (2001), p. 121; L. Dequeker, *Het sacrament van Mirakelen. Jodenhaat in de Middeleeuwen*, Leuven, 2000, p. 55- 62.

Er werd veel en dikwijls met tragische afloop gevochten in het oude hertogdom Brabant in de 16de eeuw. Voor een misplaatst (of als dusdanig ervaren) woord of gebaar, een onbenuiligheid, een onbetaalde schuld, een jonge vrouw (al dan niet van onbesproken levenswandel), een geschil onder beroepsgenoten, de betaling van ieders aandeel in een drinkgelag, ging men op de vuist, werd met bierkruiken en driepikkels gegooid of messen en daggen getrokken. Er werd zo hardnekkig getwist, vooral tijdens en na het herbergbezoek, dat de vechtpartij meestal eindigde met een zware of dodelijke verwonding van een der vechters. De goede hulp van barbiers of chirurgijnen zorgde er dan uiteindelijk voor dat de gekwetste zijn ontstoken verwondingen niet lang overleefde.

Wanneer het gerechtelijk onderzoek had uitgewezen dat het een geval van wettige zelfverdediging betrof, of het ongeval aan een noodlottig toeval te wijten was, dan betekende een dergelijke, onvrijwillige doodslag nog geen onoverkomelijke ramp voor de dader. De verzachtende omstandigheden lieten hem toe een genadeverzoek aanhangig te maken bij de landvorst. De “brieven van remissie”, gepaard gaande met verzoening, civiele beternis en de betaling van boetes, werden geredelijk toegestaan. Die brieven moesten echter binnen een bepaalde tijd ter bekrachtiging voorgelegd worden aan de Raad van Brabant (of aan een ander hoog rechtscollege zoals de Geheime Raad). Die bekrachtiging volgde na gunstig advies van de procureur-generaal, die ook zijn oor te luisteren legde bij de benadeelde partij: de naaste familieleden en vrienden (“magen”) van de overledene. Deze maakten hun instemming afhankelijk van de waarborg dat de dader schuld zou bekennen en vergiffenis vragen, en tevens een ganse reeks uitgaven ten laste zou nemen zoals de medische en de begrafenis kosten, een zerk of een kruis bij het graf, het stellen van een glasraam, een reeks missen voor de zielrust van de overledene en een lijfrente voor zijn kinderen.

Die toelichtingen zijn noodzakelijk om de rechtspraak van de Raad van Brabant te situeren in haar historisch kader. In heel wat vonnissen van de Raad van Brabant werden de delinquenten veroordeeld een schandstrafstuk te doen zetten op de plaats van het misdrijf. Drie soorten van strafmaatregelen worden dikwijls genoeg vermeld. Het waren het zetten van een kruisbeeld bij het graf van de overledene (in geval van moordaanslag), van een glasraam in een kerk of openbaar gebouw, of nog het bekostigen van een stuk muur in een bouwwerf. Aan de boetedoening wordt soms nog een strafbedevaart verbonden.

Een andere veel voorkomende schandstraf was de tepronkstelling, waarbij de delinquent omhangen werd met een geschilderd doek of papier waarop zijn misdrijf, tot voorlichting van het publiek, uitgebeeld werd. Veel vonnissen van de Raad van Brabant verplichtten de dader, wilde hij zijn brieven van remissie verkregen, naast de gebruikelijke boetedoeningen ook tot het betalen van een boete die gold als bijstand aan het armere gedeelte van de bevolking.

Het kruis bij het graf

Bij de verpachting van de Vleeshalle te Leuven was tussen de kandaat-pachters een twist met dodelijke afloop ontstaan. De dader werd daarvoor door de Raad van Brabant veroordeeld bij vonnis van 28 september 1508. Voor een dergelijk misdrijf kon de delinquent brieven van remissie verkrijgen nadat hij de gebruikelijke “civiele peis”, vrede, had gesloten en zich verzoend had met de familie en vrienden van het slachtoffer. Dat veronderstelde dat hij een openbare voetval zou doen en om vergiffenis bidden. De naaste familieleden mochten die vrede niet verstoren. Het Hof zal er voor zorgen dat een gebed ter nagedachtenis van de overledene zal gelezen worden in een aantal kerken en kloosters. Ter ere van de overledene moet de dader een erfrente van 3 rijns gulden vastleggen (of een overeenstemmende som contant betalen) waarmede een aantal zielmissen zal opgedragen worden in de kerk die door de familie zal aangewezen worden. Een stenen kruis ter waarde van 8 rijns gulden zal in die kerk ter nagedachtenis gesteld worden. De twee partijen: dader en naaste familie van de overledene waren het eens geraakt over die civiele beternis en het bedrag van de schadeloosstelling die de dader zal deponeren in handen van de ontvanger van de exploit van de Raad.

Als slotstuk van zijn boetedoening had de dader nog de keuze tussen een bedevaart “in persoon” (dus die hij zelf moest doen) en “zonder verdrag” (zonder uitstel) naar Milaan, Sint-Petrus en -Paulus te Rome of de afkoopwaarde van 20 rijns gulden te betalen²³.

23 RA, RB, griffie 552, f° 26 v°. In een aanvullend vonnis van 4 oktober 1509 kreeg de dader tijd tot Kerstmis aanstaande om de betaling van de erfrente en de verplichte missen te verrichten.- De vonnissen die door de griffiers over meerdere folio's, recto en verso, uitgesmeerd werden, worden hier in enkele lijnen samengevat rond het centrale thema van de boetedoening en de schandstraffen. Dat daarbij de procedurele aspecten van de rechtspraak hier in de verdrinking moeten komen, wordt in koop genomen.

Joost Houtbrekere, poorter te Antwerpen, deed voor de Raad van Brabant een voorstel tot “satisfactie”, de voldoening te geven aan de vrienden en magen van Hendrik Bouwens, die hij ter dood had gebracht. Hij was bereid ter lafenis van de ziel van het slachtoffer 120 zielmissen te doen celebreren, 6 pond was te offeren aan het heilig Sacrament in de Onze-Lieve-Vrouwkerk van Antwerpen, of die voldoening te geven zoals het hof besloot zou.

De vertegenwoordiger van de familie was van oordeel dat de bevestiging van de brieven van remissie moest verbonden worden aan strikter voorwaarden. Joost zou de behoorlijke voetval, in aanwezigheid van de vertegenwoordiger en de familieleden moeten doen, de rechten van “sepulture” (Bouwens was begraven in de Borchtkerk te Antwerpen) betalen, op het graf een ijzeren kruis met “inscriptie” van de feiten doen zetten, in de Borchtkerk jaargetijden en zielmissen doen celebreren, en door het hof veroordeeld worden tot een boete ten voordele van de armen en ter lafenis van de ziel van de overledene.

In zijn vonnis van 11 maart 1523 besloot de Raad dat Joost de voetval moet doen, op het graf een ijzeren kruis van 1 lb moet zetten, 120 zielmissen moet doen opdragen en aan de familie 50 rijngulden moet betalen ter dekking van de uitgaven voor de kerkdiensten en de andere kosten²⁴.

Enigszins buiten het eigenlijk kader van een specifiek zoengeding, maar helemaal in de geest ervan, ligt een beslissing van de rentmeester van de hertogelijke domeinen in het kwartier Brussel. In uitvoering van een ordonnantie van de Rekenkamer te Brussel dd 14 september 1527 had hij een “schoon kruis” doen stellen buiten de stadsmuren, “omtrent Justicien”, de plaats waar de terechtstellingen plaats vonden²⁵. Aan de Brusselse tinnenpotgieter Peter Nagels werd 50 sc betaald voor het maken en stellen van het kruis. Het werd op de uitgekozen plaats gesteld “ter zaligheid van de patiënten” (veroordeelden) en ter stichting van de goede lieden die daar voorbijkwamen²⁶.

24 IDEM, griffie 570, f° 142 v°.

25 F. Vanhemelrijck, *De beul te Brussel en zijn werk (XIV^{de}- XIX^{de} eeuw)* in: *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, 19 (1964-1965), p. 193-194: de Flotsenberg, het galgenveld buiten de stad.

26 AR, RK 4.215, f° 168 v°.

De afloop van een somber familiedrama werd door de Raad van Brabant afgehandeld in een vonnis van 4 februari 1538 (ns). Jan Keldermans de Oude en zijn zoon eisten beternis voor de moordaan slag op hun familie- en/of naamgenoot Gommaer Keldermans, begaan door Bernaert en Gommaer Roelbroeck alias Wouters, gebroeders wonend te Lier. De daders moeten, volgens het oude gebruik, de voetval doen en om vergiffenis bidden. Ter lafenis van de ziel van Gommaer Keldermans zal Bernaert in de parochiekerk van de overledene te Lier, of in de kerk waar hij begraven werd, in de eerstvolgende maand, 50 requiemmissen doen celebreren. De andere broeder Gommaer moet 200 missen doen opdragen en drie bedevaarten doen naar Onze-Lieve-Vrouw te Aarschot, Onze-Lieve-Vrouw te Halle en naar Sinte-Dymphna te Geel. Op het graf van de dode zullen de broers een grafsteen doen leggen waarop een kruisbeeld zal bevestigd worden. Hoe de grafsteen en het kruisbeeld er moeten uitzien, laat de Raad van Brabant over aan de “discretie” van de plaatselijke kerkmeesters. De schuldigen moeten ook de gerechtskosten betalen²⁷.

Niet altijd slaagden de partijen er in zich bij de verzoeningsprocedure akkoord te stellen over alle voorwaarden waaraan de zoen zou verbonden zijn. Jan van Froenhoven had brieven van remissie verkregen van de koningin van Frankrijk, Eleonora van Oostenrijk, op staatsbezoek te Brussel in oktober-november 1544 te Brussel.

Wanneer hij de bekrachtiging van die brieven wil verkrijgen bij de Raad van Brabant tekenden Hendrik Coppens, als naaste vriend van het slachtoffer François Halfrose, en zijn consorten, bezwaar aan. De raadsleden hadden getracht beide partijen tot een vergelijk te brengen, maar de vrienden van het slachtoffer konden zich niet vinden in het voorstel tot “profyclycke beternis” van de delinquent. Deze had beloofd voor de uitvaart, de kerkelijke rechten en de zielmissen 40 karolusgulden te betalen, te spreiden over 5 jaar. Hij blijkt een arme drommel te zijn, van wie de ganse inboedel geen 40 karolusgulden waard was. Hendrik Coppens en zijn vrienden eisten echter meer. En namelijk dat de schuldige de doodslag zou zoenen, “eerlycke en profyclycke beternis” en de voetval zou doen. Hij zou de kosten van de begrafenis, van de lijkdiensten en van de chirurgijns moeten ten laste nemen, en bij het graf van het slachtoffer een ijzeren kruis zetten van 5 voet hoog. Hij moest voldoende borg stellen voor de uitbetaling van

27 RA, RB, griffie 583, f° 224-225.

een lijfrente van 12 karolusgulden ten behoeve van de dochters en de weduwe van de overledene. Een laatste eis van de vrienden was dat het de dader zou verboden worden nog in de nabijheid van de vrienden en familie te komen en dat hij de gerechtskosten zou betalen.

Na tussenvonnissen, uitgesproken op 3 en 24 maart 1546 (ns), moest het hof op 14 april 1546 vaststellen dat de partijen niet te verzoenen waren en belastte het de procureur-generaal met een aanvullend onderzoek. Het verder verloop van die zaak is niet gekend²⁸.

Een remissie was afhankelijk van de betaling van een boete, die door de ontvanger van de exploten van de Raad van Brabant werd geboekt. In een van de registers van de ontvanger wordt een vonnis van de Raad vermeld, dat bij hoge uitzondering, ook terug te vinden is in de notulen van de griffiers van die instelling.

Herman Brugghelincx was betrokken bij een vechtpartij waarbij een Brabander, Dierick Yckens, werd gedood. De schuldige werd in het gevang gezet en veroordeeld tot de gebruikelijke boetedoening. Het vonnis van de Raad van Brabant van 5 maart 1554 (ns) stelde dat hij in zijn linnen kleed, tussen twee deurwaarders van de Raad, een toorts zou dragen naar het heilig Sacrament van Mirakelen in de Sint-Goedelekerk te Brussel, en dezelfde “amende” zou doen voor de schepenbank van de plaats van misdrijf.

Hij diende ook een ijzeren kruis van 7 voet hoog op een sokkel van 3 voet hoog te zetten op het graf van de overledene. Het ontrend karakter van de straf wordt nog benadrukt door de latoenen (geelkoperen) plaat op het kruisbeeld waarin een tekst zal gegraveerd worden. Het opschrift zal aangeven dat de dader, met naam en toenaam vermeld, verplicht werd het kruis te zetten in uitvoering van het vonnis van de Raad, en tevens herinneren aan zijn misdrijf.

De procureur-generaal had omwille van de ernst van het delict een executie met het zwaard geëist, maar de uiteindelijke beslissing overgelaten aan de wijsheid van de raadsheren. Deze beperkten zich tot de gebruikelijke, hierboven vermelde boetedoening maar legden een eerder ongewoon hoge boete van 200 gulden op²⁹.

28 RA, RB, griffie 592, f° 170-172 v°.

29 RA, RB, griffie 599, f° 81 v° -83. De betaling van de boete in AR, RK 622, f° 349 v°.

Het gebeurde blijkbaar meer dan eens dat het voorstel tot verzoening, voorgelegd door de dader van de aanslag, bij de vrienden van het slachtoffer niet in goede aarde was gevallen. De schuldige bleef dan geen ander middel over om zijn remissie en zijn eerherstel af te dwingen dan te gaan klagen bij de Raad van Brabant. Waren de eisen van de vrienden te overdreven, speelden andere motieven mee (winstbejag?) bij hun onwilligheid om “peis” te maken, vrede te sluiten? Of wou de dader zonder veel berouw en kosten de nasleep van de moordslag regelen? De vonnissen van de Raad van Brabant laten niet toe daarover een gegrond oordeel te vellen. De raadsheren beperkten er zich ongetwijfeld toe, zonder veel kopzorg over de motieven, een beslissing op te dringen in de mank lopende procedure van verzoening.

Clasen Onst, dader van een doodslag, had ten teken van zoen, voorgesteld een behoorlijke voetval te doen, geheel conform aan het landsrecht, een tamelijke uitvaart en de dertigsten (de missen gecelebreerd dertig dagen na de zielmis) of 5 rijns gulden te betalen, en voor de minderjarige kinderen van het slachtoffer een zoengeld van 50 rijns gulden neer te leggen. Cornelis Jacques als vertegenwoordiger van de momboren (voogden) van de kinderen was echter van mening dat de “execrable” doodslag zwaarder moest beboet worden. De ongelukkige kinderen zouden door dit ongeluk voor meer dan 300 gulden “verargerd” (benadeeld) zijn. Clasen zou dus moeten veroordeeld worden om bij iedere zielmis nog twee mudden (inhoudsmaten) rogge en tarwe te betalen voor het armenbrood (brood van een ½ of een hele stuiver dat na de mis aan de aanwezige armen werd uitgedeeld). De schadevergoeding voor de kinderen mocht niet minder zijn dan 300 gulden. Uiteindelijk zou een ijzeren kruis, te stellen op de plaats van de doodslag, een eeuwige nagedachtenis zijn van de euveldaad.

De momboor wist wellicht wel beter, want in zijn conclusie liet hij het aan het Hof over om te beslissen over de “eerlycke en profytelvcke beternis”. Na enige aarzeling stemde hij er in toe dat Clasen voorlopig uit de gevangenis zou worden ontslagen, in afwachting dat de procureur-generaal de zaak verder zou onderzoeken³⁰.

Ook in de rechtsspraak van andere (ondergeschikte) rechtscolleges wat de verzoeningsprocedure bij moordslag betreft, is de verplichting tot het stellen van een gedenkteken bij het graf van de vermoorde aan te treffen. Ten titel van voorbeeld wordt hier een beslissing geciteerd

30 Idem, griffie 601, f° 191 v°.

die de schepenbank van Vilvoorde op 24 augustus 1523 had genomen. De schuldige aan de moordslag, de “mondzoener” moet de uitvaart betalen van zijn slachtoffer Jacop Stoop. Ook werd hij verplicht 300 kloostergebeden en 100 missen tegen 2 stuiver de mis te betalen. De broeders van het slachtoffer zullen het geld beheren waarmede die religieuze diensten moeten betaald worden. Bij de missen zullen ook het nodige aantal toortsen geofferd en de bedeling van tarwe aan de armen voorzien worden. Een ijzeren kruis van 4 tot 5 voet hoog komt op het graf van de overledene. In het “tractaat” van verzoening tussen beide partijen wordt ook gesteld dat de dader in geen drie jaar het gezelschap mag opzoeken van de familie van het slachtoffer.

De conclusie van het schepenvonnis is het vermelden waard: zij illustreert hoe een gewone man tegenover het zoengeding kon staan. De altruïstische en vergevensgezinde houding in het gegeven geval is echter geen algemene regel geweest. De familie van het slachtoffer deed uitdrukkelijk vermelden dat zij geen winstbejag wilde halen uit het ongeluk, maar alleen het zielenheil van het familielid voor ogen had³¹.

Een ander voorbeeld betreft de grafsteen die een van de voorwaarden was waarop de (adellijke) dader van een moord, begaan te Béthune, de verzoening moest negotiëren met de familie van de overledene, eveneens een edelman. Zolang die voorwaarde niet vervuld was verzette de andere partij zich tegen de bekrachtiging van de brieven van remissie. De dader had aangeboden 400 lb vlaams te betalen voor de begrafenis, de aalmoezen, de grafsteen en het bijhorend grafschrift (“épitaphe”), en de andere godsdienstige werken voor het zielenheil van de dode.

Dit aanbod was niet voldoende voor de familie die een voetval en boetedoening voor de door haar aangestelde commissarissen én een schadevergoeding van 500 lb wilde. De raadsheren van de Geheime Raad vonden die eis wellicht wat overdreven. Zij milderden het ontorend karakter van het grafschrift, dat de “infortune” (de ongelukkige afloop) noch de naam van de dader zou moeten vermelden³².

31 RA, Schepenbank van Vilvoorde 7. 321, f° 25-26.

32 AR, Geheime Raad 670, f° 223.

Is het stellen van een kruis bij het graf van het slachtoffer van een twist met dodelijke afloop dus vrij gebruikelijk geweest, in een uitzonderlijk geval was dit blijkbaar niet genoeg, en moesten nog andere (kunst)werken als herdenkingsteken aangebracht worden bij het graf.

Elooy Lambrecht van Brussel had open brieven van remissie verkregen voor “zeker ongeval op zijn echtgenote”. De bekrachtiging van zijn brieven was door de Raad van Brabant afhankelijk gesteld van de “satisfactie” van de benadeelde partij. Met alle goede wil was Elooy er niet in geslaagd voldoening te geven aan de vrienden en familie van het slachtoffer. In zijn verzoek aan de Raad, aanhangig gemaakt in augustus 1541, herinnerde hij aan zijn voorstellen tot verzoening. Hij was bereid 100 zielmissen en de dertigsten (namissen op de dertigste dag van het overlijden) te betalen, of een satisfactie te geven die het Hof aangewezen zou vinden. De familie van de echtgenote had op 28 september 1541 een tegenzet gedaan; zij eiste de voetval op de plaats van het ongeval, een beternis van 50 karolusgulden voor de betaling van de uitvaart, de dertigsten, de “zevensten” (kerkdienst zeven dagen na de uitvaartdienst: een eerder ongebruikelijke kerkdienst), van 25 gulden voor de aankoop van een zerk, én het plaatsen van een “tafereel” (schilderij) op het graf in de kerk, van 100 gulden voor de betaling van de wekelijkse missen, de jaargetijden en de jaarlijkse distributie aan de armen, en uiteindelijk nog een “amende” van 50 philippusgulden voor een glasraam in dezelfde kerk waarin herinnerd zou worden aan het misdrijf en de opgelegde boetedoening. De echtgenoot zou ook nog moeten afstand van de huwelijks goeden, de bezittingen die zijn gewezen vrouw in het huwelijk had ingebracht.

Vooraf de laatste eis kon als een klaar bewijs gezien worden voor het feit dat de familie niet alleen om het zielenheil van de geliefde afgestorvene bekommerd was. Het is verwonderlijk dat in een soortgelijke zaak de Raad er meer dan vijf jaar moest over doen om tot een beslissing te komen. In 1544 had de procureur-generaal zich nog geïnformeerd over de toedracht van de zaak, en verslag uitgebracht. In april 1545 hadden de partijen de procedure uitgeput en recht gevraagd. De raadsheren beslisten eerst op 15 oktober 1547 dat Elooy met zijn “gepresenteerde satisfactie zal volstaan”, dat zijn voorstel tot verzoening volstond, en dat de eisen van de familie niet ontvankelijk waren³³.

33 RA, RB, griffie 594, f° 52 v°-54 v°.

Het glasraam als schandteken

Het laatste vonnis brengt ons bij een andere nog in veel hogere mate voorkomende schandstraf: het glasraam. De misdrijven die met die strafmaatregel werden beboet waren zeer verscheiden van aard: openbare ambtenaren die hun bevoegdheid waren te buiten gegaan, zich niet volgens de voorschriften van hun ambt hadden gedragen, opstandigheid tegen of belediging van officieren van de landvorst.

Meester Jan Roelants, advocaat postulerende voor de Raad van Brabant, had in 1502 zijn beklag gedaan over het optreden van Jan van Enichhoven, deurwaarder van de Raad. Meester Jan was daags na het uitgaan van de processie in gezelschap van een priester voorbij het stadhuis van Leuven gewandeld, waar nog veel volk aanwezig was dat het (rederijkers)spel had bijgewoond. Op het kerkhof aangekomen werd de advocaat door de deurwaarder lastig gevallen. Beide suppoosten van de Raad stonden al op een gespannen voet omwille van processen waar ze als strijdige partijen tegenover elkaar hadden gestaan. De deurwaarder begon de advocaat uit te schelden, trok zijn mes en dreigde er mee meester Jan te vermoorden. De omstanders beletten hem die snode daad te bedrijven.

Meester Jan had zijn aanvaller voor de Raad van Brabant gedaagd en eiste dat die “offensen” op een voorbeeldige wijze zouden bestraft worden. Zijn strafpakket omvatte:

- twee glazen vensters (glasramen), met de “descriptie” (een opschrift met de vermelding) van het misdrijf, van 100 lb het stuk, te plaatsen in een kerk te Leuven en in de Onze-Lieve-Vrouwen-Zavelkerk te Brussel,
- op het kerkhof te Leuven, *loco delicti*, moet de deurwaarder, met een brandende kaars van 4 pond in de hand, zijn leedwezen betuigen, vergiffenis vragen, en de kaars offeren op het altaar van Onze-Lieve-Vrouw in de Sint-Pieterskerk aldaar; dezelfde boetedoening herhalen te Brussel in de Raad van Brabant, in aanwezigheid van de raadsheren, en zijn brandende kaars offeren in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Zavel,
- op bedevaart te gaan naar Sint-Petrus te Rome, of een eerlijke “beternis en reparatie” te doen zoals het hof daarover zal beslissen.

De procureur-generaal deed ook zijn duit in het zakje door op de koop toe nog een boete ten bedrage van 300 philippusgulden ten bate van de schatkist te vragen, maar liet in zijn conclusie de beslissing over aan het hof.

De deurwaarder diste in zijn verdediging een troebele en verwarde vrouwenhistorie op, waarbij de advocaat hem belachelijk zou hebben gemaakt. Hij riep in dat zijn onbesuisd gedrag een gevolg was geweest van “hitten gramschappen, wairachtigen druck ende sonder opset of voirgaende deliberaciën”.

Al die verontschuldigungen hadden weinig gehoor gevonden. De raadsheeren weerhielden in hun vonnis van 20 maart 1503 (ns) de aanklacht van “abusen ende insolenciën”, waarvoor de deurwaarder eerlijke beternis moet doen. Hij zal in de Raad verschijnen en meester Jan om vergiffenis bidden. De boete van 100 philippusgulden zal voor de helft dienen als een geldelijke toelage aan het nieuwe bouwwerk van de kapel van het heilig Sacrament van Mirakelen in Sint-Goedele en met de andere helft zal een glasraam in de Sint-Pieterskerk te Leuven betaald worden.

Dit eerste vonnis van de Raad van Brabant is al het vermelden waard omdat het een bundeling is van meerdere schandstraffen. Te noteren valt ook dat de raadsheren alleen de eerlijke beternis en een aangepaste boete oplegden en de strafbedevaart niet hadden weerhouden³⁴.

De vonnissen van de Raad van Brabant tonen aan dat de in hun eer gekrenkte gerechtelijke officieren nogal licht omsprongen met het ganse arsenaal van schandstraffen. Een paar voorbeelden mogen die vaststelling illustreren.

Jan Pipenpoy, meier van Merchtem wou dat Roeland vander Heyden, een inwoner van Wolverthem, omwille van zijn delicten, de volle rekening zou gepresenteerd krijgen. De aanstelling van een nieuwe preter (ondergeschikte dienaar van de meier) te Wolverthem was de aanleiding geweest van de opstandigheid van Roeland. Hij had zich tegen die aanstelling verzet, de meier “in verachting van zyn officie” toegesproken, hem beschimpt en beledigd. In volle vergadering van de schepenbank had Roeland de meier met zijn mes bedreigd, met andere inwoners van het dorp opstoot gemaakt en teljoren aan stukken gesmeten. De meier was er voor beducht

34 RA, RB, griffie 553, f° 269-270.

dat die opstandige burgers een algemene rel zouden uitlokken, des te meer omdat dezelfde Roeland al vroeger te Londerzeel herrie zou hebben geschopt.

Jan Pipenpoy had de rebel dan ook in juni 1508 voor de schepenbank van Brussel doen verschijnen. In eerste instantie had hij de zwaarste straf: de doodstraf met het zwaard en de confiscatie van alle bezittingen geëist (“verbeuren van lijf en goed”). Daarna had hij zich tevreden verklaard met een “eerlycke en profyctelycke beternis”. Hij had vooropgesteld dat Roeland in zijn linnen hemd, blootshoofd, met een brandende kaars van 2 pond in de hand, eerlijke beternis zou doen en om vergiffenis zou vragen aan de meier en aan de wethouders van Wolverthem, waar hij zijn misdrijf had begaan. Bovendien zou de rebel op bedevaart moeten gaan naar Sint-Petrus te Rome en naar Sint-Jacob van Compostella, voor 10 jaar gebannen worden uit Brabant en al die tijd verplicht zijn “over ‘tgeberchte” (over de Alpen?) te blijven en een boete van 1000 philippusgulden te betalen.

Ten rechte of ten onrechte was Roeland echter van mening dat de aanklacht van de meier onbehoorlijk en ongegrond was, en hij eiste op zijn beurt voldoening voor de hem aangedane oneer. De schepenen zouden dus de meier moeten verplichten om vergiffenis te bidden, een kaars te offeren in de parochiekerk van Impde en 6 rode schalies te doen leggen op het dak van de kerk al daar. De meier zou eveneens gehouden zijn een glasraam van 50 philippusgulden te doen zetten in de kerk te Wolverthem, waarin hij voorgesteld wordt, knielend voor de Nood Gods, en in de kerk van Sint-Quintens in Vermandois, waar hij op bedevaart moet gaan, een ander glasraam te betalen van 100 philippusgulden.

De wethouders van Brussel hadden op 12 september 1508 beslist dat Roeland te Wolverthem zijn verdriet voor de beledigingen zou betuigen aan de meier, in de kerk aldaar een kaars van 3 pond zou offeren aan het heilig Sacrament, en op bedevaart zou gaan naar de basiliek van Sint-Petrus te Rome of de afkoopwaarde van die bedevaart zou betalen.

Roeland volhardde in de boosheid en had bij de Raad van Brabant beroep aangetekend tegen het vonnis van de Brusselse schepenbank. De raadsheren hadden op 29 oktober 1509 echter het vonnis van de Brusselse schepenen bevestigd, dat moet uitgevoerd worden, het beroep van de rebel verworpen en hem veroordeeld de kosten van

het geding te betalen³⁵.

Jan Crombach, een rijk Duits koopman te Antwerpen had zijn zilverwerk uitgeleend aan de Fuggers, die in de Scheldestad een groot feest hadden gegeven. De koopman had vóór zijn overlijden testamentuitvoerders aangesteld, die in opspraak waren gekomen. Zij hadden de weduwe Crombach “fortse” gedaan, mishandeld en haar zilverwerk gestolen. Gelukkig had de abt van Sint-Michiels-op-de-Schelde, die “zijn kleed hield voor de vrouw” (haar in bescherming had genomen) nog erger kunnen vermijden.

De procureur-generaal van de Raad van Brabant had *ex officio* vervolging ingesteld tegen de ontrouwe testamentuitvoerders. Als boetedoening zouden zij de keizer, de Raad en “justiciën” om vergiffenis moeten bidden en een kaars zetten op het altaar van het heilig Sacrament van Mirakelen te Brussel en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. Zij zouden ook een glasraam ter waarde van 100 philippusgulden, met de “inscriptie” van het vonnis, in de hoofdkerk te Antwerpen moeten doen zetten en een boete van 1000 philippusgulden betalen.

In het vonnis van 20 maart 1514 (ns) van de Raad werd de door de procureur-generaal vooropgestelde boetedoening (behoudens een vermindering van het bedrag van de boete) weerhouden³⁶.

Het stellen van een glasraam werd blijkbaar in het eerste kwart van de 16de eeuw overal in Brabant beschouwd als een gepaste boetedoening voor beledigingen en smaad. De raadsheren van de Raad van Brabant hadden echter niet altijd even zwaar getild aan soortgelijke klachten. Een vrouw uit ‘s-Hertogenbosch had haar beklag gedaan bij de Raad

35 De meier van Wolverthem had in juni 1508 ook Cornelis vander Straeten, een andere rebelse inwoner van Wolverthem, voor de schepenbank van Brussel gedaagd. Hij had in zijn eis tot eerlijke beternis geen detail over het hoofd gezien: Cornelis zou schuld moeten bekennen, zijn spijt betuigen en vergiffenis vragen aan de meier, beloven het misdrijf niet meer te begaan, de meier niets te misdoen, een glasraam van 50 philippusgulden met een ontrend opschrift in de kerk van Wolverthem doen zetten, op bedevaart gaan naar Rome, een waarborg stellen bij zijn ontslag uit de gevangenis en een boete van 600 philippusgulden betalen. Cornelis had voor de Brusselse schepenen aangevoerd dat de meier hem uit haat en nijd had doen vervolgen. Zijn veroordeling door de schepenbank te Brussel werd op 12 september 1508 door de Raad van Brabant bekrachtigd (RA, RB griffie 558, f° 75-78 v°, 142-146 v°).

36 Idem, RB, griffie 562, f° 288 v°-294.

over een andere inwoonster van de stad, die haar beledigd had en die zij wilde veroordeeld zien tot het zetten van een glasraam, met “inscriptie van de zaken” (vermelding van het vonnis) in de Sint-Janskerk te ‘s-Hertogenbosch, en tot het betalen van een (onwaarschijnlijk hoge) boete van 2.000 philippusgulden.

De rechters oordeelden op 7 juli 1516 dat de aangeklaagde vrouw op het stadhuis eerlijke beternis zou doen. De boete werd sterk verminderd tot 300 gulden. De andere eisen (onder meer het glasraam) werden afgewezen³⁷.

In 1521 diende de Raad van Brabant “les lettres de pardon” te bekrachtigen die een man uit Waals- Brabant bekomen had voor zijn misdrijf. De bekrachtiging werd echter gekoppeld aan een schadevergoeding te betalen aan de benadeligde partij, en tevens aan het zetten van een glasraam in de kerk van Derbais, waarop de reden zou aangegeven worden waarom het daar aangebracht werd. Het moet een kunstwerkje van bescheiden afmetingen zijn geweest, aangezien het slechts 20 philippusgulden zou kosten³⁸.

In zijn rekening van 1521-22 vermeldde de ontvanger van de exploten van de Raad van Brabant een vonnis, uitgesproken door het hoger gerechtshof op 10 december 1521, waarbij Wouter van Gorlaken, drossaard, veroordeeld was geworden omwille van zijn weerspannigheid begaan in de vrijheid van Waelhem. Een deel van de straf bestond er in dat de drossaard een glasraam van 30 philippusgulden zou doen aanmaken, waarin bij middel van een speciaal opschrift, aan zijn delict zou herinnerd worden³⁹.

Weerspannigheid van personen die een openbaar ambt uitoefenden werd dikwijls bestraft met een boete en het bekostigen van een glasraam. Bij vonnis van 24 oktober 1524 had de Raad van Brabant de eis van de procureur-generaal ingewilligd die *ex officio* de schout van Deurne voor de Raad had gedaan. De schout werd uit zijn ambt ont-

37 RA, RB, griffie 565, f° 95-96.

38 Idem, RB griffie 568, f° 220 v°.

39 AR, RK 21.719 [A° 1521-22], f° 2 v°. In de rand had de auditeur van de Rekenkamer aangestipt dat de procureurgeneraal die boete had ontvangen, en dat hij in de Raad zal ontboden worden om verantwoording te geven voor de aanwending van de boete.

zet en moest een glasraam van 100 karolusgulden met de vermelding van zijn naam en misdrijf zetten op de plaats die door de Raad zal aangewezen worden⁴⁰.

Een valse beschuldiging werd door de raadsheren van de Raad van Brabant niet onbestraft gelaten.

Heer Quinten de Broux, onderpastoor te Jauche, had klacht neergelegd bij de Raad tegen Jehan Aubert, ook priester en tegen Denis Aubert en diens vrouw, die hem beledigd, bedreigd en geweld hadden aangedaan. De onderpastoor was bovendien door het echtpaar beschuldigd de kelk van de kerk te hebben gestolen. Hij vroeg aan de Raad hem eerherstel toe te kennen en de anderen tot een boetedoening te veroordelen. Zij moeten om vergiffenis bidden, beterschap beloven, een brandende kaars dragen naar het altaar van het heilig Sacrament in Sint-Goedele en een andere offeren op het altaar van het heilig Sacrament in de dorpskerk. Denis Aubert zal daar een glasraam van 12 lb doen zetten op de plaats die door de kerkmeesters zal aangewezen worden.

Het vonnis dat op 13 oktober 1531 door de Raad werd geveld vermeldt zelfs uitdrukkelijk de tekst van het opschrift op het glasraam: “Ceste verriere a faict faire Denys Aubert par ordonnance et sentence du Conseil ...en Brabant en amende de ce que ledict Denys a insulte le divin et aussi en reparation des injures...dictes contre Messire Quinten de Broux son curé”⁴¹.

Wie zich durfde verzetten tegen de uitvoering van een vonnis en de deurwaarder van de Raad van Brabant had belet zijn opdracht uit te voeren, mocht er zich aan verwachten dat dit vergrijp tegen de waardigheid van zijn ambt door de gerechtelijke officier niet ongestraft zou worden gelaten. Dit overkwam Johanna Bertols, die bij vonnis van de Raad eind februari 1532 (ns) veroordeeld was tot een boetedoening. Zij moest op haar knieën vergiffenis vragen in de Raad en die boeteoefening herhalen voor de schepenbank van haar woonplaats. Zij diende in de hoofdkerk van ‘s-Hertogenbosch een glasraam van 20 karolusgulden te zetten. Het opschrift moest naam en toenaam en de ganse toedracht van de zaak vermelden⁴².

40 Idem, Office Fiscal, n° 1, niet gefolieerd, op datum.

41 RA, RB, griffie 578, f° 323-327.

42 Idem, griffie 578, f° 383 -384; Idem, griffie 579, f° 438.

De raadsheren waren in de meeste gevallen niet erg gehaast om recht te spreken- ook al waren zij meerdere malen door de centrale overheid tot meer vlijt en expeditiever rechtspraak aangespoord geworden. Drie gebroeders Mathijs, Thomas en Jan Heynenssoene hadden in 1530 veldvruchten gestolen en zich gewelddadig gedragen. Mathijs had “stoute woirden” gesproken tegen de deurwaarder van de Raad die hem zijn straf kwam betekenen.

De procureur-generaal eiste *ex officio* dat de gebroeders geflankeerd door twee deurwaarders in de raadszaal van de Raad, ieder met een wassen kaars van 3 pond in de hand, blootshoofd en op hun knieën, God, de keizer en “justicie” om vergiffenis zouden bidden en daarna hun kaarsen gaan dragen naar het heilig Sacrament van Mirakelen in de Sint-Goedelekerk. Mathijs moet daarenboven nog een kaars offeren op het altaar van het heilig Sacrament in de parochiekerk van Asten, en een boete van 120 karolusgulden betalen. Daarvan zal 100 gulden voorbehouden worden voor het doen aanmaken van een glasraam in de parochiekerk, waarop de “inscriptie ende intitultatie van de stoute woirden in contemptie [misprijzen] van onze justicie gesproken” zouden vermeld worden. Bij vonnis van 29 oktober 1537 werden de andere broers veroordeeld tot een boete van 30 karolusgulden ieder⁴³.

In geval van bewezen armoede van de delinquenten sprak de Raad - soms - een vonnis uit dat enigszins rekening hield met hun financiële draagkracht. De procureur-generaal had een vervolging ingesteld tegen twee boeren die opstandig waren geweest en geweigerd hadden het “paardengeld” (de tol op het bezit van paarden) te betalen aan de tollenaar. Als “reparatie honorable” had de aanklager vooropgesteld dat de opstandelingen, met de gebruikelijke brandende kaars in de hand, naar de Raad van Brabant te Brussel zouden komen en daar God, de keizer en justitie om vergiffenis zouden bidden. Een andere kaars moest geofferd worden aan het heilig Sacrament te Leuven. Een van de opstandelingen zal in de parochiekerk van Kapelle-op-den Bos een glasraam doen zetten waarin melding wordt gemaakt van zijn “excessen”, en een boete van 12 karolusgulden betalen.

Rekening houdend met hun armoede stelde de procureur-generaal voor die strafvordering te vervangen door een andere vorm van “profytelijke beternis”. De delinquenten moeten naar Brussel komen, voor het altaar van het heilig Sacrament van Mirakelen in de kerk

43 Idem, griffie 583, f° 67-68.

van Sint-Goedele, op hun beide knieën, mis horen en bidden voor de “prosperiteyt” van de keizer. Naast ettelijke zondags- en andere mis-sen die zij moeten bijwonen in hun parochiekerk, zullen de boeren de paardentol én de proceskosten betalen.

Het hof volgde in zijn vonnis van 26 oktober 1537 de openbare aanklager in alle punten⁴⁴.

Geert van Ommele, burger van Antwerpen, had in maart 1535 (ns) beroep aangetekend bij de Raad van Brabant tegen een vonnis, uitgesproken in februari van dat jaar, door de vierschaar van Antwerpen. Hij had in eerste instantie zijn proces verloren tegen de dekens van het droogscheedersambacht in de Scheldestad. De dekens van de lakenhalle hadden hem veroordeeld amende en beternis te doen voor de dekens van zijn ambacht. Op 3 februari 1535 was dat vonnis van de lakenhalle bevestigd door de vierschaar te Antwerpen.

Op 18 mei 1538, dus een goede drie jaar na het aanhangig maken van het beroep, had de Raad van Brabant het appèl afgewezen. Boven de boetedoening uit te voeren voor de ambachtsdekens diende Geert nog een boete te betalen van 30 lb artois, waarmede het glasraam zal betaald worden dat de dekens hadden doen maken in hun kapel. Het werd Geert verboden nog op de ambachtskamer te komen wanneer de dekens, oudermannen en gezworen gezellen daar vergaderd waren op straf van 1 mark zilver bij iedere overtreding van dit verbod⁴⁵.

Een koopman van Edingen was door de meier van Tubeke (Tubise) gevangengezet omdat hij een muntordonnantie zou hebben overtreden. Hij verkreeg een herziening van het vonnis in eerste instantie, en, enigszins overmoedig geworden, vroeg hij in zijn beroep bij de Raad van Brabant dat de meier, die zijn goede eer had aangetast, zou veroordeeld tot een “amende honorabele”.

Voor de koopman hield dat in dat de meier in de Raad openbaar boete zou doen en om vergiffenis zou vragen, een kaars zou offeren in de kerk van Onze -Lieve-Vrouw-van de Zavel, en daar een glasraam zou doen zeten, 100 missen zou aanhoren en tenslotte nog veroordeeld worden tot een boete waarmede de bedelingen van aalmoezen aan de armen of “reparaties” aan een Brusselse kerk zouden betaald worden.

44 RA, RB, griffie 583, f° 169.

45 Idem, griffie 584, f° 208- 211.

De Raad van Brabant verwierp op 24 december 1544 de “frivoloycke appellatie” (lichtvaardig aangetekend beroep) van de koopman, en veroordeelde hem ook tot de betaling van de boete die daaraan verbonden was, terwijl (een gedeelte van) de proceskosten ten zijnen laste werd gelegd⁴⁶.

Uit een toevallig gegeven blijkt dat de Raad van Brabant er over waakte dat het glasraam van de strafmaatregel ook effectief werd geplaatst. Op 4 april 1544 was een bode van de Raad op bevel van de kanselier naar Humbeke bij Mechelen gezonden, om in de kerk al daar “in geschrifte te stellen zeker amende staende in een glazen venster in het koor”. Bij zijn terugkeer te Brussel moest de bode melden dat hij het glasraam niet had gevonden. Andere vonnissen leren dat niet alle veroordeelden gevolg hadden gegeven aan dit aspect van hun veroordeling⁴⁷.

Zeven burgers van Jodogne (Geldenaken) hadden tijdens een zitting van de plaatselijke schepenbank, een gevangene er toe aangespoord “franchise” te roepen. De procureur-generaal van de Raad van Brabant kon dit vergrijp niet over zijn houtje laten gaan en hij vorderde een openbare boetedoening voor de zeven oproerkraaiers. Zij zouden in de Raad moeten verschijnen, in aanwezigheid van de openbare aanklager en de luitenant van de baljuw van Nijvel en met de brandende kaars in de hand, vergiffenis moeten vragen, ten offer gaan voor het heilig Sacrament van Mirakelen in de kerk van Sint-Goedele, en dezelfde boetedoening in hun linnen hemd moeten hernieuwen voor het heilig Sacrament in de Sint-Medarduskerk van Geldenaken. Zij werden samen en solidair veroordeeld een glasraam van 42 karolusgulden te bekostigen dat in die kerk op “een of andere convenabele plaats” zou gezet worden. Het ontierend karakter van het schandstrafstuk moest blijken uit het opschrift “contenant au dessus [aan de bovenkant van het glasraam] par inscription la cause pourquoi elle a este posee”.

46 Idem, griffie 590, f° 93-95 v°.

47 AR, RK 4.232, f° 175; Idem, Kwijtschriften van de RK, los stuk, niet genummerd.

De strafvordering werd door het hoger gerechtshof op 26 oktober 1545 ingewilligd⁴⁸.

Enkele inwoners van Ligny hadden bij de betekenis van een vonnis door de deurwaarder van de Raad van Brabant het ganse dorp in rep en roer gezet. Vijf opstandelingen werden op aanklacht van de procureurgeneraal op 8 juni 1549 tot de gebruikelijke boetedoening veroordeeld; een ervan werd uit Brabant gebannen. Allen samen moesten zij in de parochiekerk een glasraam van 10 gulden doen plaatsen waarin de naam en toenames van de gevangenen en hun misdrijf (“mesuses”) zouden vermeld worden⁴⁹.

Een deurwaarder had (en heeft) een job die niet altijd zonder problemen was. Zijn optreden bij de uitvoering van een vonnis bracht hem dikwijls in moeilijkheden, en berokkende hem overlast, zelfs vanwege naaste familieleden. Geeraard Schotelmans, deurwaarder van de Raad van Brabant, had in september 1557 zijn zwager en diens kompaan voor de Raad doen verschijnen. Hij beschuldigde hen van “leelycke injuriën” en vorderde een “eerlycke en profytlycke amende ende beternis” vanwege de aangeklaagden. Dat was zoals gebruikelijk de openbare boetedoening van de zwager en diens vriend, die in hun linnen hemd, een kaars in de hand, tussen twee deurwaarders, in de Raad om vergeving van hun beledigingen zouden bidden. In aanwezigheid van getuigen zouden zij op de “plaetse contentieux” vergiffenis moeten vragen aan de deurwaarder. Van daaruit zouden zij vergezeld van de deurwaarders naar de kerk van Sint-Goedele geleid worden, waar zij, nog altijd in hun linnen kleeid, een volledige mis van het heilig Sacrament van Mirakelen zouden doen celebreren en hun kaars offeren. Een ander element van de vordering was het glasraam “ghefigureert metter voirscreven amende” dat minstens 50 gulden zou moeten kosten. Als beternis zouden de zwager en de kompaan een boete moeten betalen van 100 gulden elk voor aalmoezen aan de armen. Voorzich-

48 RA, RB, griffie 591, f° 107 v° -108; AR, RK 622, f° 90- 90 v°. Dit vonnis wordt (met opgave van details die niet in de registers van de RB noch van de RK terug te vinden zijn) vermeld door J. Tarlier- A. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges, arrondissement de Nivelles, canton de Jodogne*, Brussel, 1865 -1873, p. 15; en overgenomen door P. De Win, *De schandstraffen* [...], p. 217, noot 56.

49 RA, RB, griffie 595, f° 65 v° -67 v°; AR, RK 622, f° 257.

tigheidshalve liet de deurwaarder echter de beslissing in die zaak over aan het hof, dat er zich op 30 september 1557 voorlopig toe beperkte acte te nemen van de vordering.

Kondigde dit (interimair) vonnis misschien een kentering aan in de rechtspraak van de Raad van Brabant op het gebied van de voldoening te geven aan in hun eer en uitvoering van hun ambt gekrenkte deurwaarders en andere gerechtelijke officieren?

Een goed jaar later, op 16 juni 1558, vertoonden de raadsheren geen enkel begrip meer voor de klachten van dezelfde deurwaarder. Deze had in het kader van zijn opdrachten in augustus 1558 een vonnis verkregen in de Raad waarbij de weduwe van Merck Jacobs, en haar zoon Jan (de zwager van de deurwaarder) veroordeeld waren een haag en struiken die zij in de tuin van de suppoost in het Wermoesbroeck te Brussel met “fortse” hadden vernield, in hun oorspronkelijke staat te herstellen. Jan en diens vriend, Jan in het Zoutvat, hadden echter op 30 augustus, op de plaats van hun wandaad (de tuin van Geraard?), en in aanwezigheid van meerdere getuigen de deurwaarder lelijk beledigd. Zij hadden geroepen dat hij (aan de galg) moest hangen in de Kempen, waar hij in het huis van een grote heer, een zilveren kroes zou hebben gestolen.

Op 16 juni 1558 had de Raad de eis van de verongelijkte deurwaarder afgewezen en hem tot betaling van de proceskosten veroordeeld⁵⁰. Voor zover op basis van de bewaard gebleven registers van de griffie van de Raad van Brabant kan geoordeeld worden, was het hoger gerechtshof rond het midden van de 16de eeuw, en in de daarop volgende decennia, veel voorzichtiger en minder ontvankelijk geworden wat betreft strafvorderingen die een schandstrafstuk inhielden, en in het bijzonder wat het zetten van een glasraam met een ontierend opschrift aangaat. Dat neemt niet weg dat Johan Simon, op aanklacht van de procureur-generaal, omwille van zijn “delicts, violences, resistance et injures à divers huissiers de la cour”, op 8 juli 1575 nog werd veroordeeld om in zijn linnen kleed, blootshoofd en op blote voeten, met een brandende kaars in de handen, onder begeleiding van twee deurwaarders, in de Raad te verschijnen en daar om vergiffenis te bidden en beterschap te beloven. Daarna moest hij zijn kaars gaan offeren aan het heilig Sacrament van Mirakelen in Sint-Goedele. Een zelfde boetdoening moest hij herhalen voor het voltallig schepenkolege te Lince. In de kerk daar zou hij een kaars offeren aan het heilig

50 RA, RB, griffie 610, f° 54 -55; Idem, 612, f° 81- 83.

Sacrament en een glasraam moeten zetten van 24 karolusgulden “avecq l’inscription de ses mésus” (RA, RB, griffie 1.109, los stuk, op datum).

De hier geciteerde voorbeelden kunnen volstaan om een inzicht te bieden in de rechtspraak van de Raad van Brabant aangaande het glasraam als straf. Hoe gebruikelijk en voor de hand liggend een dergelijke ontorende strafmaatregel in de mentaliteit van een 16de-eeuwse burger of gerechtelijke officier in Brabant (en elders) was geworden, kan ten overvloede nog blijken uit een aantal, alleen ten titel van voorbeeld geciteerde vonnissen, die in die tijdspanne te Brussel uitgesproken werden door andere (gerechtelijke) instanties.

Jan Ruysch was op 21 februari 1538 door de Geheime Raad⁵¹ veroordeeld tot een openbare boetedoening omwille van de “injurien” (de facto valse beschuldigingen) die hij in 1537 ten overstaan van Nicolas Gerryt Matheuzone, gewezen burgemeester van Amsterdam, had begaan. Hij moest op zijn blote knieën, in de Geheime Raad, in de aanwezigheid van de landvoogdes om vergiffenis vragen. Hij was ook gehouden zijn leedwezen te betuigen in de Raad van Holland en voor de derde keer de boetedoening te hernieuwen, onder het luiden van de klokken, in de Vierschaar te Amsterdam. Daarenboven hield de veroordeling ook nog in dat hij een glasraam van 100 karolusgulden moest doen zetten in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Het bijhorend opschrift zou duidelijk vermelden dat het glasraam daar in 1538 gezet werd door Jan Ruysch als eerherstel voor de beledigingen van de burgemeester van de stad. Zijn opgelegde boete van 300 karolusgulden zou voor 1/3 aan liefdadigheidswerken besteed worden. Jan Ruysch mocht de gevangenis niet verlaten zolang hij niet aan alle verplichtingen van het vonnis voldaan had, en daarna zou hij voor 6 jaar gebannen worden.

Jan Ruysch was in gebreke gebleven: hoe zou hij gezien de omstandigheden ook anders hebben gekund? Het wachten moe stuurde de burgemeester een verzoekschrift aan de Geheime Raad waarin hij om

51 Over de samenstelling en de bevoegdheden van die collaterale raad: M. Baelde, *De collaterale Raden onder Karel V en Filips II. Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw* in: *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten*, 60, Brussel 1965, p.

de toelating verzocht het glasraam zelf te mogen plaatsen, en de kosten ervan, het bedrag van 100 karolusgulden, achteraf op de bezittingen van de gevangene te verhalen.

Die toestemming werd hem verleend op 4 september 1539⁵².

De luitenant van de provoost van Valenciennes had de ontvanger van de oorlogsbelasting op de handel met Engeland in de stedelijke gevangenis doen zetten. Gans het stadsbestuur trouwens had tegenwerk geleverd aan de ontvanger. Dat was niet in de smaak gevallen van Gaspard Ducci, de zo beroemde als beruchte Italiaanse koopman verblijvend te Antwerpen, die door het centrale bestuur was belast met de inning van de speciale tol. Hij had de provoost, de gezworenen en schepenen van Valenciennes voor de Geheime Raad doen verschijnen. De adjunct van de provoost moest de kaars uitblazen. Hij werd op 30 december 1542 veroordeeld een glasraam te doen zetten in de Sint-Pieterskerk in de stad met bijhorend opschrift en de ontvanger schadeloos te stellen. De provoost en zijn helper werd duidelijk te verstaan gegeven dat zij alle bijstand moesten verlenen aan de ontvanger, opdat die ongestoord zijn werk zou kunnen doen⁵³.

Op 16 november 1547 had Filips II de Croy, hertog van Aarschot, zijn beklag gedaan bij het centrale bestuur te Brussel over het optreden van de schepenbank van Aarschot. Deze had een in de gevangenis vertoevend burger van de stad veroordeeld om op eigen kosten een glasraam te doen zetten “*contenant la declaration des mefaits*”, of tot de betaling van een boete van 50 karolusgulden. De hertog betuigde zijn ontstemming over het feit dat in tegenstrijd met de rechtsregels uitgevaardigd door de keizer en zijn landvoogdessen (én met zijn rechtsbevoegdheid), de beschuldigde door de schepenbank uit de gevangenis was ontslagen⁵⁴.

52 AR, Geheime Raad 819, f° 12, 56 v°. De tekst van het verzoekschrift werd gepubliceerd door A. Pinchart, *Archives des Arts, Sciences et Lettres*, Gent 1860 [Anastatische herdruk, AR, *Studia* 51, Brussel 1994], deel III, p. 267.

53 AR, Geheime Raad 670, f° 78.

54 AR, Staat en Audiëntie 1.235, los stuk. Het is niet duidelijk bij welke instantie, de Geheime Raad of de Raad van State, de hertog zijn klacht had aanhangig gemaakt.

De tepronkstelling met de oneerbare toegift

De Raad van Brabant had in de eerste helft van de 16de eeuw heel wat vonnissen geveld waarbij de delinquent, na de openbare tepronkstelling aan de schandpaal, gezeseld, gebrandmerkt, op een strafbedevaart werd gezonden, voor jaren of eeuwig uit Brabant werd gebannen, en bij de zwaarste misdrijven geëxecuteerd werd. Enkele van deze vonnissen kunnen hier geciteerd worden omdat zij met een bijkomende oneervolle straf gepaard gingen.

Die straf bestond er in dat de veroordeelde door de gerechtsdienaren uit de gevangenis werd gehaald en naar het schavot geleid. Onder grote publieke belangstelling en in aanwezigheid van de gerechtelijke officieren werd hij, vastgebonden aan de schandpaal, door de beul behangen met een doek of papier waarop het misdrijf, en de instrumenten waarmee het misdrijf was begaan, uitgebeeld of op symbolische wijze voorgesteld werden. Die ontorende toegift moest aan het publiek duidelijk maken op grond van welk misdrijf de delinquent aan de openbare spot werd blootgesteld⁵⁵.

Enkele nog niet gepubliceerde vonnissen van de Raad van Brabant kunnen de rechtspraak van die instelling op het gebied van de schavottering met smadelijke toegift illustreren.

Op 16 oktober 1510 werd Jacob de Cock, alias Luxemburg, wapenheraut van de jonge Karel V, met zijn medeplichtige op aanklacht van de procureur-generaal door de Raad van Brabant veroordeeld omdat zij een wissel op een Engels koopman hadden “gheconterfeyt” (vervalst).

Luxemburg werd uit zijn ambt ontzet, en vóór zijn eeuwige verbanning uit Brabant, werd hij bij de beurs (of op een plaats die de kooplieden al daar het meest “frequenteren”) te Antwerpen op het schavot gesteld en omhangen met (geschilderde, nagetekende) wissels en een opschrift waarin de “titule” van zijn misdrijf werd toegelicht ter intentie van het publiek⁵⁶.

55 P. De Win, *De schandstraffen* [...], p. 147- 148 publiceerde meerdere 16de-eeuwse tepronkstellingen te Brussel waarbij de delinquenten met allerlei voorwerpen werden behangen, en die door F. Van Hemelryck, *De criminaliteit* [...], p.168 uit de registers van de Brusselse amman werden geciteerd.

56 RA, RB, griffie 559, f° 87 v°-92.

Rond Pasen 1527 hadden een aantal vroege aanhangers van de leer van Luther, meestal kunstambachtslieden zoals schilders, tapijtwevers en enkele goudsmeden, onder meer in de huizen van de beroemde schilder Bernard van Orley en van de legwerker Peter de Pannemaeker, ketterse preken bijgewoond. Hun clandestiene bijeenkomsten waren zeer vlug uitgelekt, en de Raad van Brabant, die de Inquisiteur van het geloof er had bijgeroepen, ging onmiddellijk over tot de ondervraging van tientallen personen, die de preken en geheime bijeenkomsten (“conventiculen”) hadden bijgewoond.

Naar gelang hun actieve of passieve deelname aan de preken en bijeenkomsten gingen sommige verdachten voor meerdere weken in de gevangens. De boetes werden ook afgemeten naar het aantal bijeenkomsten waarop zij aanwezig waren geweest. Zij die in hoge mate betrokken waren in het schandaal werden bovendien ten titel van onterende straf veroordeeld negen achtereenvolgende missen te horen in de Sint-Goedelekerk. Als schandteken moesten zij tijdens de mis een “linnen veste” dragen waarop op de voor- en achterzijde een kruis was genaaid.

Een van de sympathisanten van Luther, Hubrecht Steemaer in Sint-Anna (sic) die bovendien op Pasen niet ter Communie was gegaan, moest een “veste” dragen waarop een kelk was genaaid⁵⁷.

Het was in de 16de eeuw niet aangeraden om zich met geheime, “zwarte kunsten of negromancie” in te laten. Twee vermetele personen die het aangedurfd hadden met verboden middelen schatten in de grond op te zoeken, moesten dit tot hun schade en schande ondervinden. In uitvoering van een vonnis dd 11 juli 1527 van de Raad werden de twee uit de gevangenis gehaald en naakt op het schavot gesteld. Al hun instrumenten en hun boeken van negromancie werden op de brandstapel geworpen. Al hun bezittingen werden geconfisqueerd en

57 AR, Staat en Audiëntie 1277.6, f° 86. Die eerste aanzet van het Lutheranisme in Brabant werd onder meer bestudeerd door J. De Cavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed*, Leuven -Zwolle, 2004, p. 53-67; Idem, *De opkomst van het protestantisme te Brussel, Noordgouw*, 19-20 (1979-83), p.25- 44; Idem, *Vroegere reformatorische bedrijvigheid in de grote steden. Claes vander Elst te Brussel, Antwerpen, Amsterdam en Leiden (1524-1528)*, *Nederlands archief voor de kerkgeschiedenis* 70 (1990), p. 16. Ook een lid van de Brusselse schildersfamilie Schermiers alias van Coninxloo was tegen de lamp gelopen (E. Roobaert, *Zes Brusselse schilders met de familienaam Schermiers alias van Coninxloo, Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 70 (1999), p. 257-259).

zij werden voor eeuwig uit Brabant verbannen⁵⁸.

Andries van Oerden, goudsmid van zijn ambacht te Brussel, had op kladpapier de koopmansmerken op balen fusteyn (Augsburgse laken en linnen) nagemaakt. Augsburgse kooplieden, leden van de Duitse natie te Antwerpen, hadden zich daarover beklaagd bij de centrale overheid en de Antwerpse magistraat.

De goudsmid had zich ook aan valsmunterij gewaagd, en medailles gemaakt uit een onedel metaal, zodanig gekleurd dat zij het uitzicht van echte gouden muntstukken, van dukaten, hadden gekregen.

Andries werd op 10 juli 1532 veroordeeld om 1 uur lang op het schavot gesteld te worden te Antwerpen. Voor en achter werd zijn lichaam behangen met op papier geschilderde figuren van de vervalste medailles, en rondom hem werden enkele balen gezet. Al met al mocht Andries zich gelukkig achten met zijn schavottering en eeuwige verbanning. Valsmunters werden meestal levend gekookt in een ketel ziedende olie⁵⁹.

Jacques Gillo alias Stradio was door de procureur-generaal *ex officio* aangeklaagd bij de Raad van Brabant omdat hij 33 karolusgulden die hij ontvangen had, niet had overgedragen aan de ontvanger van de 10de en 20ste penning. Op 9 april 1546 werden zijn “larcins faultez et abuz” voorbeeldig door de Raad gestraft. Hij zal op een marktdag te Brussel tussen 10 u 30 en 11 uur openbaar op de grote Markt op het schavot gesteld worden. De ontierende toegift ontbrak niet: “ayant un escript devant sa poictrine et derriere sur son doz, contenant les causes et raisons de son eschaffoudement”.

Na de schavottering werd de ontrouwe helper van de tollenaar nog geseseld en voor eeuwig uit Brabant verbannen⁶⁰.

Peter van Halle had een te Brussel verblijvend Frans juwelier gedood en getracht ook de juwelen te stelen van de Brusselse goudsmid Peter Noveliers. Wegens zijn «quaede enorme ende detestable» moord werd hij op 15 december 1546 door de Raad van Brabant veroordeeld om levend verbrand te worden. Zijn lichaam zal op het rad tentoongesteld worden op de plaats waar de

58 RA, RB, griffie 574, f° 15 v°- 16.

59 RA, RB, griffie 580, f° 92- 93 v°.

60 Idem, griffie 591, f° 376 v°.

moord werd gepleegd. De werktuigen van het misdrijf: de bijl en het rapier, zullen op de brandstapel geworpen en daarna op het rad gebonden worden⁶¹.

Wildstroperij in de hertogelijke bossen en domeinen van Zoniën werd evenmin geduld. De Raad van Brabant veroordeelde op 20 juli 1552 aan de lopende band acht cliënten, meestal leden van een zelfde familie, die zich aan dit vergrijp hadden schuldig gemaakt, tot een voorbeeldige straf. Gommaer de Prince was er op betrapt met stroppen, gevlochten uit garen, “wilde beesten” te hebben gevangen. Hij moest zijn overtreding van de ordonnantie op het jachtverbod uitboeten door met een brandende toorts in de hand, in de Raad van Brabant, God, de keizer en justitie om vergiffenis te bidden, zijn kaars naar het heilig Sacrament in de Sint-Goedelekerk te dragen, een boete van 100 karolusgulden te betalen en 6 jaar gebannen te blijven op 1 mijl van het Zoniënbos, op straf van (afhakking van) een hand⁶².

Voor Pauwel de Smet was de Raad strenger geweest. Bovenop de boetedoening moet hij een half uur op het schavot gaan staan op de grote Markt te Brussel, behangen met een papier waarop wilde beesten, de rode en de zwarte (herten en everzwijnen), waren geschilderd. Hij moest ook zes jaar op behoorlijke afstand blijven van het Zoniënbos⁶³.

Hendrik Bogaert alias de Vogeleer kreeg het nog erger te verduren omdat hij met pijl en boog had gejaagd. Bij zijn schavottering werd hij omhangen met een stuk papier waarop wilde beesten, maar ook een pijl en voetboog waren geschilderd. Zijn boete beliep 200 karolusgulden en hij mocht zich 10 jaar lang niet meer laten zien nabij het Zoniënwoud.

Voor hetzelfde delict werd Jean Hayot een half uur op de grote Markt te Brussel op het schavot te pronkgesteld, “ayant des bestes sauvaiges

61 Idem, griffie 593, f° 99 v° - 100 v°.

62 Idem, griffie 598, f° 175 v°. In marge tekende de griffier aan dat de stroper onmiddellijk in de Raad „honorabele amende“ had gedaan.

63 Die straf (boetedoening, schavottering en beklleding met ontierende schandtekens) werd ook opgelegd aan Gielis de Smet (Ibidem, f° 176 v°- 177).

poinctes sur luy attachez”⁶⁴.

Nog op 11 januari 1570 werd een Brussels wildstroker met een zelfde straf (boetedoening, schavot en de toegift van geschilderde figuren en de “descriptie” van zijn misdrijf op het lichaam) bedacht⁶⁵.

Een schriftvervalser kreeg het nog erger te verduren. De Geheime Raad had hem op 16 maart 1564 veroordeeld tot schavottering, met een ijzeren ring om de hals vastgebonden aan de schandpaal, en behangen met de “fausses ecritures et letraigers sur la poitrine”. De man werd daarna tot bloedens toe geselsd, de rechterhand afgehakt en voor eeuwig verbannen⁶⁶.

64 Ibidem, f° 177. Het vonnis van Pauwel de Smet, geciteerd naar de post in een register van de Rekenkamer (AR, Rekenkamer 622, f° 321) werd vermeld door C. Theys, *Uit het vroegere Brusselse volksleven*. Op het schavot, in *Eigen Schoon en de Brabander*, 42 (1959), p. 426, en door de P. de Win, *Schandstraffen [...]*, p. 149, noot 20. Deze auteur citeert nog een veroordeling van een wildstroker te Brussel in 1540 die op het schavot behangen werd met een papier waarop herten en zwijnen, figuren van mensen die met stalen bogen jagen, en verkopers met manden vol gestroopt wild naast zich, voorgesteld werden.

65 Idem, griffie 642, f° 354- 355. Uit andere voorbeelden zou kunnen blijken dat de ontorende schandstraf in het laatste kwart van de 16de eeuw minder frequent werd opgelegd. Een vrouw uit Brussel die in 1571, in overtreding van de geldende plakaten, een brief had geschreven naar haar zuster, verblijvend in vijandelijk gebied, moest nog in de Raad van Brabant verschijnen, om vergiffenis bidden en 50 gulden betalen die voor “deuchdelycke wercken” zullen aangewend worden. Een wildstroker die in 1571 uit de gevangenis was ontsnapt werd voor 6 jaar uit Brabant verbannen. Een andere stroper diende een boete van 20 gouden realen te betalen. Hun medeplichtige kwam ervan af met een gevangenisstraf van 6 dagen “op water en brood”. Een andere Brusselaar beschuldigd van overspel en van verkoop van in het Zoniënbos gestroopt wild kreeg in 1572 een gevangenisstraf van 14 dagen met hetzelfde regime. Hij mocht zijn bijzit niet meer “frequenteren” op straf van geseling en verbanning. Bij al deze straffen werd de ontorende tepronkstelling niet meer opgelegd (RA, RB, griffie 1.108, niet gefolieerd). Toch werd Hans vanden Berghe alias de Haen op aanklacht van de warandmeester van Brabant omwille van zijn dieverijen en het afhakken van bomen in het domaniaal bos, door de Raad van Brabant op 17 oktober 1573 nog veroordeeld om op een marktdag te Brussel één uur lang op het schavot te staan en daarna voor 3 jaar uit Brabant verbannen te blijven op straf van het afhakken van zijn hand. De raadsheren hadden als verzachtende omstandigheden rekening gehouden met zijn langdurige gevangenis. Een vervalser van wisselbrieven kwam er precies omwille van zijn lang verblijf in de gevangenis op 24 oktober 1573 vanaf met een ban van 2 jaar (Idem, RB, 1.109, losse stukken, op datum).

66 AR, RK 21.499, f° 5, 5 v°.

Hulp bij bouwwerken in kerken

Het kwam in de rechtspraak van de 16de eeuw ook veelvuldig voor dat de delinquent bij wijze van straf opgelegd werd financieel bij te dragen tot de verbouwingswerken aan kerken en kloosters of tot de verfraaiing van de interieurs van stedelijke of kerkelijke gebouwen. De opgelegde boete werd dan geheel of gedeeltelijk overgeheveld naar de kerkbesturen, of de delinquent diende zelf de bijdrage, bij voorbeeld onder de vorm van enkele roeden muur bij een bouwwerf, ten laste te nemen.

Aangezien deze straf niet gekoppeld werd aan de verplichting een opschrift te doen aanbrengen met een ontarend verhaal, waarin de naam en toenaam van de delinquent en het delict te berde werden gebracht, gaat het in deze gevallen eerder om schandstraftekens dan om schandstrafstukken⁶⁷.

Die boetes onder vorm van een financiële bijdrage maakten dikwijls deel uit van een strafpakket zoals kan blijken uit de hier al geciteerde vonnissen. In 1503 werd een straf uitgesproken die de veroordeelde verplichtte zowel een glasraam te zetten als een geldelijke bijdrage te leveren tot de bouwwerf van het Heilig Sacrament van Mirakelen te Brussel. In 1509 omvatte de straf ook het leggen van zes rode schaliën op een kerkdak.

Jan de Vleeshouwer, vorster van Zoniën (medewerker van de hertogelijke woudmeester van Brabant) had voor het college, samengesteld uit de woudmeester en de gezworen kooplieden van Zoniën, een Jan van Rillaer doen verschijnen op grond van de ondertussen goed bekende “injurien”. Naast de openbare boetedoening moest Jan van Rillaer als beternis en “tot behoef vande metselrien van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Zavel” 15 roeden muur betalen.

De Raad van Brabant aan wie de strijdende partijen hun proces hadden overgegeven besliste echter op 27 september 1514 dat de beschuldigde niet gehouden was de eis van de vorster in te willigen. De kosten van het geding werden over beide partijen verdeeld -wat er zou kunnen op wijzen dat de raadsheren niet veel betekenis hadden gehecht aan de beledigingen. Toch blijkt uit dit vonnis nog dat die specifieke vorm van straf goed bekend was onder de gewone burger⁶⁸.

67 P. De Win, *De schandstraffen* [...], p. 204-207 maakt terecht dit onderscheid.

68 RA, RB, griffie 563, f° 144.

Op 19 december 1539 onderzocht de Raad van Brabant het verzoek tot bekrachtiging van zijn remissiebrieven aanhangig gemaakt door Reynier vanden Kerckhove. Hij had bij de vrienden en magen van de door zijn schuld overleden slachtoffer alle stappen ondernomen om tot een peis, verzoening en beternis te komen. Die vrienden en familie waren tot tweemaal toe gedaagd geworden voor de Raad om hun voorwaarden om tot een verzoening te komen bekend te maken en te bevestigen. Zij waren echter niet komen opdagen. Bij verstek werden de brieven van remissie dan door de raadsheren bevestigd op voorwaarde dat de rekwirant een boete van 30 rijns gulden zou betalen tot behoef van de “edificie” van de Predikheren te Brussel⁶⁹.

Jeronimus Luens had Diederik Le Fevre te Leuven bij de baard getrokken en gedreigd hem te vermoorden. De benadeelde partij, gesteund door de procureur-generaal, eiste onder meer een “profycatelycke amende” van 50 karolusgulden, waarvan de helft voor de werken (in het koor) van het heilig Sacrament van Mirakelen in Sint-Goedele, en de andere helft te geven aan de caritaetemeesters van Brussel (de stedelijke afgevaardigden belast met het beheer van de openbare onderstand).

Al hoewel de baardtrekker zich bereid had verklaard “satisfactie” te geven aan familie en vrienden, waren de raadsheren van de Raad op 8 juni 1549 tot het besluit gekomen dat de voldoening die hij voorgesteld had, niet afdoende was. Om zijn remissiebrieven bekrachtigd te zien moet hij een boete van 25 gulden betalen voor de uitrusting van het altaar van de heilige Anna in de collegiale kerk van Sint-Goedele, en nog eens 25 gulden die zullen dienen als bijstand aan de armen⁷⁰.

In november 1544 stonden de raadsheren van de Raad van Brabant voor een moeilijke beslissing. Twee zwaargewichten, meester Jan vanden

69 Idem, griffie 585, f° 346 v°-347. In een soortgelijk geval: bekrachtiging van de brieven van eerherstel bij verstek vanwege de vrienden en familie, moet de indiener van het verzoekschrift de gebruikelijke boetedoening betuigen voor de procureur-generaal (voetval en vergiffenis vragen). Met de boete van 25 karolusgulden zal in het klooster van de Predikheren een mis opgedragen voor de zielenrust van het slachtoffer. De rest van de boete zal naar goedvinden van de openbare aanklager besteed worden (Vonnis van de Raad van Brabant dd. 8 juli 1539, Idem, griffie 585, f° 459 v°- 460). In 1544 werd een andere manslag beboet met 16 karolusgulden ten voordele van de “edificie” van het Predikherenklooster te Brussel (Idem, griffie 622, f° 88-88 v°).

70 Idem, griffie 595, f° 19 v°- 20.

Dycke, meester van de Rekenkamer te Brussel, had hij de Raad zijn beklag gedaan over de “zwaere ende onverdraeglycke injurien” die hem door meester Thibault Cottreau, raadsheer bij de Raad van Brabant, waren aangedaan. De klager vorderde naast de onvermijdelijke boetedoening (de voetval, op beide knieën en blootshoofd in de Raad, de betuiging van de spijt en het vragen om vergiffenis) dat de belediger tot een “grote” boete van 1.920 gulden zou veroordeeld worden. Die “profycatelycke beternis” zou voor 1/3 verdeeld worden onder de huisarmmeesters van Sint-Goedele (de parochiale verantwoordelijken voor de bijstand aan de armen), voor een ander 1/3 besteed worden aan de versiering van hun kapel in de collegiale, en het laatste derde moest voorbehouden worden aan de uitrusting van het altaar van Sint-Anna in dezelfde kerk.

Enkele tussenvonnissen van januari en februari 1555 van de Raad betroffen de verdeling van de proceskosten, maar op 20 februari 1555 hadden de raadsheren nog geen beslissing ten gronde genomen⁷¹.

Op 14 januari 1557 was Janneken van Ranst, weduwe van meester Peter Coppens, op aanklacht van Frans Aerts, mulder, en omwille van “injurien”, door de wethouders van Brussel bestraft. Als “eerlycke ende profycatelycke beternis” moet zij op maandagvoormiddag, in aanwezigheid van al de wethouders, op het stadhuis verschijnen en om vergiffenis bidden. Zij moet een kaars offeren in de Sint-Gorikskerk, en tot behoef van de “reparatie” van die kerk, een boete van 20 rijns gulden betalen.

De weduwe was van mening geweest dat het schepenvonnissen haar eer en goede naam had aangetast. In haar beroep voor de Raad van Brabant voerde zij aan dat zij de beledigende woorden “in haastigheid van zinnen en zonder deliberacien” had uitgesproken.

De raadsheren van de Raad vonden op 24 juli 1557 dat die verontschuldigungen niet terzake deden, bevestigden het schepenvonnissen, dat moet uitgevoerd worden, en veroordeelde de weduwe tot de boete voorzien bij een ongegrond appèl⁷².

Het college van kanselier en raadsheren had het andermaal en nu in 1558 erg moeilijk om tot een gepast vonnis te komen in het geschil

71 RA, RB, griffie 601, f° 308 v°-310.

72 Idem, griffie 609, f° 46 v°-48.

tussen jonker Jan de Mol en meester Jacob Maes, raadsheer bij het hoger gerechtshof. De jonker had de raadsheer voor de Raad gedaagd omdat hij hem, ondanks de gedane beloften, uit zijn huis had verjaagd. De raadsheer had bovendien een schoon Onze-Lieve-Vrouwbeeld op de schouw in het salet en een bijhorend retabel in witsteen in het betwiste huis moedwillig vernield. De jonker zou die kunstwerkjes, die hem door zijn ouders waren nagelaten, zelfs voor geen 100 kronen hebben laten afbreken. Hij meende dus grond genoeg te hebben voor een schadevergoeding (voor de vernielde kunstwerken, en voor de huur die hij in een ander huis had moeten betalen), maar vooral een forse genoegdoening voor de aangedane schande en oneer (de raadsheer had hem in de gevangenis doen zetten).

Naast de boetedoening zou de raadsheer moeten veroordeeld worden om ten titel van “profycatelycke beternis” een boete te betalen van 1.000 gulden, waarvan de helft zou besteed worden aan de versiering en uitrusting van het altaar van Sint-Anna in de collegiale kerk van Sint-Goedele, terwijl de jonker de andere helft naar eigen discretie zou verdelen.

Eind maart 1558 (ns) had de Raad de beide partijen gehoord maar onthield zich voorlopig van een beslissing ten gronde⁷³.

Conclusie

I. De registers van de griffie van de Raad van Brabant kunnen dus met nut geraadpleegd worden wat de evolutie van het Brabants strafrecht betreft. De door het hoger gerechtshof in zijn vonnissen opgelegde schandstraffen en schandstrafstukken vinden meestal hun tegenhangers in de rechtspraak van andere steden en gewesten in de Zuidelijke Nederlanden.

Is het toeval, dus een kwestie van al dan niet bewaard gebleven archiefstukken, dat in de 16de-eeuwse rechtspraak van de hier geciteerde gerechtelijke instanties (Tolkamer en Raad van Brabant), geen voorbeelden aan te wijzen zijn van bepaalde schandstraffen? In de 15de eeuw werd te Brussel nog het oneervolle “steenslepen”⁷⁴ (de delinquent die een steen van de ene naar de andere stadspoort moest slepen, uiteraard blootgesteld aan de spot van de omstanders) opgelegd

73 Idem, griffie 610, f° 54-54 v°.

74 P. De Win, *De schandstraffen* [...], p. 45, 66.

als straf⁷⁵. Ook de zogeheten ezelsrit, waarbij de delinquent, op een ezel gezeten met het gezicht naar de staart gekeerd en omhangen met verklarende teksten of met andere als vernedering bedoelde attributen, langs de straten werd geleid⁷⁶, wordt in de geraadpleegde bronnen niet (meer) vermeld.

Opmerkelijk is ook de afwezigheid van de koperen platen met opschriften (de “hoofden”), en de geelkoperen “vuisten en koppen” die als schandstrafstuk van het Vlaamse strafrecht, bij beledigingen, daden van opstand of hardhandig geweld, in kerken en op gevels moesten aangebracht worden en waarvan nog vele exemplaren (in West-) Vlaanderen bewaard zijn gebleven⁷⁷.

Wel typisch voor Brussel, al hoewel het gebruik in een of andere variant ook elders voorkomt, is het in de mand hangen, of in “de scupstoel zetten” waarbij men de delinquent uit de mand of uit een kooi in de poel of in het water laat vallen. Daarbij was het niet de bedoeling de beschuldigde te verdrinken, maar wel hem te vernederen met zijn val en hem te verplichten uit het drassige en vuile water te kruipen.

Die schandstraf is de ganse 16de eeuw door te Brussel van toepassing geweest, zoals uit de vele uittreksels uit de ammansrekeningen, gepubliceerd door P. Bonenfant, kan blijken⁷⁸.

Verwant met die straf is de “estrapade” waarbij de delinquent opgehangen wordt aan een koord, met de armen op de rug gebonden. De

75 F. Van Hemelryck, Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk voornamelijk te Brussel in de XV^{de} eeuw, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 34 (1966), p. 388.

76 P. De Win, *De schandstraffen* [...], p. 38.

77 F. van Molle, Koperen koppen en vuisten in het oude Vlaamse strafrecht, *Antiek*, 9 (1974), p. 141-166, in overdruk gepubliceerd in *Artium minorum Folia Lovaniensia*, 15, 1974; J. Schimme, Een merkwaardig rechtsgebruik. Middeleeuwse gerechtshanden, *Spiegel Historiae*, 9, (1974), p. 294- 299; J. H. A. de Ridder, Vonnis- boete-of strafstukken, *Spiegel Historiae*, 16 (1981), p. 456-458; P. De Win, In het kader van de “Inventaris van het rechtshistorisch patrimonium van België: de schandstrafinstrumenten, *Ons Heem*, 37 (1983), p. 137-153.

78 P. Bonenfant, A propos de trois chapiteaux de l’hôtel de ville de Bruxelles, *Bulletin de la Société Royale d’Archéologie de Bruxelles*, 1935, p. 150-151; Idem, Le «marais» de Saint- Jean où «l’on noyait les adultères», *Annales de la Société Royale d’Archéologie de Bruxelles*, 46 (1942-43), p. 221-258. De studie van Cl. Lemaire, Un dessin d’exécution pour un chapiteau historié de l’hôtel de ville de Bruxelles (vers 1444). Histoire, Philologie et jeu de mots le «scupstoel», *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, 73 (2004), p. 3-16, brengt geen enkel nieuw gegeven aan.

De estrapade.

Pieter Bruegel, 'Justitia'. Ets. Koninklijke Bibliotheek van België,
Prentenkabinet. ©K.B.B.

beul vierde de koord en liet hem in het water of op de grond vallen. Breugel heeft die straf, naast de vele andere marteltuigen en -praktijken waarvan de 16de-eeuwse rechtspraak gebruik (en misbruik) maakte, in zijn beroemde ets “Justitia” (afbeelding 1) uitgebeeld. In de iconografie van die schandstraf is ook nog de houtgravure te vermelden in een Antwerpse postincunabel. Zij stelt Virgilius voor, die verliefd op een keizersdochter, zich in een mand laat optrekken tot op de hoogte van haar kamer. Halverwege bleef de poëet hangen, die zich al bij voorbaat de neus toekneep voor het weinig lekkere bad dat hem te wachten staat (afbeelding 2).

2. Andere frequent in de rechtspraak van de Raad van Brabant en de Brusselse Tolkamer vermelde schandstraffen zijn een algemeen verschijnsel geweest in de Zuidelijke Nederlanden. Uit de hier aangehaalde voorbeelden blijkt wel duidelijk dat het kruis dat in een zoengeding bij het graf van het slachtoffer moest gesteld vrij gebruikelijk was in Brabant in de 16de eeuw. Enkele ondergeschikte rechtbanken rond Brussel verplichtten de schuldige een kruis te doen stellen ter voldoening aan de familie en als nagedachtenis aan de overledene⁷⁹. Een soortgelijk zoenoffer werd ook opgelegd in andere steden. Op 18 november 1551 werd de dader van een moordslag in het kader van een verzoeningsprocedure verplicht op het graf van de overledene een houten kruis te stellen waarop met rode olieverf aan beide zijden een gekruisigde Christus was geschilderd⁸⁰.

Het was echter niet altijd een kruis dat de herinnering aan de overledenen moest levendig houden. Een tafereel, een schilderij als boetedoening bij het graf van het slachtoffer, is hier al vermeld geworden. Hier

79 In 1557 moest de schuldige van een moordslag te Asse in de kerk van Essene een kruis doen zetten op het graf van zijn slachtoffer en daarop de naam van de overledene en de aanslag op zijn persoon doen schilderen (A. van Bever, Tooneelen uit het dorpsleven in Brabant in de 16de eeuw, *Eigen schoon en de Brabander*, 17 (1934), p. 299. In 1485 moest de misdadiger op het kerkhof te Meise een “eycken hert” doen zetten als een van de voorwaarden voor verzoening (L. Leynen, Uit oude papieren, *Eigen schoon en de Brabander*, 17 (1931-32), p. 348).

80 E.T. Strubbe- A. Schouteet, Het zoending te Brugge na 1543, *Handelingen van het Genootschap Société d’Emulation te Brugge*, (87) 1980, p. 23. In 1522 moesten de moordenaars van jonker Everard van Hamel een stenen zoenkruis zetten te Gelinden op de plaats waar de moord was geschied (J. Brouwers, Moord op Jonker Everard van Hamel te Gelinden in 1522, *Ons Heem*, 37 (1983) p. 167-168.

Virgilius in de mand.

(Virgilius, Van syn leven doot ende vanden wolnderlycken werken die hi dede by negromancien). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Houtsnede. Naar fec-simile in J. Gessler-F. vanden Wyngaert, Antwerpen, 1950.

kan nog een ander, onder het oogpunt van het zoenstuk, wel typisch geschil geciteerd worden dat voor de Raad van Brabant werd uitgevochten tussen de dader en de vrienden en magen van zijn slachtoffer.

Cornelis van Hamme, bekend steenhouwer van zijn ambacht te Brussel, was omwille van een aanbesteding van witwerk (in steen gebeitelde architectonische en decoratieve elementen) op de kamer van het steenhouwerambacht te Brussel strijdig geraakt met zijn nog bekender beroepsgenoot, Jacob Weyns, aannemer en leverancier van witwerk op vele Brusselse bouwwerven. Bij de hoogoplopende twist was Jacob Weyns dodelijk gekwetst geworden en kort daarop gestorven.

In de loop van de verzoeningsprocedure had Cornelis, die al uit de gevangenis was ontslagen, een eervol voorstel van “satisfactie” gedaan. Hij zou de voetval doen, een tamelijke uitvaart, jaargetijde en dertigste, overeenkomstig de (welvarende) staat van de overledene, doen celebren, de kosten van de begrafenis betalen, een mudde tarwe geven voor de broodbedeling aan de armen bij de uitvaartdienst, en om dat alles te betalen een rente van 50 rijns gulden consigneren. Zijn voorstel omvatte nog 200 zoengulden voor de familie, de weduwe en de zoon van het slachtoffer, en de belofte het gezelschap van de familie niet meer op te zoeken (met uitzondering dan van bijeenkomsten van de steenhouwers op het ambachtshuis).

De familie, die waarschijnlijk ook in het steenhouwervak bedrijvig was, eiste meer. Cornelis zou 60 lb artois voor de (begrafenis)kosten en 200 lb als zoengeld moeten afdokken. Hij zou er toe verplicht moeten worden te verhuizen uit zijn huis dat slechts enkele stappen verwijderd was van de woonst van de weduwe, en de ambachtskamer te verlaten als weduwe en zoon daar aanwezig waren. En vooral: aangezien de moord in het ambachtshuis was geschied zou Cornelis daar een beeldengroep moeten zetten van de Nood Gods, met de figuur van de aflijvige geknield voor de Moeder van Smarten, waar voor een koperen kandelaar zou staan met een kaars die bij iedere bijeenkomst van het ambacht zou ontstoken worden.

De weduwe en zoon wouden manifest hun concurrent werkeloos maken. Want het verbod simultaan met hen op de ambachtskamer te vergaderen en het andere verbod nog voor hun huis te passeren als Cornelis naar zijn werven te Molenbeek, in het groot Begijnhof en in de Sinte-Catharinakerk trok, betekenden broodroof. Wat Cornelis echter, reeds bezitter van zijn brieven van remissie en dus in principe vatbaar voor eerherstel, nog het meeste leed deed, was de gebeeldhouwde figurengroep in de

ambachtskamer, een eeuwige schande voor hem en zijn nageslacht. Op 21 november 1551 zien de raadsheren de gegrondheid van de bezwaren van Cornelis in. Zijn aanbod moet door de benadeelde partij aanvaard worden. Hij zal volstaan met de betaling van 60 karolusgulden, maar tegen Sint-Jansmis (juni) 1552 toch moeten verhuizen⁸¹.

3. Het stellen van een glasraam waarin een oneervol opschrift aan de euvele daad moest herinneren, is wel de meest voorkomende schandstraf in de hier geraadpleegde bronnen. Naargelang de kostprijs waren het misschien eenvoudige grisaille-ramen van kleine afmetingen, waarin vooral het opschrift van betekenis was en voor wat kleur zorgde. Werden er in die glasramen ook figuratieve thema's voorgesteld? Dat de delinquent (of wellicht nog meer het slachtoffer) in het glasraam werd uitgebeeld is mogelijk, maar concrete aanduidingen daarover ontbreken meestal⁸². Een glasraam met een uitgewerkt religieus thema kon uiteraard alleen maar door een vakman gemaakt worden en moest dus meer kosten aan grondstoffen en arbeidsloon voor de glasschilder.

Het is wellicht niet zuiver toevallig dat in 1508 melding werd gemaakt van een glasraam waarin de Noods Gods (de Moeder van Smarten met het dode lichaam van Christus op de schoot, een geliefkoosd thema in de plastische kunsten van de 16de eeuw) was voorgesteld. Een glasraam met dat thema kon bij de uitvoering van een of andere strafmaatregel door de Raad van Brabant opgelegd worden en de aandacht hebben gaande gemaakt van de gelovigen. Dat de weduwe en zoon van Jacob Weyns aan een beeldengroep als zoenstuk hadden gedacht is voor een steenhouwerfamilie nogal voor de hand liggend. Dat het half-reliëf haar man in aanbidding voor de Noods Gods diende voor te stellen is een verdere aanduiding voor de populariteit van het thema in de kunst en het volksgeloof.

Het glasraam werd wel op een voor de meerderheid van de kerk-gangers goed zichtbare plaats gezet (het koor). In andere gevallen werd de beslissing overgelaten aan de plaatselijke kerkmeesters, die wel beter wisten in welk venster van de kerk het glasraam kon ingepast worden.

81 RA, RB, griffie 597, f° 135 v° - 138 v°.

82 Een belediging van de schepenen van Edingen werd in 1601 door de vierschaar bestraft met een openbare boetedoening en met het zetten van "twee gelaese vensters met zyn effigie" (J. P. Tytgat, Eisen tot eerherstel voor laster en smaad te Edingen (1540- 1616), *Het oude Land van Edingen en omliggende*, 11 (1983), p. 63.

Dat er van de vele- honderden- boeteglasramen in de Brabantse kerken geen bewaard zijn gebleven⁸³, is het gevolg van verschillende omstandigheden. De eeuwigheid van het gedenkteken als nagedachtenis was maar een relatief begrip, en bij een veranderende kunstmaak en verbouwingwerken aan de kerkmuren zijn ongetwijfeld veel (boete)glasramen onder de sloophamer gevallen. Uit de kerkrekeningen valt op te maken dat de glasramen om de haverklap moesten hersteld en vervangen worden. Kwajongens die de ramen ingooiden, beeldenstormers die ze vernielden, en strenge winters en stormwinden die de glasschijven uit hun lood deden vallen, glasschilders die spaarden op het soldeersel en het lood, het waren allemaal omstandigheden die noodlottig waren voor het behoud van het oude glasraam.

3. Een andere conclusie is wel de bijzondere aandacht die de Brusselsse rechters en aanklagers voor de kerk van Sint-Goedele en in het bijzonder voor enkele altaren in de collegiale aan de dag legden en die overduidelijk blijkt uit hun vonnissen of strafvorderingen. Het is een bevestiging van de grote verering die in brede kringen bestond voor het heilig Sacrament van Mirakelen, die rond het midden van de 16de eeuw een van haar hoogtepunten bereikte (afb. 3).

Boetelingen moesten hun (3 of 4 pond) zware kaars gaan offeren op het altaar waar die relikwie in hoge verering stond. De stompjes van de kaarsen werden vlijtig door de koster ingezameld en verkocht aan de kaarsenmaker van de kerk of in mindering gebracht van de levering van nieuwe kaarsen. Uit de rekeningen van de regeerders van de kapel van het Heilig Sacrament blijkt dat de geofferde kaarsen, al dan niet in uitvoering van een boetedoening, een niet te verwaarlozen inkomen betekenden voor de kerkfabriek.

De Sint-Goedelekerk moet dank zij de toenmalige rechtspraak met heel wat glasramen, onder meer in de zijkapellen van het heilig Sacramentskoor, versierd zijn geworden. Reeds in de rekening van de kerkfabriek van 1465-66 werd een boete van 50 rijngulden ingeschreven die door de stadswisselaar werd overgemaakt. De graaf van Meghem had het

83 Een uiteraard onvolledige opsomming van glasramen, aangebracht in uitvoering van een strafvonnis in de 14de tot de 16de eeuw bij P. De Win, Een aspect van het rechtshistorisch patrimonium in België: schandstrafinstrumenten, "*Justice et Gerechtigheit*", *Handelingen van het zevende Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Colloquium*, G. Van Dievoet en G. Macours Edit, Antwerpen, 1983 (met verwijzingen naar: J. Helbig, *De glasschilderkunst in België. Repertorium en documenten*, deel I, Antwerpen, 1951).

raam als boetedoening doen zetten achter het hoogkoor in het zijkoortje van Maria-Magdalena. De glasmaker van de kerk, Gielis van Pede, stopte bij die gelegenheid ook de twee “vensters van de beternis” van de stad Lier⁸⁴.

Die voorkeur voor Sint-Goedele, afgezien van het feit dat het de hoofdkerk was van de stad, kan nog andere beweegredenen hebben gehad. Het is wel niet toevallig dat enkele raadsheren van de Raad van Brabant levenslang wereldlijk kerkmeester waren geweest van Sint-Goedele, en in de uitoefening van hun rechtelijke functie hun steentje hadden bijgedragen, ten koste natuurlijk van de veroordeelden, tot de financiële welvaart van de kerkfabriek. Al de raadsheren defileerden in hun ambtskledij, met een brandende toorts in de hand, in de jaarlijkse processie van het heilig Sacrament van Mirakelen⁸⁵. Secretarissen en raadsheren werden begraven voor het altaar van het Heilig Sacrament⁸⁶. Er is dus wel een en ander dat de Raad van Brabant met de kerk van Sint-Goedele en het heilig Sacrament van Mirakelen in de kerk heeft verbonden.

Het is ook niet zonder belang er aan te herinneren dat de suppoosten (advocaten, procureurs, griffiers, deurwaarders en klerken) van de Raad van Brabant instonden voor het onderhoud en de versiering van het altaar van Sint-Anna in Sint-Goedele, een te Brussel geliefkoosde heilige (Sint-Anna-ten-Drieën). Zij hadden in 1516 een broederschap van Sint-Anna gesticht waarvan de suppoosten verplichtend lid moesten worden⁸⁷. Dat een opgelegde boete ook naar dat altaar werd afgeleid kan dus geen verwondering wekken.

Onder de andere Brusselse kerken die, bij middel van een boete, op een glasraam of een geldelijke bijdrage tot hun bouwwerken konden rekenen, dient ook de kerk van Onze-Lieve-Vrouw-van-de-Zavel, waar de schuttersgulden thuis waren, gerekend te worden. Ook de kloosterkerk van de Predikheren (Dominicanen), waar veel Brusselse burgers

84 RA, Oud archief van de kapittelkerk van Sint-Michiël en Sint-Goedele 9.360, f° 10 v°, 15 v°; reeds vermeld bij J. Helbig, *De glasschilderkunst* [...], p. 84.

85 A. Gaillard, *Le Conseil de Brabant. Histoire, organisation, procédure*, deel II, Brussel, 1898, p. 142.

86 RA, Oud Archief van de kapittelkerk van Sint-Michiël en Sint-Goedele, 2.663, f° 154, 164, 192; Idem, 2.657, f° 481 v°.

87 A. Gaillard, *Le Conseil* [...], p. 125-126.

op het kerkhof van het klooster en op dit van de Minderbroeders, hun laatste rustplaats kozen, viel af en toe in de prijzen.

Hendrik van Edingen, een strijdlustige en rijke kerkmeester van Sint-Goriks was jaren lang voor de Raad van Brabant ten strijde getrokken en had gelobby-ed bij het hof opdat die volksrijke kerkgemeenschap het statuut van een volwaardige parochie zou krijgen. De kapittelheren van Sint-Goedele die -terecht - vreesden voor een vermindering van hun inkomsten uit kerkelijke rechten lagen dwars. Rond 1520 werden zij echter gedwongen tot een gedeeltelijke toegeving zodat de clerus van Sint-Goriks, verbonden aan een ondergeschikt blijvende kerk, toch zekere sacramenten mocht toedienen⁸⁸. Die episode werd ongetwijfeld door een deel van de Brusselse bevolking met belangstelling gevolgd, maar bij de Raad van Brabant kon de kerk toch maar rekenen op de kruimels van een rijke tafel.

Wanneer de boetedoening ergens in een kerk in de omgeving van Brussel of in een of ander Brabants dorp moest uitgevoerd worden, dan ging de boeteling nog dikwijls zijn kaars offeren voor het heilig Sacrament in de dorpskerk⁸⁹.

4. De veelvuldige verzoeningsprocedures zijn onrechtstreeks ook ten goede gekomen aan het arme gedeelte van de (Brusselse) bevolking⁹⁰. De aalmoezen aan de armen die aan de “profycatelycke beternis” verbonden waren kunnen ook gemakkelijk in hun historische kader geplaatst worden. Geen Brussels burger met het hart op de rechte plaats zou het in de 16de eeuw aangedurfd hebben niet in zijn laatste wil een beschikking op te nemen waarin zijn testamentuitvoerders

88 Pl. Lefèvre, *L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen âge*, Brussel, 1942, p. 206-207.

89 Over de verering tot het Heilig Sacrament: Ch. M. Caspers, *De eucharistische vroomheid in het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen*, Leuven 1992, p. 62 -65.

90 Bij de verdeling van de boeten verbonden aan een civiele beternis hielden de rechters dikwijls rekening met plaatselijke noden. De boete werd opgesplitst in een gedeelte bestemd voor aalmoezen, een ander gedeelte voor het betalen van een glasraam als schandstrafstuk en de rest werd besteed aan herstellings- of verfraaiingswerken aan plaatselijke kerken en kloosters. Een reeks 16de-eeuwse vonnissen uitgesproken te Edingen kunnen hier als voorbeeld dienen (J. P. Tytgat, *Eisen tot eerherstel* [...], p. 56-65).

Het Heilig Sacrament van Mirakelen in de Sint-Goedelekerk te Brussel.
Jan Collaert, 1621. Ets, Koninklijke Bibliotheek van België,
Prentenkabinet, ©K.B.B.

belast werden bij zijn uitvaart broodbedelingen (van een halve, een hele stuiver, soms een brood waarin een klein geldstuk werd gestopt) te voorzien aan de armen die de uitvaartdienst hadden bijgewoond⁹¹. Welstellende burgers legateerden een rente waarmee de kerkmeesters een jaargetijde konden celebreren dat eveneens gepaard ging met bedelingen van aalmoezen aan de armen van de parochie. Godsvruchtige weldoeners stichtten een godshuis waar 12 arme mannekens of 12 “bekeerde zondaressen” een onderdak konden vinden. De geldelijke bijstand aan de armen in de rechtspraak van de Raad van Brabant was dus zowel in hoofde van de rechters als van de aanklagers een goed ingeburgerde vorm van liefdadigheid.

5. In de rekeningen van enkele Brusselse kerkfabrieken is af en toe een spoor terug te vinden van de gerechtelijke boetes en beternissen. In 1527-28 boekte de klerk van de kerkfabriek van Sint-Goedele de ontvangst van een “amende” van 7½ rijnsgulden⁹². Op 23 oktober 1533 had Margriete Wollemaekers, die door de wethouders van Brussel “gedoemd” was 2 rijnsgulden te betalen tot behoef van de kapel van het heilig Sacrament van Mirakelen, haar boete betaald. Op 4 december kwam Peeteren Stercke zich aanbieden om de 1 ons zilver te betalen die hij volgens een vonnis van de Brusselse wethouders gehouden was te betalen ten behoeve van het Heilig Sacrament van Mirakelen. In 1540 werd er nog een door de stad opgelegde boete van 30 stuivers door de beheerders van de kapel van het Heilig Sacrament geïncasseerd⁹³.

Tussen 1485 en 1500 boekten de kerkmeesters van de Sint-Jan-Baptistkerk te Sint-Jans-Molenbeek bijna jaarlijks de ontvangst van halve of hele ponden was die in het kader van een “peis”, een verzoeningsprocedure, in de kerk was geofferd. In 1537 vermeldden zij onder hun inkomsten een boete van 2 rijnsgulden die door de Brusselse magistraat, in een geval van “injuriën” als boete en ten bate van hun

91 E. Roobaert, Het testament van hier Gielis van Aelst, Jeruzalemridder, *Volkskunde*, 106 (2005), p. 299-307.

92 RA, Kerkelijke archieven van Brabant 29.175 [A° 1527-28], f° 9 v°.

93 RA, Oud archief van de kapittelkerk van Sint- Michiel en Sint-Goedele 8.762, f° 62, 64; Idem 8.764, f° 210.

“werck” (bouwwerken) was opgelegd⁹⁴. De kerkmeesters van Overijse hadden in 1542-43 een pond was bij een zoen ontvangen⁹⁵.

6. Er zijn ten slotte in de registers van de griffie van de Raad van Brabant meer gegevens te vinden over strafbedevaarten die hier slechts marginaal aan bod zijn gekomen. De vermelde bedevaartplaatsen behoren tot de bekende en traditionele pelgrimsoorden in Brabant: Onze- Lieve-Vrouw van Halle, Alseberg⁹⁶ en Sinte-Dymphna van Geel. De bedevaarten naar de basiliek van Sint-Petrus te Rome, naar de heilige Drie Koningen te Keulen en Sint-Jacop van Compostella, waren te Brussel, rond het midden van de 16de eeuw, al tegen vrij geringe bedragen afkoopbaar geworden. De vermelde strafbedevaart naar Sint -Quintens in Vermandois (Aisne, Fr.) was daarentegen een vrij onbekend pelgrimsoord rond die tijd in de Zennestad.

Het Brabants strafrecht in de 16de eeuw vertoonde dus op meer dan één vlak aanknopingspunten met de toenmalige volksdevotie en volkse levensgewoonten. De hier aangehaalde vonnissen en strafvorderingen kunnen uiteindelijk als illustratie dienen voor de vele raakvlakken tussen rechtsvolkskunde, rechtsiconografie en de geschiedenis van de rechtspraak tout cour⁹⁷.

94 RA, Kerkelijke archieven van Brabant 25.276, 25.377, passim; Idem 25. 359 [A° 1536-37], f° 72. In de daaropvolgende jaren werden nog boetes met dezelfde oorsprong en van wisselende waarde geboekt (Idem, [A° 1537 -38], f° 113 en [1538-39], f° 35).

95 Idem, Kerkelijke archieven van Brabant 26.035, f° 2.

96 A. Van Bever, Tooneelen uit het dorpsleven in Brabant in de 16de eeuw, *Eigen schoon en de Brabander*, 17 (1934), p. 294; J.Gerits, Strafbedevaarten naar O.L.Vrouw van Aarschot, *Ons Heem*, 37 (1983), p. 165 -167; E Roobaert, Brusselse bedevaarders en hun bedevaarten in de 16de eeuw, *Volkskunde*, 102 (2001), p. 142 -143 (bijlage).

97 P. De Win, Rechtsarcheologie en rechtsiconografie. Een kennismaking, *Handelingen van het Colloquium gehouden te Brussel op 27 april 1990*, Brussel, 1992, p. 6; Idem, Rechtsarchäologie, een onbekend begrip in België, *Volkskunde* 89 (1988), p. 21-52.

Bijlage : Vonnissen van de Brusselse amman en andere gerechtsofficieren

A°	Misdrijf	Straf	Vindplaats
1490-91	“Excessen” van een mulder	In linnen hemd vergiffenis vragen voor het heilig Sacrament in Sint-Goriks en daar een kaars te offeren	RK 12.704, f°73
1491-92	Misdrijf van vroenteneer (pachter van de stedelijke gevangenis)	Bedevaart naar Sint- Jacobs (Galicie); bouw van drie roeden muur te betalen; in raadkamer van stadhuis een kruisbeeld van 25 kronen te stellen	Idem, f° 95
1494-95	“kwalycke woorden” tegen Brusselse wethouders	Bedevaart naar Sint-Jacob (Galicie); boetedoening en kaars te dragen naar altaar van Sint-Michel, patroonheilige van de stad, in de Sint-Goedelekerk	Idem, f° 163
1524-25	Bedrog door gezworen kalkmeter van de stad	In linnen hemd in de processie te gaan van Sint-Goriks	RK 12.706, 348 v°
1525-26	Jonge knecht had in opdracht van de “uitdrageresse” bij het Cantersteen, een goudborduurzel, voorstellend Maria en Jezuskind, aan de kanselier van Brabant moeten tonen, maar had het kunstwerk verkocht en het geld verdronken	Zijn jeugdige lijftijd (15 jaar) in aanmerking genomen, slechts veroordeeld tot een boete van 9 rijngulden	Idem, f° 390.
1547-48	Een kleermaker krijgt remissie voor een door hem veroorzaakt dodelijk ongeval	Gezien zijn armoede werden geen boeten of civiele beternis opgelegd; hij moet een jaar lang mis horen en daarover een attest voorleggen van de onderpastoor van de Kapellekerk te Brussel	RK 21.720, [A° 1547-48] f° 2 v°
1559-60	Twee Engelsen verwonden de klokkenluider van de Kapellekerk en hadden getracht het sacramentshuis open te breken	Werden op de Grote Markt met het zwaard onthoofd	RK 12.709, f° 158 v°.
1566-67	Betrokken bij de opstand te Oosterweel	Wegens jeugdige ouderdom, slechts veroordeeld om openbaar berouw te betonen, een kaars te gaan offeren voor het heilig Sacrament van Mirakelen in Sint-Goedele en een boete van 24 gulden	RK 12.532, f° 6 v° ¹
1585-89	Meineed	Boete te verdelen voor 2/3 aan de stad en de amman, 1/3 gelijkelijk te verdelen onder het gasthuis van Sint-Jan, de kapel van Sint-Anna, en het Minderbroedersklooster	RK 12.710, f° 296
Idem	Bedrog met verkoopprijzen van graan	Boete van 100 rijngulden, voor de ½ aan de stad en de helft aan de amman; door de wethouders van Brussel veroordeeld tot het zetten van een kruisbeeld van 80 rijngulden in de raadkamer van het stadhuis; en 8 jaar lang een financiële bijdrage te leveren ter ondersteuning van de armen van de Sint-Goedeleparochie	Idem, f° 295
1589- 91	Moeder had haar kind “verhandeld” en verplicht te gaan werken	De moeder zal op het schavot gesteld en behangen worden met “een gelijkenis” (afbeelding van haar kind)	RK 12.711, [A° 1589-91], f° 68 v°.
1593, 22 november	Veelwijverij	De delinquent werd tussen 10 en 11 uur “in de mand gehangen” in de Sint- Janspoel; hij was behangen met twee spinrokken; na de tepronkstelling liet men hem uit de mand vallen. Hij moet ook de kosten van het gereedschap en het installeren van de mand betalen	Idem, [A°1591-94], f° 83°.
1591-94	De waard in de “Sterre” bij het Korenhuis had in zijn herberg drank geschonken aan klanten tijdens het voorbijtrekken van de processie van het heilig Sacrament van Mirakelen	openbare boetedoening	Ibidem, f° 29

1 Rekening van de drossaard van Brabant.

2 P. Bonenfant, *Le « Marais »* [...], p. 258.

Devotie, klokken en een torentrap

Bijdrage tot de geschiedenis van Diegem in de periode 1658-1668

Eddy Van De Voorde en Jos Vankeerberghen

1. Inleiding

Diegem is historisch verbonden met de devotie tot Sint-Cornelius.¹ Die devotie genereerde voor de parochie immers ook grote inkomsten. Verbesselt gaat zo ver te stellen dat de kerk van Diegem uit de devotie tot Sint-Cornelius groot profijt heeft gehaald.² Het bewijs hiervan ligt volgens hem in het feit dat de oude kerk reeds in de vijftiende eeuw werd vervangen door een nieuwe prachtige kerk, met haar typische toren.

Deze studie heeft tot doel bovenstaande stelling met cijfers en feiten te onderbouwen. Sint-Cornelius bracht voor Diegem inderdaad welvaart en prestige. De inkomsten van de devotie blijken uitermate groot, en ze werden ook effectief gebruikt voor investeringen die de uitstraling van Diegem ondersteunden. In het hier bestudeerde geval betreft het ondermeer investeringen in nieuwe klokken en een torentrap. We analyseren voor een periode van ongeveer 10 jaar (2 oktober 1658 tot 19 juli 1668) op een gedetailleerde wijze de inkomsten en uitgaven.³ De

1 Dit thema kwam ook aan bod in de drie volgende studies: VERBESSELT, J., 1972, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*, Deel XIII, Koninklijk Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Vlaams-Brabant, Brussel; VAN DE VOORDE, E., 1998, *Patroonheilige, offergaven en kunst. Sint-Cornelius als financieringsbron van de Diegemse parochie: Een onderzoek voor de periode 1686-88*, *Eigen Schoon en De Brabander*, pp. 401-412; VAN DE VOORDE, E., 2001, *De Sint-Cornelisdevotie in Diegem. Structureren van een onderzoek naar de economische betekenis van volksdevotie*, *Eigen Schoon en De Brabander*, pp. 383-398.

2 VERBESSELT, o.c., p. 108.

3 In het Diegems kerkarchief beschikken we over een aantal archiefstukken die specifiek ingaan op inkomsten en uitgaven van devotie. Het hier bestudeerde archiefstuk betreft P.A.D., 32/1658-1668/BL. P.A.D. staat voor ParochieArchief Diegem. We beschikten ook over een tweede stuk dat een gedeelte van de beschouwde periode omvat (P.A.D., 32/1658-1663/BL).

inkomsten betreffen voor het grootste gedeelte inkomsten van devotie, d.w.z. het gaat niet om reguliere rekeningen. Het is pastoor joannes vandereycken zelf die de rekeningen bijhoudt, en ze op 19 augustus 1668 voorlegt aan de auditeurs⁴

Achtereenvolgens wordt in deze studie ingegaan op een korte situering van de devotie tot Sint-Cornelius, het kader van Diegem in de periode tussen 1658 en 1668, inbegrepen een belichting van de figuur van pastoor vandereycken, een gedetailleerde analyse van de inkomsten van devotie en giften, en een gedetailleerde analyse van de uitgaven.

2. Situering van de devotie tot Sint-Cornelius

De monumentale bedevaartkerk van Diegem is bekroond met een pauselijke tiara in steen, die sinds 1654 op de vieringtoren staat. Met dit hoofddeksel werden de pausen gekroond tot en met Paulus VI in 1963. Deze laatste schafte de echte pauskroning af en schonk zijn tiara aan de armen. De drie boven elkaar geplaatste kronen stonden symbool voor de drievoudige pauselijke waardigheid van priester, koning en leraar.⁵ Vermoedelijk wilde de parochie Diegem met deze stenen spits hulde brengen aan “haar” heilige.

Over het leven van Cornelius is niet zoveel bekend. Wel lijkt vast te staan dat hij paus was van maart 251 tot juni 253.⁶ Hij werd tot paus verkozen tijdens de vervolgingen onder keizer Decius. De nieuwe keizer Gallus liet Paus Cornelius arresteren en deporteren naar Centumcellae (het huidige Civitavecchia, de haven van Rome). Hij stierf er in juni 253. Zijn lichaam werd later naar Rome overgebracht en begraven in de catacombe van Calixtus aan de Via Appia. Zijn naam blijft nauw verbonden met die van Cyprianus, bisschop van Carthago, van wie hij veel steun kreeg.

4 In P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 1r, vinden we volgende nota: “*Gepresenteert door den Heere pastoir voor de Heeren Auditeuren in het slot deser genoempt den 19 Augusti 1668*”.

5 Diegem. De Sint – Catharinakerk bekroond met een pauselijke tiara in steen in Brabantse bouwmeesters. Het verhaal van de gotiek in Vilvoorde en omgeving, Provincie Vlaams – Brabant, 2005, pp. 19- 22.

6 McBRIEN, R.P., 1998, De Pausen. Van Petrus tot Johannes - Paulus II, Uitgeverij J.H. Gottmer, Bloemendaal, pp. 51-53; WALSH, M., 1982, De Pausen. 2000 jaar kerkleiderschap, De Haan Haarlem – Standaarduitgeverij Antwerpen, pp. 32-33.

Hoe bereikte de devotie tot deze heilige paus en martelaar Diegem? Toen Lodewijk de Vrome, zoon van keizer Karel de Grote, keizer was geworden, gaf hij aan abt Benedictus van Aniane het gezag en de middelen om in heel zijn Rijk de Benedictijnse observantie te organiseren. Daarom liet hij te Inde (Kornelimunster), niet ver van Aken, een klooster bouwen dat zou dienen als vormingshuis voor de verspreiding van de algemene hervorming van het monnikendom. In juli 817 werd dan ook te Aken onder voorzitterschap van Benedictus door een vergadering van abten en monniken een *Capitulare Institutum* opgesteld om de regel van Monte Cassino nader uit te werken.⁷

In de 11de eeuw verkreeg het klooster, dat inmiddels de status van vrije rijksabdij had bereikt, de relikwieën van Paus Cornelius. Klooster en bedevaart floreerden, keizerlijke privileges waarborgden onschendbaarheid en rijksvrijheid: de prelaat beschikte over de rechten van een landsheer, werd rijksvorst en verkreeg daarmee het wereldrijke soevereinrecht.⁸ Ten einde de abdij een stevige basis te geven werd ze aldus bedeed met “privilegia” en uitgestrekte domeinen in gans het Rijk. Van Kornelimunster is de verspreiding van de Sint – Corneliusverering uitgegaan. Zij heeft zich in onze gewesten vooral geconcentreerd rond de abdiydomeinen van Diegem en Horenbeke bij Ronse.⁹

Er ontstond dan ook een “Broederschap van Sint – Cornelius”, waarvan reeds sporen in het jaar 1462 werden teruggevonden.¹⁰ Hier volgt een citaat uit het bewuste stuk: “... *op een buender lants luttel min of meer inde prochie van Machle, opt velt geheten Machelse velt, tuschen die goede des bruederscaps van Sente Cornelys van Dye gem in deen sijde, ende die goeden der heren van Pitsenborch van Mechelen in d’ander sijde*”.¹¹

7 Benedictus Pater Europae, 1980, Mercatorfonds Antwerpen, pp. 207- 231.

8 De mooiste bedevaartsoorden, kathedralen, kloosters van Europa, Uitgeverij Verba, 2002, pp. 100 – 101.

9 VERBESSELT, o.c., p. 71.

10 VERBESSELT, o.c., p. 85; VAN DE VOORDE, o.c., 2001, p. 393. Aan DAVIDTS ging dit document voorbij: hij maakt er immers geen gewag van in zijn uiteenzetting over “DE BROEDERSCHAP VAN S. CORNELIUS, (DAVIDTS, J.-E., 1963, De kerk van Diegem, pp. 110-112).

11 P.A.D., 01/1462.16.5.

De “*Sinte Cornelisstock*” (dit is de offerblok) wordt anderzijds reeds vermeld in 1543.¹²

LAUWERS van zijn kant verwijst naar de dekanale verslagen van 1683.¹³ Daarin wordt vermeld dat de broederschap al langer dan een halve eeuw bestaat: “*Est item in ecclesia confraternitas Sti. Cornelii, erecta (ut dicitur) a 50 et amplius annis, cujus auctoritate sit erecta, non constat*”.¹⁴

Vermits er geen bewijs voorhanden was van de canoniekrechtelijke oprichting van de broederschap, werd het zekere voor het onzekere genomen: op 19 augustus 1819 werd op verzoek van pastoor Van den Broeck door de Mechelse aartsbisschop Franciscus Antonius de Méan de toelating verleend de broederschap kerkrechtelijk op te richten. Paus Pius VII verleende verscheidene aflaten en gunsten.¹⁵

Pius VII regeerde van 1800 tot 1823 en was een Italiaanse Benedictijn, behorend tot dezelfde orde als de monniken van Kornelimunster. Uit zijn pontificaat vallen te onthouden het concordaat dat hij met Napoléon Bonaparte afsloot, de restauratie van de Kerkelijke Staat en de heroprichting van de Jezuïetenorde.¹⁶

De broederschap van Sint-Cornelius, opgericht ter ere van de heilige paus en martelaar Cornelius, handhaaft zich tot op de dag van vandaag in Diegem.

3. Het kader: Diegem in de periode 1658-1668

De periode waarbinnen dit onderzoek zich situeert kende voor Brabant een voortdurende Franse dreiging, een gevolg van het feit dat Lodewijk XIV de inlijving nastreefde van alle gebieden ten zuiden van de Rijn.

12 DAVIDTS, o.c., p. 108.

13 LAUWERS, J., 1980, Diegem: zijn watermolens, zijn kasteelheren, zijn bedevaartkerk, Drukkerij Veys – Tielt, p. 278.

14 A.A.M., Visitationes, reg. 31. A.A.M. staat voor Archief Aartsbisdom Mechelen.

15 P.A.D., 51/1819.19.12; LAUWERS, o.c., p. 282.

16 HEIRMAN, M., 2000, Mij is alle macht gegeven. Een politieke geschiedenis van de pausen, Houtekiet / Gooi en Sticht, pp. 161 – 163.

In 1659 ondertekende Spanje de vrede van de Pyreneeën met Frankrijk. In de periode voordien, van 1629 tot 1659, hadden de Spaanse Nederlanden ononderbroken op voet van oorlog geleefd. Tot 1648 waren er de Staatse invallen, na de vrede met de Republiek (1648) kwam de dreiging dus van Frankrijk.¹⁷

Dat Frans oorlogsgeweld begon na het overlijden van Philips IV in 1665. Lodewijk XIV eiste in naam van zijn echtgenote grote delen van de Spaanse Nederlanden op, ter compensatie van de onbetaald gebleven bruidschat. Hij baseerde zich daarbij op het Brabantse devolutierecht, waarbij kinderen uit een tweede huwelijk van de erfenis uitgesloten bleven. Toen de Franse vorst geen gehoor vond, zou hij tot vijfmaal toe pogingen ondernemen het gebied gewapenderhand te veroveren.¹⁸ In 1667 veroverde het Franse leger zonder slag of stoot de ene grensverdediging na de andere. De Vrede van Aken (1668) zou slechts enkele jaren rust brengen. Tussen 1659 en 1715 zouden de Spaanse Nederlanden nauwelijks vijftiengintig jaar vrede kennen, en wel voornamelijk in de jaren zestig, in de jaren tachtig en rond de eeuwwisseling.¹⁹

Op economisch vlak waren er tegenvallende oogsten in 1661-1662.²⁰ Vanaf het begin van de jaren zestig speelde bovendien de versombering van de perspectieven. Geruchten over de expansiedrift van de Franse koning, troepenbewegingen aan de grenzen van het hertogdom en de eerste militaire operaties in de nabije vorstendommen, brachten malaise onder de boerenbevolking.²¹ Ondertussen had Colbert in 1664 hoge invoerrechten afgekondigd in het kader van zijn mercantilistische politiek.

17 JANSSENS, P., Brabant in de Spaanse tijd (1629-1715). Trouw aan Habsburg, in: Van UTVEN, R., BRUNEEL, C., KOLDEWEIJ, A.M., van de SANDE, A.W.F.M. en van OUDHEUSDEN (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Waanders Uitgevers, Zwolle, 2004, p. 413.

18 JANSSENS, P., De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780), in: BLOM, J.C.H. en LAMBERTS, E. (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, HBuitgevers, Baarn, vierde herziene druk, 2006, p. 187.

19 JANSSENS, P., o.c., p. 413.

20 AERTS, E., Welvaart en welzijn in de zogenaamde Ongelukseeuw, in: Van UYTVEN, R., BRUNEEL, C., KOLDEWEIJ, A.M., van de SANDE, A.W.F.M. en van OUDHEUSDEN (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Waanders Uitgevers, Zwolle, 2004, p. 428.

21 AERTS, E., o.c., p. 428-429.

Wat weten we over het Diegemse “pastoraat” van Joannes Vandereycken in dit “troebele” tijds kader (24 juni 1639 – 1 september 1684). DAVIDTS vat als volgt samen: “Op het feest van Sint Jan de Doper werd Joannes van der Eycken pastoor benoemd te Diegem, hij is er overleden op 1 september van het jaar 1684 na gedurende 45 jaar pastoor van deze parochie te zijn geweest. Pastoor Vandereycken was een groot kunstminnend geleerde. In 1642-1643 deed hij het Sint - Cornelisaltaar plaatsen. In 1650 het O. L. Vrouwaltaar. In 1654 liet hij de torenspits bouwen. In 1674 liet hij de poort van het zuiderportaal toemetsen”.²² Lauwers noemt hem “de man van de torenspits”.²³

Joannes Vandereycken werd dus tot pastoor te Diegem benoemd op 24 juni 1639.²⁴ Op 15 januari 1643 was de “persona personatus”, Jan BRULOOT, overleden, zodat de “begever” van de cure voortaan de aartsbisschop van Mechelen was. Opmerkelijk is ook dat de abdij van Kornelimunster nog steeds de grote tienden opstrijkt en dat de pastoor van Diegem er slechts het derde deel van ontvangt : “*Pastor habet tertiam partem*”.

Wel is het zo dat ingevolge akte van 1605 het “personaat” met het “pastoraat” verenigd was, zodat het inkomen van de pastoor aangegroeid was met het deel van de “persona personatus”.

Bovendien : “*Pastor habet 15 bonaria terra quem arabilis, quem prati et hortum. Elocat*”.²⁵

Zijn zuster woonde bij hem in als huishoudster.²⁶

Joannes Vandereycken was uit Leuven afkomstig,²⁷ waar hij op 30 mei 1625 aan de universiteit ingeschreven werd en student was van

22 DAVIDTS, o.c., p. 116.

23 LAUWERS, o.c., pp. 438-439.

24 Tenzij anders vermeld verwijzen we voor deze uiteenzetting steevast naar de beide handschriften van BOULET Emile over de “dekanale visiten”, die berusten op de pastorie te Diegem. BOULET, E., *Visitationes Archidiaconales Ecclesiae Parochialis de Dieghem 1525-1751*, pp. 55-59 en *Visitationes Archidiaconales Ecclesiae Parochialis de Dieghem 1565-1751*, pp. A37 –A49b.

25 In vertaling : “De pastoor bezit 15 bunders grond, gedeeltelijk landbouwland, gedeeltelijk weide en hovingen. Hij verhuurt deze”.

26 A.A.M. Vis. Reg 6.

27 A.A.M. Vis reg 29.

Guillaume Van Develde, licentiaat in de beide rechten en professor van filosofie.²⁸

Zijn naam werd vereeuwigd op de oostelijke flank van de onder zijn impuls gebouwde torenspits :

“ R. D. Joi Van der Eycken
S.T.B.F.

Pastori in Diegem”.

“ Aan de Eerwaarde Heer Jan van der Eycken
Baccalaureus in de heilige Godgeleerdheid
Pastoor van Diegem”.²⁹

Op 26 juni 1684 maakte hij zijn testament op voor een notaris te Brussel.³⁰ Hij stierf op 1 september 1684. Hij werd begraven in de kerk, naast zijn zuster, “in medio”, dit is vermoedelijk in het midden van de kerkbeuk.

Op zijn grafsteen werd het volgende opschrift aangebracht:³¹

“ HIER LIGT BEGRAVEN DEN EERW : HEER
JOES VAN DER EYCKEN BACCAL : FORM : IN
DE H : GODSHEYT PASTOOR ENDE PERSOON IN
DEZER KERKE NAER DAT HIJ LOFFELIJK GE –
REGEERT HADDE 45 JAEREN STIERF DEN
1e 7ber 1684
ENDE
JOEVROUWE JOA VAN DER EYCKEN WEDUWE VAN
WYLEN GUILLAM STOCKMANS BORGER DER STAD
LEUVEN DE WELKE HAER HEER BROEDER VOOR –
GHEGAAN IS OP DE 1e JAN : 1658
BIDT VOOR DE DRY ZIELEN”.

28 SCHILLINGS, A., Matricule de l' Université de Louvain, 1958, Palais der Akademiën, Brussel, Deel V, fol. 144, 26ste lijn.

29 DAVIDTS, o.c., p. 45.

30 P.A.D., 89/ 1684.26.6 ; BOULET, E., Convenances de mariage et testaments, handschrift berustend op de pastorie te Diegem, F 46-48.

31 BOULET, E., Epigraphie de Diegem, handschrift berustend op de pastorie te Diegem, G 13-14.

Ondanks al deze “zegebulletins” zal uit onderhavige studie toch ook blijken dat de rekeningen onder het pastoraat van Joannes Vandereycken niet altijd in evenwicht waren en zelfs baadden in een “litigieuze sfeer”. Dit fenomeen werd “post factum” eveneens vastgesteld door zijn opvolger, Joannes Van Langhendonck, pastoor te Diegem van 1685 tot 1740.³²

Welke “mankementen” en / of “eigenaardigheden” kunnen worden aangehaald?

- het niet opnemen binnen de rekeningen van inkomsten uit offergelden;
- de grote vertraging waarmee rekenschap wordt afgelegd;
- mogelijke vragen en betwistingen omtrent het offergeld;
- er waren soms meer uitgaven dan inkomsten;
- het bestaan van een tweede circuit, waarmee zaken werden betaald buiten de normale rekeningen.

In een eerdere studie werd aangetoond dat Pastoor Van Langhendonck een stevige controle op het tellen en registreren van de offergelden wou krijgen.³³

De sfeer in dewelke in het verleden werd gewerkt, wordt aldus het best geïllustreerd met volgende verwijzing naar een rekening waarvan – spijtig genoeg – geen spoor teruggevonden werd in het archief: “*Den boni der leste rekeninghe gedaen den 25 Junij 1686, was bij gissinghe geseijt te wesen omtrent 400, dat omdieswille het gelt wesende in de kercke comme niet getelt en war, het welck getelt is geweest den 5 Julij 1686 ter presentie van m. Gillis henricx rentmeester ende niet bevonden 250 gl. gelijk gemeijnt was bij gissinghe in de voorgaende rekeningh voors, maer alleenelijck 160 gl. dus 90 gl. min als naer gissinghe*”.³⁴

32 In dit tijdschrift verschenen reeds twee studies over deze pastoor: VAN DE VOORDE, E. en VANKEERBERGHEN, J., Het competentieproces tussen Joannes Van Langhendonck, pastoor te Diegem, en de rijksabdij van Cornelimunster (1699-1707), 1984, Eigen Schoon en de Brabander, pp. 145-170 en pp. 281-307; VAN DE VOORDE, E. en VANKEERBERGHEN, J., Diegemse geschiedenis op basis van een testament. Het testament van Joannes Van Langhendonck, pastoor te Diegem van 1685 tot 1740, 2007, Eigen Schoon en de Brabander, pp. 421-440.

33 VAN DE VOORDE, E., o.c., 1998, pp. 401-412.

34 P.A.D., 32/1686-88/BL, p. 1r.

4. Gedetailleerde analyse de inkomsten

In wat volgt gaan we in op een gedetailleerde analyse van de gerealiseerde inkomsten. Voor deze rekeningen gaat het om vier types van inkomsten: inkomsten van offergaven van devotie, inkomsten van verkochte klokspijs van de oude klokken, de opbrengst van de verkoop van het afval van de bomen die waren gekocht voor het maken van de torentrappen, en tenslotte giften van de meters en peters van de nieuwe klokken.

Inkomsten van offergaven van devotie

Tabel 1 geeft een gedetailleerd overzicht van de inkomsten van de offergaven zoals ze werden geteld door pastoor Joannes van der Eycken en zijn rentmeester(s), heilig geestmeester(s) en/of koster. In de rekeningen staat er vaak een formulering in de stijl van “...open gedaan den stock van Ste Cornelis.....”³⁵.

Bij de interpretatie van het verzamelde cijfermateriaal blijft voorzichtigheid geboden, ondermeer omwille van het feit dat er op verschillende momenten werd geteld, en dat die telmomenten niet op vaste tijdstippen gebeurden. Toch kunnen we uit een gedetailleerde analyse van tabel 1 een aantal opmerkelijke besluiten trekken:

- Procedureel beschouwd werden de offergaven steeds geteld in aanwezigheid van pastoor Joannes Vandereycken, maar ook steeds in aanwezigheid van getuigen.

35 Zie ondermeer P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 1v.

Tabel 1: inkomsten van offergaven tot Sint-Cornelius (periode 1658-1668)

Datum		Aanwezigen en functie			Bedrag (gulden – stuivers - oort)
jaar	Dag en maand	kerkmeester	H. Geestmeester	Koster	
1658	2 oktober	wencil van den eijnde			76-0
1659	6 februari	francois boonens			31-14
	26 april (*)	francois boonens jeroon boogaerts			251-16
	12 oktober	jeroon rijdans			98-0
1660	7 maart	jeroon rijdans			25-12
	18 april (*)	jeroon rijdans	jeroon de raajemaker		252-2
	24 augustus	jeroon rijdans			94-0
1661	16 januari	jeroon rijdans			73-0
	3 mei (*)	hendrick Timmermans guilliam moox			316-12
	29 september	guilliam moox			105-13
1662	8 maart	guilliam moox			33-10
	18 april (*)	guilliam moox	lowies de rauwe		260-10
	4 december	guilliam moox			65-0
1663	14 maart	guilliam moox			62-19
	8 april (*)	peeter de rave	lowies de rauwe		245-10
	5 juni	peeter de rave guilliam moox			61-0
1664	23 januari	peeter de rave			54-19
	7 april	niclaes mesmans			16-16,5
	27 april (*)	niclaes mesmans guilliam poels	jaecq journe		274-8
	6 juli	niclaes mesmans			41-0
	27 december	niclaes mesmans			58-6
1665	29 maart	guilliam poels			34-7
	28 april (*)	guilliam poels		gielis hendricx	244-0
	4 december	guilliam poels			9-3,5
1666	15 april	francois slachmolen			21-4
	9 mei (*)	francois slachmolen niclaes van vaerenberghe	Gommaert op den berg		234-0
	3 juli	francois slachmolen		gielis hendricx	51-14
	2 september	francois slachmolen			21-9-1
	22 oktober	francois slachmolen			27-16
1667	27 januari	francois slachmolen		gielis hendricx	17-8
	26 maart	niclaes van vaerenberghe		gielis hendricx	19-0
	17 april (*)	niclaes van vaerenberghe jan van de velde		gielis hendricx	248-10
s.d.	s.d.	(geen vermelding van namen)			15-0
1668	25 maart	jan van de velde			10-12
	10 april (*)	peeter stockmans		gielis hendricx	61-16
	27 mei	peeter stockmans		gielis hendricx	7-15
	16 juli			gielis hendricx	10-11

(*) Indien in de tabel de datum is aangemerkt met een “*” betekent dat een vermelding dat het “den offer van Paesschen” betreft.

- Voor wat die getuigen betreft ging het bijna altijd om één of meerdere kerkmeesters. Met Pasen waren er vaak meerdere aanwezig, en in vijf gevallen was er ook een heilig geestmeester aanwezig. Vanaf april 1665 werd ook geregeld beroep gedaan op koster gielis hendrickx.³⁶
- Jaarlijks waren er meestal een drietal telmomenten. In 1664 en 1666 werd er zelfs vijf keer geteld.
- Er zat een mate van stabiliteit in de door devotie tot Sint-Cornelius gegenereerde inkomsten. Wel stellen we piekinkomsten vast in 1661 en in minder mate in 1664. In 1665 en 1667 was er een terugval.
- Pasen was duidelijk het devotioneel hoogtepunt van het jaar, met belangrijke inkomsten voor de Diegemse kerk. Opnieuw rekening houdend met mogelijke onzuiverheid van het statistisch materiaal kunnen we het relatief belang berekenen van het offergeld in de Paasperiode, vergeleken met de jaaropbrengst. Het gaat om een percentage dat ligt tussen 62 % (in 1664) en 85 % (in 1665).
- Over de beschouwde periode van ongeveer 10 jaar ging het om een zeer groot bedrag.³⁷ Om een idee te krijgen van het relatieve belang van de offergaven voor Sint-Cornelius, kunnen we een vergelijking maken met de overige inkomsten van een normale kerkrekening. Tabel 2 geeft een overzicht van die inkomsten voor een periode van 2 jaar, te weten van Lichtmis 1657 tot Lichtmis 1659³⁸. De rentmeester was guillam moox. Met jaarlijkse gemiddelde inkomsten van ongeveer 297 rg ligt dat iets boven wat in 1659 werd ontvangen in de paasperiode (251 rg 16 st), maar ruim beneden de jaarontvangsten aan devotie (381 rg 10 st). De devotie tot Sint-Cornelius was dus inderdaad de belangrijkste bron van inkomsten voor de Diegemse kerk en parochie.

36 Het overzicht in tabel 1 is ook interessant voor wat de invulling van de belangrijkste functies in Diegem, de duurtijd van de uitgeoefende functie en het personeelsverloop betreft.

37 Wij komen voor de beschouwde periode tot een totaalbedrag van 3532 gulden, 13 stuivers, 1 oort. Pastoor Vandereycken zelf komt tot een bedrag dat 18 gulden lager ligt.

38 Deze tabel werd gemaakt aan de hand van archiefdocument P.A.D., 32/1658-59/BL.

Tabel 2: inkomsten kerkrekeningen periode Lichtmis 1657 tot Lichtmis 1659

Inkomstenpost	Bedrag
Erfcijzen en renten	99 rg 10 st 1 blanck
Kerktienden	10 rg 10 st
Bempthuur	62 rg 10 st
Weggeld	102 rg
Accidenten/offer	memorie ³⁹
Erfpacht	52 rg 2,5 st
Zaailanden	212 rg 9 st 1 blanck
Kerkput (poelen van gronden)	65 rg 16 st
Totale inkomsten	594 rg 19 st

Verkochte ‘clockspijs’

Op 9 juni 1664 werden aan klokgieter glaude humbloc vier stukken ‘clockspijs’ verkocht, met een totaal gewicht van 597 ponden, weliswaar met deze correctie: “...ende midts datter noch veel vuylichijdt was aenhangende daer voor is affgetrocken vier ponden...”.⁴⁰ Aan een prijs van 10 stuivers 1 oort kwam men tot een betaling van 303 gulden, 18 stuivers en 1 oort.

Daarnaast kreeg dezelfde klokgieter “...allen het scuijn ende vuylichijdt...”, waarvoor hij aan de Diegemse kerk 13 gulden, 6 stuivers en een half oort betaalde.⁴¹

In totaal bedroegen de geboekte inkomsten van de verkochte klokspijs 317 gulden, 4 stuivers en een blanc.

39 Er werden geen inkomsten vermeld voor offergelden, vermits die in een afzonderlijk document werden opgenomen (P.A.D./1658-1668/BL).

40 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 4v.

41 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 4v.

Afval van de bomen

Van de bomen die werden gekocht om de torentrappen te maken had men duidelijk heel wat afval: “.....dat van den affvalle sijn gecomen 53 wissen wishout de welke vercocht geweest aen verscijde persoonen...”. Per wisse vroeg men 22 stuivers, wat een totaalbedrag gaf van 58 gulden en 6 stuivers.⁴²

Daarnaast verkocht men ook nog vijf “*hoopen setsel*” voor 4 gulden, 7,5 stuivers, alsook drie “*spaenderen*” voor 9 gulden en 13 stuivers.⁴³

De afval van bomen genereerde in totaal inkomsten voor 72 gulden en 6,5 stuivers.

Giften van de meters en peters van de nieuwe klokken

Het meter- en peterschap van klokken had ook de bedoeling een vorm van financiële steun los te weken. Niet altijd even succesvol, zoals ook bleek in Diegem. Voor de grootste klok had men als peter “*den prelaet van Sinte cornelis munster*” aangezocht, voor de tweede klok de heer Hannoset. In beide gevallen vinden we in de rekeningen de vermelding “...van den welcken niet ontfangen”.⁴⁴

Van de andere aangezochte peter en meters kreeg men wel heel wat giften. Van Joanna, weduwe van sr Anthoon Beijns en meter van een klok, kreeg men dertig patacons. In speciën maakte dat 72 gulden.⁴⁵

Van de heer Niekercke, peter van de derde klok, kreeg men 50 gulden, plus 2 mooie kussens voor het “*onse l vrouwen authaer*”.⁴⁶ Meter van diezelfde derde klok was Anna van den scrick, weduwe van sr guilliam latewijn. Zij gaf 13 patacons, wat overeenkwam met 31 gulden en 4 stuivers. Daarnaast gaf ze nog twee andere stukken, het ene van goud en het andere van zilver. Beide stukken werden door een goudsmid geschat,

42 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 5r.

43 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 5r.

44 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 5v.

45 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 5v.

46 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 5v.

het gouden stuk aan 24 gulden, het zilveren stuk aan 6 gulden.⁴⁷

Tenslotte vinden we ook nog volgende post terug: “*noch ontfangen van gelden die omgehaelt sijn geweest ende gegeven sijn van die ingesetenen van Diegem tot het gieten der clocken in gangbaren gelde de somme van vier gulden 8 st ½ met noch 20 st. drij stucken quaet gelt*”.⁴⁸ In vergelijking met de eerder vermelde inkomstenstromen, ging het bij de Diegemse inwoners om een bescheiden bijdrage.

Totaal van de inkomsten

Indien we ons houden aan het door pastoor joannes vandereycken weergegeven totaal aan inkomsten, komen we op een bedrag van 4091 gulden, 12 stuivers en 1 oort. Dit zijn inkomsten die los staan van de inkomsten van enerzijds de gewone kerkrekeningen, anderzijds de heilig geestrekningen.

Zelfs rekening houdend met het feit dat het om inkomsten van een vol decennium gaat, blijft het een indrukwekkend bedrag aan extra inkomsten. Van dit bedrag aan inkomsten werden 86 % gegenereerd door devotie tot Sint-Cornelius.

5. Gedetailleerde analyse van de uitgaven

In wat volgt gaan we op een gedetailleerde wijze in op de diverse uitgaven die met de offergelden werden verricht. Het gaat om een zestal types van uitgaven: terugbetaling van schulden, betaling voor de vroegmis, de betaling van de kosten die te maken hebben met het maken van de torentrap, de kosten van de nieuwe klokken, een nieuwe horloge en een aantal kosten die we onder de noemer ‘*varia*’ onderbrengen.⁴⁹

47 De goudsmid blijkt jooris de roovere te heten. Op 9 mei vermelden de rekeningen het volgende: “...*geweght een stuck geldt van ducaetten goudt weght 11 ons also bedraecht 24-0*”. We vinden een gelijkaardige weging voor het zilverstuk. (P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 6r).

48 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 6r.

49 In de meeste gevallen worden uitgaven betaald door pastoor joannes vandereycken, al is er ook soms verwijzing naar één of andere kerkmeester die betaalt: “...*betaelt door guilliam moox ut kerckengelt...*” (P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 9v). In de rekening staat vaak naast een kostenelement de specificatie “*bij quitantie*” of “*bij affirmatie*” vermeld.

Terugbetaling van schulden

De eerste uitgavenpost betreft een terugbetaling door pastoor joannes vandereycken aan zichzelf van een bedrag van 361 rg 13 st 1 oort, een bedrag dat de kerk hem schuldig was: “...*de welcke hem de kercke ten achteren gebleven is bij slote van Reeckeninge bij den selven gedaen ende gepasseert den 22 majj 1658*”.⁵⁰

Bij aanvang van de rekeningen had de pastoor reeds expliciet op deze openstaande schuld gewezen: “*Inden iersten is hier te noteren dat den Rendant reeckeninge gedaen heeft vanden voorgaenden ontfantc van offergelden den 2. majj 1658, als hij gedaen heeft de reeckeninge van den thoren, in sijnen teyde opgebout, al waer het blijktt dat de kercke hem sculdich gebleven is bij slote van Reeckeninge drij hondert eenen sestich gulden 13 st ende een oort...*”.⁵¹ De naam van pastoor joannes vandereycken is inderdaad gekoppeld aan de bouw van de toren.⁵²

Betaling voor de vroegmis

Op 10 mei 1659 werd aan hendrick hannemans 100 rg betaald om op alle zon- en feestdagen de vroegmis te doen, “*volgens ons accordt ut den offer van paesschen*”.⁵³ Deze betaling komt jaarlijks terug in de periode tot 1665.⁵⁴

50 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 6v.

51 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 1r.

52 Zie hieromtrent ook ondermeer DAVIDTS Jules-Emile, *De Kerk van Diegem*, 1963; LAUWERS Jos, *Diegem: zijn watermolens, zijn kasteelheren, zijn be-
devaartkerk*, 1980.

53 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 6v.

54 Het gaat klaarblijkelijk om Henricus HANNEMANS, de bezitter van de “Castrale kapelanij”, een zeer late stichting door de dorpsheer, Karel Oudart, in 1610. Zij was bezet met één wekelijkse mis te doen in het kasteel door een eigen kapelaan, niet door de pastoor van Diegem (cfr. VERBESSELT, o.c., p. 107; VAN DE VOORDE, E. en VANKEERBERGHEN, J., o.c., 2007, p. 1428 {voetnoot 22}). Bovendien celebreert hij in de parochiekerk op zon- en feestdagen de vroegmis. Hiervoor ontvangt hij jaarlijks 30 flor. vanwege de kerkfabriek en 20 “a communitate” (cfr. LAUWERS, o.c., p. 448). Hij onderricht geen catechismus (A.A.M. Visitationes reg 31).

De torentrap

De kerkrekening geeft een goed inzicht in de werkzaamheden die gepaard gingen met het maken van de torentrappen, van voorbereiding tot realisatie. We krijgen eveneens zicht op duurtijd en kostprijzen, alsook de namen van een aantal vaklui. We delen verder op in een aantal afzonderlijke stappen.

De aankoop van hout

Op 21 april 1660 ging pastoor joannes vandereycken met timmerman jan blomme “*op het bosch om die coopen te visiteren*” en “*wat haut ons bequam soude wesen...*”.⁵⁵ Voor verteer kregen ze 2 rg 5 st uitbetaald. Aan de werklui die alle kopen aanwezen werd 14 st betaald.

De pastoor ging dan op 28 april 1660 zelf naar Brussel “*...op het broothuijs ende alsdan heeft hij innegecocht den derden coope op ketelheijde te weten ses eijcken voor de somme van hondert vijff en seventich guldens*”.⁵⁶ Dat bedrag wordt niet onmiddellijk betaald, vandaar de vermelding “*memorie*”.

Op 30 april 1660 ging de pastoor met timmerman jan blomme opnieuw naar het bos “*om den coope te besien oock aenbestede aen de werckluijden de boomen aff te cappen voor ideren 12 st, voor de wisse wishout te maecken 3 st, voor het (hondert) wishout 12 st, de saegers voor het (hondert) coopmans goet te saegen 26 st*”.⁵⁷ Samen met de werklui hadden ze voor 2 rg en 10 st verteer.

Het zagen en kappen van het hout

Tussen 16 mei en 24 augustus 1660 betaalde men aan verschillende personen diverse sommen voor het zagen en kappen van hout. In tabel 3 geven we een gedetailleerd overzicht van de betrokken ambachtslui en de betaalde sommen, met een omschrijving van het verrichtte werk.

55 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 7v.

56 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 7v.

57 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 7v-8r en 32/1658-1663/BL, p. 4r.

Tabel 3: Betalingen voor zagen en kappen van hout

Datum van betaling (1660)	Vakman	Bedrag	Omschrijving van de prestatie ⁵⁸
16 mei	jan coosemans	6 rg	“op cortinge van de saege”
	peeter van laere	6 rg	“voor het hout te cappen ende op te maecken”
18 mei	“aen den vorster” (geen naam)	12 st	“die het hout heeft laeten cappen voor die saegers om stelling te maecken”
23 mei	jan coosemans	6 rg	“op cortinge van de saege”
25 mei	peeter van laere	3 rg 8 st	“...hout ende het wishout te maecken”
2 juni	jan michiels	8 rg	“op cortinge van de saege”
27 juni	jan coosemans	7 rg	“op cortinge als vorens”
22 juli	jan coosemans	5 rg 16 st 1/2	“...de reste van de saege te weten van sess en twintich (hondert) en 82 voeten houdt”
24 augustus	jan coosemans	2 rg 5 st	“voor 15 wissen wishoudt die hij gemaect heeft”

Een visitatie

Op 18 mei 1660 werden heer Hannemans (i.e. de man van de vroegmis) en jan blomme (i.e. de timmerman) op pad gestuurd, “*te perde gereden naer het bosch om de boomen te visiteren die gesaegt waeren*”.⁵⁹ Voor verteer werd 15 stuivers ingeboekt.

Vervoerkosten

De rekening geeft ons ook inzicht in de kosten die gepaard gaan met het vervoer: “*Item met de kerre ende een perdt naer vilvoorden doen rijden om te haelen alle gereetscap van jan blomme ende noch eenen halven dach geimploeert met kerre en perdt om alle gemaect werck naer de kercke van huis te voeren*”.⁶⁰ Voor dit alles betaalde men 1 gulden en 10 stuivers.

58 We gebruiken in de mate van het mogelijke de tekst van de rekening. Alle verwijzingen komen uit P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 8r-8v.

59 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 8r.

60 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 9r.

De betaling van het hout

Op 12 oktober 1660 betaalde guilliam moox aan de rentmeester van de koning de som van 83 rg 12 st ½, “*tot voldoeninge van het eerste pajement*”.⁶¹ Heer Hannemans en guilliam moox gaven dan 28 rg 10 st uit voor “*een halff hondert gescorpte dennen*”. Opvallend zijn de bijgeschreven notities: “*waervan sij geen quitantie gebrocht hebben*”, en ook in de rand “*bij affirmatie van guilliam moox*”.⁶²

Op 7 februari 1661 betaalde guilliam moox aan de rentmeester van de koning de som van 91 rg 7 st ½, “*tot voldoeninge van het tweede ende het leste pajement van die boomen*”.⁶³ Diezelfde moox betaalde aan diezelfde rentmeester nog een som van 3 rg 17 st ½ “*voor de quade gelden*” op de koop.⁶⁴

De kostprijs van een torentrap

Op basis van de rekeningen van pastoor joannes vandereycken bedroeg de kostprijs van de torentrap 260 gulden en 12 stuivers. In dat bedrag is abstractie gemaakt van een kostenpost die elders werd geformuleerd. Aan een zekere Deckers werd 31 rg betaald “*voor enigen balcsken aen den thoren*”.⁶⁵

De nieuwe klokken

Op basis van een zorgvuldige analyse van de rekeningen kan men inzicht verwerven in de wijze waarop een niet-alledaagse industriële activiteit werd opgezet, met name het gieten van nieuwe torenklokken. We structureren in een drietal rubrieken: de voorbereidende activiteiten en de aankoop van het werkmateriaal, de aankoop en het vervoer van de klokspijs, de afwerking van de klokken.

61 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 9r.

62 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 8v.

63 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 8v-9r.

64 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 9r.

65 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 7r.

Vorbereidende activiteiten en aankoop werkmateriaal

In de tweede helft van juni 1663 begon men voorbereidende activiteiten op te zetten en werkmateriaal aan te kopen, met het oog op het gieten van de klokken. Tabel 4 geeft een overzicht van een aantal betalingen die meestal worden verricht door guilliam moox. Op één enkele uitzondering na ontbreekt de naam van de verkoper.⁶⁶

Tabel 4: aankoop werkmateriaal

Omschrijving 67	Bedrag
“voor negen wissen wishaut tot 36 st v wisse”	16 rg 4 st
“twee steenen een halff kersruet tot 2 gl 2 st den steen”	5 rg 5 st
“2 paar coperdraet tegen 20 st het poont”	2 rg
“noch 16 pont kemp tegen 6 st het pont”	4 rg 16 st
“noch 200 eyeren tot 8 st het vijffentwintich”	3 rg 4 st
“noch sess sacken boscolen tot 18 st den sack”	5 rg 8 st
“2 ponden grooten sackhout”	10 st
“noch vur vaijenen sackhout”	5 st
“om die colen van brussel tot Diegem te krijgen”	5 st
“200 eijeren het vijffentwintich tot 7 st”	3 rg

Het betreft interessant historisch materiaal, al was het maar omwille van de informatie met betrekking tot de kostprijs van bepaalde materialen.⁶⁸

De aankoop en het vervoer van de klokspijs

In juli 1663 reisden pastoor joannes vandereycken samen met de heer van Diegem en de klokgieter naar Antwerpen., “...om te coopen clockspijse ende alsdan gecocht tot Sr johan michielsens 3000 ponden clockspijs tot 50 gulden het hondert...”.⁶⁹ De totale aankoopsom bedroeg 1500 gulden, en men betaalde daar onmiddellijk 700 gulden van.

66 Op 30 juni 1663 werd het wishout betaald aan abraham van pevenage.

67 We gebruiken in de mate van het mogelijke de tekst van de rekening. Alle verwijzingen komen uit P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 9v-10r.

68 We vermelden ook volgend kostenpost: “noch den 20 junij aen jan platte borse voor spaense supe ende geel was betaelt vijff gl 7 st” (P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 10r)

69 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 10r.

Een aantal bijkomende kostenelementen geven een idee van wat er verder kwam bij kijken om die klokspijs vanuit Antwerpen naar Diegem te brengen. We vatten dat samen in tabel 5.

Tabel 5: kosten voor het vervoer van de klokspijs

Omschrijving 70	Bedrag
<i>“betaelt voor 4 tonnen om die daer inne te packen noch voor eenich tolgelt tot antwerpen te betaelen, voor aen het scip te voeren”</i>	5 rg 5 st
<i>“voor het vaeren...”</i> 71	4 rg 7 st
<i>“voor ettelijck bier, oversetten aen het verre, voor scipvrachten van borcht naer antwerpen...”</i>	2 rg 2 st
<i>“noch betaelt aen manten dampsaet scipper voor de vrachten van 4 tonnen spijs van Antwerpen tot op het tsas met de tollens...”</i>	6 rg
<i>“noch betaelt aen het tsas voor den sassener om open te doene den draijboome om de wagens laeten te rijden lanx de deijcke, aen drinckgelach voor diegene die de spijs hebben helpen liggen op de waegens...”</i>	1 rg 19 st 1/2

Daarbovenop werd nog 9 gulden en 12 stuivers betaald voor *“het vertere van drij persoonen”*, en als bewijs werd in rand vermeld: *“bij kennesse des Heer van diegem”*.⁷²

De afwerking van de klokken

Eens de klokspijs in Diegem was aangekomen, werd door klokgieter claudius humbloc onmiddellijk gewerkt aan het gieten van de klokken. Tabel 6 geeft een overzicht van de werkzaamheden, de timing van betaling, de begunstigde en de betaalde som. We groeperen niet per type activiteit, om zo het overzicht te bewaren op de opeenvolging van betalingen.

70 We gebruiken in de mate van het mogelijke de tekst van de rekening. Alle wijzingen komen uit P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 10r-10v.

71 Bij deze kostenpost wordt expliciet ook vermeld dat het gaat om “varenrecht” voor drie personen (P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 10v)

72 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 10v.

Tabel 6: Kosten voor het afwerken van de klokken

Datum van betaling (1663)	Vakman	Bedrag	Omschrijving van de prestatie 73
16 juli	martin sneesens, timmerman in Brussel	30 rg	<i>“over de levering van drij stucken hout tot de hoofden van die clocken, als oock een planc van vier duym dick tot de wielen van de clocken”</i>
n.b.	n.b.	2 rg 5 st	<i>“noch voor vier mandelen en halff stroij voor de clockgieters tot 10 st den mandel”</i>
19 juli	lijsebeth floresens	24 rg	<i>“over de levering van 3000 careelen tot acht gulden het dusement”</i>
4 augustus	joos van den bosche, sone van matthijs	36 rg	<i>“op cortinge van sijnen salaris veraccordeert sijnde met hen om de clocken te hangen voor sestich gulden boven den cost”</i>
10 augustus	jaecques journe, smid	15 rg	<i>“van sijne stijle op cortinge van sijn werck”</i>
26 augustus	matthijs van den bosschen	12 rg	<i>“op cortinge als voren”</i>
9 september	jaecq journe	12 rg	<i>“op cortinge als voren”</i>
10 september	claudius humbloc, klokgieter	155 rg 3 st	<i>“voor sijn eerste paijement”</i>
n.b.	claudius humbloc	6 rg	<i>“voor een tonne bier die hem toegeseydt was”</i>
14 oktober	matthijs van den bosche	6 rg	(geen toelichting)
n.b.	glaude humbloc	150 rg	<i>“tot voldoeninge van de clocken te gieten”</i>
n.b.	n.b.	7 st 1/2	<i>“noch betaelt in de waege om de clockspijs te wegen”</i>

n.b.: niet bekend

Op 31 juli 1664 werd aan johan michielsens de som van 380 gulden betaald voor klokspijs die de kerk van hem had gekocht. In de kantlijn staat vermeld: *“de 300 gulden sijn ut die comme genomen, de 80 gl es*

73 We gebruiken in de mate van het mogelijke de tekst van de rekening. Alle verwijzingen komen uit P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 10v-11v.

ut het gelt dat glaude mij gegeven heeft voor de spijse".⁷⁴

De horloge

In diezelfde periode werd ook een nieuwe horloge aangekocht. De rekening vermeldt daar het volgende over: "*betaelt aen ryner van der scuren horologie maecker voor ons horologie te maeken door mij, en de Heer van Diegem gelijck er ut sijne quitantie...*".⁷⁵ De kerk betaalde daarvoor de som van 140 gulden, daarna nog eens 5 gulden. Aan diezelfde horlogemaker werd ook 25 rg 18 st betaald, "*voor den ijseren wijser te leveren midts de clijn wiele...*", naast de levering van nog drie sleutels voor de kerk.⁷⁶

Varia

Tot dusver waren inkomsten en uitgaven relatief goed te structureren. In de onderzochte rekening komen ook een aantal uitgavenposten voor die bijkomend inzicht geven in kleine aspecten van de geschiedenis van Diegem. We gaan achtereenvolgens op beknopte wijze in op de zogenaamde 'quade gelden', verwijzingen naar broederschap en devotie, de aankoop van gronden van govaert boogaerts, administratiekosten.⁷⁷

'quade gelden'

In de rekeningen komen een aantal verwijzingen terug naar zgn. "*quade gelden*". Met verwijzing naar abraham van pevenage, de man die wishout leverde, lezen we het volgende: "*den selven ontfangen hebbende 16 st in quade oorde de welcke sijn in hoven gesmolten hebbe den selven daer voor sestien st gegeven*".⁷⁸ Aan juffrouw Niekercke gaf men 2 gulden 5 stuivers "*voor eenige quade gelden die sij*

74 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 11v.

75 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 12r.

76 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 12r.

77 Andere interessante informatie die we vinden betreft de aankoop van zilveren medailles, de kostprijs van 2 jaren misoffer met 53 potten miswijn, het "*doen bevonnisse de reeckeninge van guilliam moox*".

78 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 9v.

ontfangen hadde".⁷⁹

verwijzingen naar broederschap en devotie

In de rekeningen wordt verwezen naar een broederschap. Het gaat daarbij om belangrijke sommen. Een eerste vermelding over 50 gulden stelt: "*noch ut de kerck comme ontfangen door slachmolen kerckm tot betaelinge van het gene noodich was tot het broederscap boven het gene gescoten hadde den rentm mox*".⁸⁰ Een andere vermelding over 82 gulden en 11 stuivers stelt: "*...het gene ick verscoten hadde tot het broederscap volgens de specificatie*".⁸¹ We gaan er van uit dat dit het broederschap van Sint-Cornelius betrof.⁸²

In de kerk van Diegem was er ook een altaar toegewijd aan Sint-Sebastiaan: "*noch betaelt aen sinte sebestiaen te maecken voor de gulde van Diegem*", en verder nog "*...tot den ornamenten ende candelaeeren van ste sebastiaenen autaar*".⁸³

Juffrouw de niekercke speelde een belangrijke rol in de Diegemse kerk. Er werd haar 12 gulden en 5 stuivers betaald "*voor het tabernakel van het H. Sacrament*".⁸⁴ Op 15 mei 1666 kreeg ze 21 gulden "*om ten vollen te betaelen carel de coninc voor het gene hij geleverd hadde aen Ste cornelis cappe*".⁸⁵

Bij consent der regeerders van de kerk werd aan gielis hendrickx, koster van Diegem, de som van 12 gulden betaald "voor twee jaeren

79 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 12r.

80 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 12r.

81 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 12r.

82 We baseren ons daarvoor op het grote belang van de broederschap van Sint-Cornelius. In de kerk van Diegem werden ook nog andere broederschappen en congregaties opgericht, met name van de heilige Katarina (LAUWERS, o.c., pp. 290-292), het heilig Sacrament, de heilige Rozenkrans, de heilige Familie, de heilige Familie voor christelijke moeders en jonge dochters en deze van de Wekelijkschen Kruisweg (LAUWERS, o.c., pp. 300-302). Deze broederschappen waren minder belangrijk.

83 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p 11v.

84 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 12r.

85 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 12r-12v.

te palleren het belt van onse l. vrouwe alle maenden, te weten voor het jaer verscenen 1 may 1666 en 1667”.⁸⁶

De aankoop van gronden van govaert boogaerts

Grote geldsommen trekken aandacht. Uit de offergelden werden grote sommen gebruikt voor de aankoop van gronden van govaert boogaerts. Bij een uitgave van 813 gulden 9 stuivers staat het volgende: “*Item alsoo de kercke gecocht heeft ettelijcken partijen lant van govaert boogaerts*”.⁸⁷ Verder zijn er nog een aantal andere uitgaven die aan deze zaak gekoppeld zijn.⁸⁸

De hiernavolgende – fragmentarische – gegevens over deze persoon zijn ontleend aan BOULET, E., *Visitationes*, Caput 6, Custos, pp. 9-10a, zoals samengevat door LAUWERS, J., o.c., pp. 456-457: “... Hieronymus [Bogaerts] overleed te Diegem op 11.2.1636, datzelfde jaar opgevolgd door zijn zoon, Godfried, geboren te Diegem op 1.1.1606 en gehuwd met Barbara Stuckens op 19.8.1629. In 1637 moest de pastoor van zijn tiende aan de koster afstaan : “*jaarlijks 6 viertelen koren, ses viertelen gerst en 1 sister haver*”. In 1645 werd

86 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 13r.

87 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 12v.

88 Aan deze zaak zullen wij een afzonderlijke studie wijden, vermits wij de indruk hebben dat hij tekorten opbouwde. Het volgende citaat baadt trouwens in dezelfde sfeer. Zo schrijft LAUWERS, J., o.c., pp. 465-466 : “In 1659 wordt als inkomsten van de kerkfabriek aangegeven : 52 flor. $\frac{3}{4}$ st. van gewone tienden; 3 flor. van weiden. In 1683 heet het nochtans : de kerkfabriek heeft een jaarlijkse opbrengst van 300 flor. uit verhuring van gronden, huizen en cijns. Bovendien nog 400 flor. uit diverse giften (bedevaarten). In 1732 worden de inkomsten als volgt gedetailleerd : 94 fl. uit weiden, 36 sist. in granen en 9 sist. en $\frac{3}{4}$ en half tarwe van steenwegh gelt, 170 flor. van gronden; 7 flor. uit tienden (A.A.M., Vis. 31). Dat geeft samen 295 flor. wat overeenstemt met de cijfers van 1683 (300 florijnen).

Op de keerzijde van die berekeningen, komt volgende tekst voor : “De kerk- en armenmeesters leggen het geld, in aller aanwezigheid, neer in een koffer met 2 sleutels, maar als een levering voor de kerk moet betaald worden, gaat de pastoor een kerkmeester roepen en nemen ze samen het nodige uit de koffer, die in de sacristie staat. Nochtans heb ik doen opmerken, zegt de visitator, dat het openen van de koffer zou moeten gebeuren in aanwezigheid van 3 of 4 personen, want er zou kunnen onmin oprijzen tussen pastoor en kerkmeester, wat hoogst onaangenaam zou zijn voor de kerk. Ze hebben beloofd de zaak van nabij te bekijken” (A.A.M., reg. 31).

Godevaert Bogaerts “8 g. betaelt voor het stellen en goede slaen vande orologie deser kercke”.

Godfried was ook rentmeester “deser kercke” in 1646, tevens van de H. Geesttafel, waarvoor hij “van de huysarmen een gagie van vijf susteren rocx” kreeg. Hij oefende de laatste jaren van zijn leven het kosterschap niet meer uit en overleed te Diegem op 18 juni 1677”.

Administratiekosten

Het uitschrijven van de rekeningen en het bijhouden en verwerken van bewijsstukken vergde een hele administratie. Het is dan ook normaal dat daar een vergoeding tegenover staat. Bij deze rekening vinden we voor pastoor joannes vandereycken echter twee eigenaardige vermeldingen. Vooreerst staat er het volgende: “*Item voor de vacatien des Heer Rendants arbijt in allen dingen te besorgen als oock van somtijts te tracteren ende te bescincken de werckluijden*”.⁸⁹ Daarvoor krijgt de pastoor 10 gulden. Aansluitend staat er: “*Item voor het scrijven en maecken des reeckeninge nihil gratis*”.⁹⁰

6. Conclusie

Het is duidelijk dat in de periode tussen 1658 en 1668 de Sint-Corneliusdevotie voor de Diegemse kerk een zeer grote bron van inkomsten was. De periode rond Pasen vormde daarbij het hoogtepunt. Die grote inkomsten waren trouwens welkom, want de periode voordien waren de rekeningen verlieslatend afgesloten. Mogelijk waren die tekorten vooral een gevolg van de bouw van de nieuwe kerktoren.

Die grote inkomsten van devotie lieten pastoor joannes vandereycken en zijn bestuurders toe om een aantal grote en belangrijke investeringen te realiseren. Uit beschikbare middelen, noem het de vrije cashflow, werden een torentrap, nieuwe klokken en een horloge betaald. Daarbovenop werden schulden uit het verleden afbetaald, partijen grond gekocht, werden kleinere zaken met betrekking tot

89 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 14r.

90 P.A.D., 32/1658-1668/BL, p. 14r.

devotie gekocht en werden ook een aantal dagelijkse uitgaven (o.a. miswijn) betaald. Dit alles over een periode van tien jaar!

De analyse van de rekeningen van deze periode geven ons een gedetailleerd inzicht van inkomsten en uitgaven, evenals in de werkwijze die gepaard ging met dit soort investeringen en de kostprijzen van materialen en werkuren. Maar bovenal bevestigt deze analyse wat we in een vroegere studie reeds schreven. Er is nood aan gedetailleerde, kwantitatieve analyses van kerkrekeningen en registers van broederschappen, wil men een volledig zicht krijgen op de problematiek van devotie in een parochiale omgeving.⁹¹

Dergelijke devotie, in een parochiale omgeving, heeft eeuwenlang een belangrijke rol gespeeld in het godsdienstige leven van de gewone mensen.⁹² Bedevaarten hebben invloed uitgeoefend op de volkstaal en het volksverhaal.⁹³ Bovendien hebben zij bijgedragen tot de verwerving van kerkelijke kunstschaten, hebben zij op sociaal vlak een bemiddelende functie gehad tussen de profane en kerkelijke instellingen⁹⁴, moeten zij gezien worden als een primitieve vorm van toerisme en zijn er belangrijke economische aspecten aan verbonden.⁹⁵

Dat dit alles in de Diegemse parochie bij uitstek het geval geweest is, werd in onderhavige bijdrage meer dan afdoende aangetoond.

91 VAN DE VOORDE, E., 2001, o.c., p. 395.

92 DE ROOMS, B., Leuven 1984, *Sint – Cornelius te Diegem. Devotie en ikonografie*, 2 delen, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit van de Letteren en de Wijsbegeerte, Departement Archeologie en Kunstwetenschap, Afdeling Middeleeuwen, *Moderne Tijden en Hedendaags Tijdperk*, p.1.

93 Ter illustratie: “Sint – Cornelis zal ons wel een paar nieuwe schoenen kopen”, DE ROOMS, B., o.c., p. 7.

94 In Diegem bijv. vallen de grote Paaskermis en de jaarmarkt samen met de belangrijkste bedevaartsdag op Paasmaandag

95 DE ROOMS, B., o.c., pp. 8-9.

III. ICONOGRAFIE VAN VLAAMS-BRABANT, door A. VERBOUWE

Nog beschikbaar: Zoutleeuw, €12.50 - W. VANDESTEEENE, Iconografie van het Belgische Parlementsgebouw, €5.00 - Kanton Sint-Kwintens-Lennik, €7.00.

IV. TOPONYMIE VAN VLAAMS-BRABANT

1. Brussegem-Oppem en Ossel, €8.00, - 2. F. CLAES, Top. Webbekom €20.00 - 3. M. GILLISJANS, Top. Wolvertem (met kaart) €32.00

V. BRABANTSE HERALDIEK

J. MELKENBEECK, De Gemeentewapens van Vlaams-Brabant, 48 blz. ill. (1947), €7.50

VI. OUDE BRABANTSE GESLACHTEN

(De met *aangeduide deeltjes zijn uitverkocht - sommige kunnen op vraag gekopieerd worden)

1. Pipenpoy, €3.00. - *2. Van Overstraeten. - *3. Wambacq. - 4. Goossens, €2.00 - 5. Van Ginderachter, €2.50 - *6. Covens - *7. De Ridder. - *8. Meerte. - *9. Pasteels. - *10. van der Hasselt. - 12. Van Bever, €3.00 - *13. van den Heuvel. - *14. Stroobant. - *15. van Mulders en *16. 't Sas. - *17. De Smedt. - 18. van Ophem, €2.00 - *19. de Hertoghe. - *20. Rogghe. - *21. Vereertbrugghen. - *22 Van den Nieuwenhoven. - *23. de Kempeneer. - *24 Stuckens. - 26. De Smeth, €2.00 - *27 Van Nuffel. - *28 Van Lierde. - 29 Van Wayenbergh, €2.00 - 30. De Boeck, €2.00 - 31. Van der Meeren, €2.00 - 32. Van der Elst en 33. Walckiers, samen €2.00 - 34. Evenepoel + aanvullingen €2.00 - 35. Stallaert, €2.00 - 36. van den Bossche, €2.50 - 37. en 38. van Marselaer en De Rijcke, €2.00 - *39 Paridaens - *40. van Hagendoren. - 41. Wouters, Fierens, De Smeth, €1.50 - 42. Grietens, €2.00 - *43. Theys. - 44. Van Craenem, €2.00 - *45. De Smeth. - *46. Engels. - *47. Vesalius. - 48. Hauwaerts, €2.00 - *49. Van de Kerckhove. - 50. Caluwaerts *I en II, €5.00 - *51. Van Mulders. - 52. Van Buyten, €2.00 - *53 Spinoy. - 54. De Man, €2.00 - *55. Van de Putte - 56. D'Hoe, €5.50 - *57. Walravens - 58 Van Hemelrijck €1.50 - 59. Janssens (Perk) €1.50 - 60. De Keersmaecker (Londerzeel) €1.50 - 61. Van Campenhout €1.50 - 62. Caluwaerts €1.50 - 63. Van Buyten €1.50 - 64. Van der Elst (II), €1.50 - 65. Van Roij, €2.00 - 66. Van der Jeught, €4.00 - 67 Van Bever (Elewijt), €2.00 - 68. Van der Beken, €1.50 - 69. Van Candriesch, €1.00 - 70. Van Humbeke, €1.00 - 71. Herbosch (Meise), €1.50 - 72. Crabbe, €1.00 - 73. Cuelens, €1.00 - 74. Van Nerom (120 blz.), €7.50 - 75. Pieter J. Van Bever (Diest), €2.00 - 76. Van der Jeught (Mechelen), €4.00 - 77. Van der Moere (Brussegem), €1.50 - 78. Raspoet (Asse), €1.50 - 79. van Langendonck (Haacht), €1.50 - 80 Jan Van der Elst (1692-1701), €1.50 - 82. Emmerechts (Malderen), €2.00 - 83. Van Vaerenberg (Erps), €1.50 - 84. Van Langendonck (Haacht) II, €1.00 - 85. Van Doorne (Berg) €1.00 - 86. Cleijmans (Steenhuffel), €0.50 - 87. Van Nuffel (Opwijk, Liezele, Rumst), €0.70 - 88. van Wachelgem €0.70. - 89. Biesemans (Merchtem & Brussel) €1.00 - 90. van Hullegaerde (Leuven) €1.00 - 91. van Bausele (Diest) €1.20

Jan LINDEMANS, *Van Meiseniersbloed, 252 blz. - Leo LINDEMANS; *De voorouders van Jan III, hertog van Brabant, 40 blz., €4.00 - A. MALCORPS, Duizend van Beethovens, €7.00 - P. LEYNEN, Wettigingen van Bastaarden in Brabant (1460-1500), €3.00 - J. VRANCKEN, Jan-Frans Goess uit Wambeek, €4.00; F. VERDOODT, Afstammelingen uit het hertogelijk huis van Brabant, (1985, 1987), €19.50 - W. VERLEYEN, Necrologium van Affligem, €57.00

VII. FOLKLORE EN VARIA

ALBUM Dr. JAN LINDEMANS, Ingen., €25.00

Jan LINDEMANS, O.-L.-Vrouw in 't Hammeken (Zemst), €2.00

P. CNOPS, Mariaviering te Evere, €2.50

A. TOLLEBEEK, Het klooster van de Berg Sion te Brussel, 68 blz, €2.50.

L. DE MAN, Leuvense Persoonsnamen, €4.00

J. VERBESSELT, Problemen rond Liedekerke, Denderleeuw, Strijtem, Borchtlombeek, €4.00

G. RENSON, De parochies van het dekenaat St.-Pieters-Leeuw in de 18de eeuw, €2.50

E.P.J. SPANHOVE m.s.c., "De Jonge Walschap", 220 blz. €20.00

Walschapnummer 1998 (II), 234 blz. €22.00

MERCHTEM, Maurits Sacréherdenking 1959, 40 blz. €3.00, P. LEYNEN, De kroniek van ter List..

Steenokkerzeel, €2.00., K. BAEYENS, Hoe zegt men het te Peizegem? (3 dln), €6.50

GRIMBERGEN, 1958 Laus Brabantiae, €12.50

Huldnummer D.J. Delestré, €8.75

VILVOORDE, Themanummer Vilvoorde (2003), €9.00

Feestbundel F. MESKENS (2007), €25.00

Inhoudstafel

Dom Wilfried VERLEYEN, Kardinaal Engelbrecht Sterckx, veertiende aartsbisschop van Mechelen (1792-1867)	255
Fernand VANHEMELRYCK, Kardinaal Goossens en priester Daens	281
Roel DE GROOF, Désiré-Joseph Kardinaal Mercier (1906-1926): Apostolus Jesu Christi - Defensor Civitatis	313
Joseph KEMPENEERS, Kardinaal Van Roey en REX	375
Rik TORFS, De kardinalen Suenens en Danneels of het aartsbisdom	387
Edmond ROOBAERT, Schuld en boete in het oude hertogdom Brabant in de 16de eeuw.* Een bijdrage tot de rechtsvolkskunde	419
Eddy VAN DE VOORDE en Jos VANKEERBERGHEN, Devotie, klokken en een torentrap Bijdrage tot de geschiedenis van Diegem in de periode 1658-1668	473

Niets uit dit tijdschrift mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De auteur alleen is verantwoordelijk voor zijn artikel.

De publicatie in het tijdschrift Eigen Schoon en De Brabander impliceert dat de auteur, tenzij hierover schriftelijk anders werd overeengekomen, afstand doet van al zijn auteursrechten aan de Raad van Bestuur van het Kon. Historisch Genootschap van Vlaams Brabant en Brussel.

Bestellingen van vroegere jaargangen van het tijdschrift en van alle andere uitgaven van het Genootschap geschieden bij Frans Meskens, Windekindstraat 3, 1850 Grimbergen, tel. 02/269 45 75, E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be. Verzendingskosten worden aangerekend in functie van het gewicht van de verzending (ook voor het buitenland!).
INFO: F. MESKENS, Windekindstr. 3, 1850 Grimbergen (02/269 45 75).
E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be

Foto-setting en Realisatie: Sneyers Marcel (011) 42 30 39